

Дніпровський національний
університет імені Олесея Гончара

ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Том 20 № 7(147)
2017

Заснований у 1998 році. Виходить щомісяця.
Індекс журналу в каталозі передплатних видань України – 41703
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1328 журналу надано статус фахового видання з історичних, філософських, політичних та соціологічних наук.

ISSN 2077-1800 (Print); ISSN 2413-8738 (Online)

Журнал зареєстровано та проіндексовано у таких міжнародних наукометричних каталогах та базах даних:
IndexCopernicus (Impact Factor ICV 2015 – 59.46); Google Scholar; National Library of Ukraine Vernadsky; Universal Impact Factor; Vsenauki.ru;
BASE – Bielefeld Academic Search Engine; General Impact Factor; SIS Scientific Group

ЗАСНОВНИКИ

ВНЗ «Дніпровський національний університет ім. Олесея Гончара»
ГО «Центр соціально-політичних досліджень»

ВИДАВЕЦЬ

Видавництво «Грані»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2131 від 23.05.2005

РЕДАКЦІЯ

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Гусаревич Н.В., Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Видавничий редактор: Яценко Н.Ю.
Коректор української та російської мов: Туранська А.М.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)	Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)	Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)	Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)	Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятра Єжі	д.п.н., проф. (Польща)	Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Гнатенко П.І.	д.філос.н., проф., член-кор. Національної академії пед. наук України (Україна)	Сергєєв В.С.	д.п.н., проф. (Україна)
Горосяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)	Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)	Суїменко Є.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Катасв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)	Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Квітка С.А.	к.філос.н., доц. (Україна)	Третьак О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)	Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Корх О.М.	д.філос.н., проф. (Україна)	Тулиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)	Удод О.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Лісенко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)	Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)	Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)	Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Нікілев О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)	Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)	Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Осетрова О.О.	д.філос.н., проф. (Україна)	Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
		Щудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
		Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

Україна, 49000, Дніпро, вул. Святослава Хороброго (вул. Чкалова), 25, оф. 21
+38(056)744-42-39, grandidp@gmail.com, www.grani.org.ua

Друкуються за рішенням Вченої ради Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара (протокол № 15 від 29.06.17).

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв, підприємств, організацій, установ та ін. інформації несуть автори статей. Висловлені у цих статтях думки можуть не збігатися з точкою зору редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань. Передруки і переклади дозволяються лише за згодою автора та редакції.

Віддруковано у ФОП «Тремпольцев», Україна, 49066, Дніпро, вул. Мирна, 21

Oles Honchar Dnipro national university

NGO «Center of social and political researches»

GRANI

SCIENTIFIC-THEORETICAL ALMANAC

Vol. 20 № 7(147)
2017

Founded in 1998. Academic monthly journal.
Subscription index in Ukraine – 41703
Registration license: KB № 19758 – 9558 IIP; issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December 2015 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on historical, philosophical, political and sociological sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print); ISSN 2413-8738 (Online)

The journal is registered and indexed in the following international catalogues and databases:
IndexCopernicus (Impact Factor ICV 2015 – 59.46); Google Scholar; Vernadsky National Library of Ukraine; Universal Impact Factor; Vsenauki.ru; BASE – Bielefeld Academic Search Engine; General Impact Factor; SIS Scientific Group

FOUNDERS	Oles Honchar Dnipro national university NGO «Centre of sociopolitical research»
PUBLISHER	Publishing house «Grani» Publishing license: ДК № 2131 dated 23.05.2005
EDITORIAL	Editor in Chief: Kvitka S.A. Deputy Editor in Chief: Husarevych N.V., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B. Managing Editor: Yatsenko N.Y. Proof of Ukrainian and Russian languages: Turans'ka A.M. Proof of English: Komleva Y.V.

EDITORIAL BOARD

Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical sciences (Ukraine)	Pobochyj I.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)	Pronyakin V.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Wenger N.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Vysotsky O.Yu.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)	Svyatets' Yu.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gnatenko P.I.	Full Prof. Dr., member of the National academy of pedagogical sciences of Ukraine (Ukraine)	Syergyeyev V.S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)	Suimenko E.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kataev S.L.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Kvitka S.A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)	Tretyak O.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kyrylyuk F.M.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)	Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)
Korh A.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Tupytsya O.L.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Udod O.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Liseyenko O.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Lobanova A.S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Khyzhnyak L.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Loboda Y.O.	Assoc. Prof. Dr. (USA)	Hmil' V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Shabanova Yu.O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikilev A.F.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Osetrova O.O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
		Shchudlo S.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
		Yurchenko S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

EDITORIAL OFFICE 25, Svyatoslava Khorobroho (Chkalov) St., office 21, Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)744-42-39, granidp@gmail.com, www.grani.org.ua

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 14 dated 08.06.17).

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.
The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

Printing facilities: Sole proprietor Trempoltsev, 21, Mirna St., Dnipro, Ukraine, 49066

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

- Шляхов О. Б. Анархісти та моряки торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну на початку ХХ ст. 5
- Тарасенко О. О. До Становлення школи істориків Університету Св. Володимира: В. Ф. Цих та О. І. Ставровський 15
- Шалашна Н. М. Уявлення Мелетія Смотрицького про державу в контексті процесу формування ранньомодерної української нації 32
- Лисенко В. С. Галичина в месіанській візії Ю. Пілсудського 39
- Топольницька Ю. А. Державна політика щодо зниження дитячої смертності в УРСР (1965 – 1985 рр.) 45

СОЦІОЛОГІЯ

- Кривошеїн В. В. Дельфі як базова форсайт-технологія соціально-політичної ризикології 57
- Попова О. А. Классификационный анализ вынужденной внутренней миграции в Украине 65
- Чайка І. Ю. Волонтерство: сутність феномена та особливості його функціонування в сучасній Україні 72
- Фоломеєв М. А., Яцура К. Г., Крижанівська В. І., Жовнір А. О., Тремполець Д. М. Особливості включеності вищої школи України до системи електронного навчання 80
- Єрмакова Т. Г. Теоретичні аспекти дослідження соціального самопочуття студентської молоді 89

ФІЛОСОФІЯ

- Аляев Г. Е. Истина патриотизма или патриотизм истины? Размышления о П. Чаадаеве 96
- Окороков В. Б. Мышление в своей изначальности и возвратные механизмы европейского сознания (деструктивный опыт М. Хайдеггера по поиску первоисточка европейского мышления) 104
- Пронякин В. И. Ч. С. Пирс и перспективы философской антропологии. набросок методологической пропедевтики 115
- Іванов Є. В. Злочинність як наслідок дисбалансу функцій соціального управління: український досвід 1991-2016 рр. 124

ПОЛІТОЛОГІЯ

- Данилюк І. В. Етимологія та сутнісні характеристики принципу субсидіарності 130

НАШІ ЮВІЛЯРИ

- Історик – україніст. Професору Сергію Світленку-60! 136

CONTENTS

HISTORY

Shliakhov O. B. Anarchists and sailors of the merchant fleet of the Azov-Black Sea Basin in the early XXth century	5
Tarasenko O. O. The foundation of the school of historians of St. Volodymyr university: V. F. Tsykh and O. I. Stavrovsky	15
Shalashna N. M. Views of Melety Smotrytskiy about the state in the context of the early modern Ukrainian nation	32
Lysenko V. S. Galicia in J. Pilsudski's messianic vision	39
Topolnytska Y. A. State policy on reduction of infant mortality in the Ukrainian SSR (1965 - 1985)	45

SOCIOLOGY

Kryvoshein V. V. Delphi as the basic foresight technology of the science of socio-political risks	57
Popova O. A. Classification analysis of the reluctant internal migration in Ukraine	65
Chaika I. Y. Volunteerism: essence of the phenomenon and peculiarities of its functioning in modern Ukraine	72
Folomieiev M. A., Yatsura K. G., Kryzhanivska V. I., Zhovnir A. O., Trempelets D. M. Peculiarities of the inclusion of the Ukrainian higher school into the e-learning system	80
Yermakova T. G. Theoretical aspects of studying of student youth social well-being	89

POLITOLOGY

Aliaiev G. E. The truth of patriotism or the patriotism of the truth? Reading Peter Chaadaev's letters	96
Okorokov V. B. Thinking in primordial and returnable mechanisms of the European consciousness (M. Heidegger's destructive experience on the search of first source of the European thinking)	104
Pronyakin V. I. Ch. S. Peirce and perspective of the philosophical anthropology. Essay on the methodological propaedeutic	115
Ivanov Y. V. Crime as a consequence of the disorder of social governance functions: Ukrainian experience in 1991-2016	124

PHILOSOPHY

Danyliuk Y. V. The etymology and essential characteristics of the subsidiarity principle	130
--	-----

OUR JUBILIANS

Historian-ukrainianist. Professor Sergii Svitlenko is 60!	136
---	-----

Анархісти та моряки торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну на початку XX ст.

О. Б. Шляхов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

УДК 94 (477.7)«1906/1913»

doi: 10.15421/171791

У статті аналізується діяльність представників різних течій анархізму в період революції 1905–1907 рр., а також у міжреволюційний час у середовищі судноробітників Азово-Чорноморського басейну та з'ясовується ступінь ефективності цієї роботи. Зазначено, що в 1906 – на початку 1907 рр. найбільш активно агітацію серед моряків торговельного флоту Півдня України вели члени Південноросійської групи анархістів-синдикалістів на чолі з Д. Новомирським.

Зрештою заклики Д. Новомирського про те, що «єдиним засобом зробити тиск на акціонерів судноплавних компаній, а також підняти настрій серед страйкуючих моряків було почати широку терористичну боротьбу», набирали все більшої підтримки серед пароплавних команд. За допомогою терору анархісти сподівалися залякати буржуазію, примусити підприємців задовольнити вимоги судноробітників. Наприкінці 1906 р. анархісти-синдикалісти створили в одеському порту бойовий загін серед моряків на чолі з матросом пароплаву «Аю-Даг» П. Сулимовським, який нараховував два десятка осіб. Саме на рахунок членів цієї портової бойової дружини анархістів було знищення трьох пароплавів Руського товариства пароплавання і торгівлі та вбивство кількох капітанів суден цієї компанії.

Водночас у період столипінської реакції та в роки нового революційного піднесення більшу активність у пропаганді соціалістичних ідей у середовищі моряків комерційного флоту Азово-Чорноморського басейну виявляли анархісти-комуністи. Останні теж намагалися залучити команди торговельних суден до здійснення експропріацій грошей у буржуазії та нападів на комерційні пароплави.

В статті також висвітлено намагання представників анархістів-комуністів поширити свій вплив на членів нелегальної Спільки чорноморських моряків, яка виникла на межі 1911–1912 рр. і мала свій керівний орган – Закордонний Центр у Константинополі. Тож революційну агітацію серед команд торговельного флоту анархісти-комуністи в цей час вели у закордонних портах – Александрії (Єгипет) і Константинополі, а також в Одесі, де кочегару пароплава «Мечта» анархісту О. Лаврушину вдалося створити невелику групу з 10 матросів.

Таким чином, практична діяльність анархістів Півдня України в цивільному флоті на початку XX ст. реалізовувалась у двох напрямках – по-перше, це бойова робота, по-друге – агітаційно-пропагандистська. Наслідком діяльності неонародників серед команд комерційного флоту басейну було захоплення деякої частини моряків з досить радикальними поглядами та формування в них конфронтаційного мислення, залучення матросів до участі в політичних виступах, а також в актах економічного тероризму.

Втім, напередодні Першої світової війни революційна робота анархістів у середовищі судноробітників Півдня України поступово сходить нанівець.

Ключові слова: Південь України; анархісти-синдикалісти; анархісти-комуністи; торговельний флот; економічний терор

Anarchists and sailors of the merchant fleet of the Azov-Black Sea Basin in the early XXth century

O. B. Shliakhov

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

The activity of representatives of different trends of anarchism among the crew members of the Azov-Black Sea Basin during the period of the revolution of 1905-1907, as well as in the inter-revolutionary time has been analyzed in the article and the level of effectiveness of such activity has been clarified. It has been noted that in 1906 - the beginning of 1907, the most active campaign among sailors of the merchant fleet of Southern Ukraine was made by the members of the South-Russian group of anarchist-syndicalists, headed by D. Novomyrsky.

On the basis of this, ideas of D. Novomyrsky that «the only way to make pressure on shipping companies shareholders and lift the mood among striking sailors is to begin an extensive terrorist struggle» gained increasing support among steamship teams. With the help of terror, the anarchists hoped to intimidate the bourgeoisie, to force entrepreneurs to meet the requirements of ship workers. In late 1906 in Odessa anarchist-syndicalists formed the fighting force among sailors, headed by P. Sulymovsky, the sailor of «Ayu-Dag» ship. That fighting force consisted of two dozens of people. Three ships of the Rus-

Цитування даної статті: Шляхов О. Б. Анархісти та моряки торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Науково-теоретичний альманах «Грани». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 5-14. doi: 10.15421/171791

Citation of this article: Shliakhov, O. B., 2017. Anarchy`n`a moryaky` torgovelnogo flotu Azovo-Chornomorskogo basynu na pochatku XX st. [Anarchists and sailors of the merchant fleet of the Azov-Black Sea Basin in the early XXth century]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 5-14. doi: 10.15421/171791 (in Ukrainian).

Received: 03.06.2017

Accepted: 30.06.2017

sian Shipping and Sailing Company were de-stroyed by the members of this anarchist warrior's team and several captains of the vessels of this company were killed by them.

However, during the Stolypin reaction and a new revolutionary upsurge years, the biggest activity in the promotion of socialist ideas among the sailors of the Azov-Black Sea Basin's commercial fleet was shown by anarchist-communists. They also tried to involve the merchant ships' teams into the expropriation of money from the bourgeoisie and attacks on the commercial steamships.

The efforts of representatives of anarchist-communists, aimed to the extension of their influence on members of the illegal Union of Black Sea sailors, which appeared on the verge of 1911-1912 years and had its governing body - the Foreign Center in Constantinople, has also been highlighted in the article. So, at that time, anarchist-communists kept the revolutionary agitation among the teams of the merchant fleet in foreign ports of Alexandria (Egypt) and Constantinople. Also such agitation was held in Odessa, where anarchist A. Lavrushin, firemen of steamship «Dream», managed to create a small group of 10 sailors.

Thus, the practical activity of anarchists of the South of Ukraine in the civilian fleet at the beginning of the 20th century was performed in two directions: first, it was combat work, and second, propaganda campaign. Consequences of neo-national anarchists' activity among teams of the Azov-Black Sea Basin's commercial fleet was the devotion of some sailors to rather radical views and the formation of the confrontational thinking in them, the involvement of sailors into the participation in political speeches, as well as into acts of economic terrorism.

However, on the eve of the First World War, the revolutionary work of anarchists in the environment of the ship workers of the South of Ukraine stopped gradually.

Keywords: the South of Ukraine; anarchist-syndicalists; communist anarchists; merchant fleet; economic terror

Анархисты и моряки торгового флота Азово-Черноморского бассейна в начале XX в.

О. Б. Шляхов

Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара, Днепр, Украина

В статье анализируется деятельность представителей различных течений анархизма в период революции 1905-1907 гг., а также в межреволюционное время в среде судноработников Азово-Черноморского бассейна и выясняется степень эффективности этой работы. Отмечено, что в 1906 - в начале 1907 наиболее активно агитацию среди моряков торгового флота Юга Украины вели члены Южнорусской группы анархистов-синдикалистов во главе с Д. Новомирским.

В конце концов призывы Д. Новомирского о том, что «единственным средством оказать давление на акционеров судоходных компаний, а также поднять настроение среди бастующих моряков - было начать широкую террористическую борьбу», приобретали все большую поддержку среди пароходных команд. С помощью террора анархисты надеялись запугать буржуазию, заставить предпринимателей удовлетворить требования судноработников. В конце 1906 анархисты-синдикалисты создали в одесском порту боевой отряд среди моряков во главе с матросом парохода «Аю-Даг» П. Сулимовским, который насчитывал два десятка человек. Именно на счет членов этой портовой боевой дружины анархистов было уничтожение трех пароходов Русского общества пароходства и торговли и убийство нескольких капитанов судов этой компании.

В то же время в период столыпинской реакции и в годы нового революционного подъема большую активность в пропаганде социалистических идей в среде моряков коммерческого флота Азово-Черноморского бассейна проявляли анархисты-коммунисты. Последние тоже пытались привлечь команды торговых судов к осуществлению экспроприаций денег у буржуазии и нападений на коммерческие пароходы.

В статье также освещены попытки представителей анархистов-коммунистов распространить свое влияние на членов нелегального Союза черноморских моряков, который возник на границе 1911-1912 гг. и имел свой руководящий орган - Зарубежный Центр в Константинополе. Поэтому революционную агитацию среди команд торгового флота анархисты-коммунисты в это время вели в иностранных портах - Александрии (Египет) и Константинополе, а также в Одессе, где кочегару парохода «Мечта» анархисту А. Лаврушину удалось создать небольшую группу из 10 матросов.

Таким образом, практическая деятельность анархистов Юга Украины в гражданском флоте в начале XX в. реализовывалась в двух направлениях - во-первых, это боевая работа, во-вторых - агитационно-пропагандистская. Следствием деятельности неонародников среди команд коммерческого флота бассейна был захват некоторой части моряков достаточно радикальными взглядами и формирование у них конфронтационного мышления, привлечение матросов к участию в политических выступлениях, а также в актах экономического терроризма.

Впрочем накануне Первой мировой войны революционная работа анархистов в среде судноработников Юга Украины постепенно сходит на нет.

Ключевые слова: Юг Украины; анархисты-синдикалисты; анархисты-коммунисты; торговый флот; экономический террор

На початку ХХ ст. у Російській імперії активно йшов процес політизації суспільства, виникають нові політичні партії та спілки. При цьому особливо значними темпами відбувалося формування організацій революційно-демократичного спрямування. Так, молоде покоління неонародників, яке прагнуло до активної боротьби з самодержавством, створює в цей час низку своїх осередків по всій країні. Зазначене стосувалося як представників соціалістів-революціонерів, так і прибічників ідей анархізму. Організації останніх з'являються в південноукраїнських губерніях вже в 1903 р. Піднесення ж анархістського руху припадає на 1906 р., коли в імперії нараховувався 221 анархістський осередок, які діяли в 155 містах.

Підкреслимо, що в період демократичної революції 1905–1907 рр. на одну з анархістських «столиць» царської Росії (поряд із Катеринославом) перетворюється Одеса. Тут анархістський рух вирізнявся особливим організаційним та ідейним розмаїттям. В Одесі діяли як анархісти-комуністи, так і анархісти-синдикалісти, представники інших течій в цьому ліворадикальному русі, які намагалися охопити своїм впливом робітничі маси міста, повести їх на боротьбу з царським режимом. При цьому об'єктом їхньої уваги неодноразово ставали команди комерційних суден Азово-Чорноморського басейну, багато з яких базувалися саме в одеському порту. Адаже важкі умови праці та життя судноробітників, політичне безправ'я, злидні об'єктивно створювали сприятливий ґрунт для розповсюдження серед них соціалістичних ідей.

Згадані питання вже певним чином розглядалися у вітчизняній історичній літературі. Діяльність анархістів на початку ХХ ст. у південноукраїнських губерніях висвітлювали у своїх студіях українські дослідники О. М. Лебеденко, С. І. Світленко, Є. А. Врадій тощо [10; 11; 18; 3]. Не можна не згадати в цьому плані й праці представників російської та американської історіографії і перш за все А. Ф. Жукова, В. В. Кривенького, Г. Гейфман [8; 9; 4]. Утім, безпосередньо діяльність анархістів у середовищі моряків торговельного флоту Чорного моря аналізували лише В. А. Савченко, а також автор цих рядків [16; 17; 26]. Разом із тим зазначену проблематику не можна вважати вичерпаною. Адаже більш докладного вивчення потребують питання стосовно того, представники яких течій анархізму в період революції 1905–1907 рр., а також у міжреволюційний час найбільш активно діяли серед судноробітників Азово-Чорноморського басейну і, відповідно, наскільки вони користувалися підтримкою пароплавних команд. Крім того, необхідно повніше з'ясувати ступінь ефективності роботи анархістів Півдня України у середовищі чорноморських моряків. Все це і є метою нашої розвідки.

Слід зазначити, що основний етап діяльності анархістів серед команд торговельного флоту Пів-

дня України припадає на другу половину 1906 р., коли заворушення серед моряків, створення ними в Одесі потужної профспілки – «Реєстрації суднових команд», ліві радикали намагалися використати в бажаному для себе дусі, намагаючись надати виступам моряків політичного характеру, а за можливості й очолити їх. При цьому перш за все йдеться про місцевих анархістів-синдикалістів, які не відкидали можливості роботи саме в робітничих профспілках. Так, у своїй програмі анархісти-синдикалісти визнавали можливість «боротьби (робітників. – О.Ш.) з господарями за часткове покращення умов праці», погоджувались, щоб прибічники анархізму, «з метою пропаганди своїх анархістських ідей... входили до легальних непартійних професійних спілок» [1, с. 301].

Діяльність анархістів-синдикалістів Одеси особливо пожвавилась, коли у вересні-жовтні 1906 р. ними була створена так звана Південно-російська група, яку очолив Д. І. Новомирський (Я. Кириловський). Група нараховувала до 80 осіб, а окремі її осередки діяли у Херсоні, Кривому Розі тощо. Соціальний склад Південноросійської групи анархістів-синдикалістів об'єднував ремісників, торговців, робітників, представників інтелігенції, люмпен-пролетарські елементи, безробітних. Восени 1906 р. представниками цієї групи в надрах профспілки «Реєстрації суднових команд» була створена значна кількість гуртків, в яких посилено «дебатовувалися програмні питання та йшла політико-виховна робота» [27, с. 24]. Зокрема, у створеному в порту Одеси гуртку, анархісти переконували матросів у необхідності організувати таємні спілки, здійснювати акти економічного терору. І подібна агітація приносила свої плоди. Адаже відсутність у більшості матросів торговельного флоту належної правової свідомості, їх прагнення якнайшвидше добитися справедливого переустрою суспільства часто приводила їх до лав неонародників, які вирізнялися максималізмом у поглядах та радикалізмом у діях. Зрештою діяльність анархістів часто створювала у молодих матросів ілюзію активної боротьби з владою. Так, один із моряків цивільного флоту Чорного моря Олександр Задорожний підкреслював: «Жити я розумію – це робити якусь справу. Заради анархізму варто жити» [12, с. 264].

Активно перейнявся у той час анархістськими ідеями і матрос пароплава «Аю-Даг» Руського товариства пароплавання і торгівлі (РТПіТ) Порфирій Сулимовський (1886 р. н.). Походив він з селян Полтавщини і, потрапивши на судна комерційного флоту, майже відразу потрапив під вплив революційних агітаторів. Втім, як згодом зазначав друкований орган анархістів-комуністів газета «Буревестник», «мирна тактика с.-д. була неприйнятна його відвертій натурі». Тож на своєму пароплаві він постійно транспортував до причорноморських міст Російської імперії нелегальну

літературу, а також зброю і вибухові речовини, які збирався використати для проведення терористичних актів [2, 1908, № 10-11, с. 19].

Під час нового виступу команд торговельного флоту, який розпочався в листопаді 1906 р. як реакція на заборону владою матроської профспілки, співчуття та прихильне ставлення серед страйкуючих анархісти-синдикалісти Одеси завойовували своїми безкомпромисними діями, боротьбою із штрейкбрехерами. Їхній популярності сприяла також матеріальна допомога, яку вони надавали судноробітникам. Вважаючи, що «ситим судновласникам набагато легше витримувати страйк, аніж напівголодним морякам», анархісти знаходили кошти шляхом цілої низки експропріацій і «регулярно постачали їх страйкуючим» [2, 1908, № 10-11, с.19]. Прикладами таких ексів може бути поширена в той час практика розсилки від імені своєї організації так званих мандатних листів до приватних осіб – купців, лікарів, адвокатів з вимогами під загрозою розправи, передавати «на справу революції» значні грошові суми¹, а також здійснений ними напад на артільника Російського транспортного і страхового товариства і викрадення в нього 4500 крб. [22, спр. 2110, арк. 119].

Згодом заклики Д. Новомирського і його товаришів про те, що «єдиним засобом зробити тиск на акціонерів, а також підняти настрій серед страйкуючих моряків – було почати широкую терористичну боротьбу», набували все більшої підтримки серед пароплавних команд [12, с. 266]. За допомогою терору анархісти сподівалися залякати буржуазію, примусити підприємців задовольнити вимоги судноробітників. Окрім того, в терористичних актах у морському транспорті вони вбачали ексцитаційну, тобто агітаційну роль, вважаючи, що саме таким чином зможуть підштовхнути багатьох страйкарів до активних наступальних дій.

Зокрема, вищезгаданий П. Сулимовський, який в цей час остаточно приєднався до анархістів, доводив страйкарям: «Якщо ми почнемо підривати та нівечити пароплави..., завдаючи величезні збитки вогнем та динамітом, то судновласників примусимо виконати наші вимоги» [2, 1908, № 10-11, с.19]. Врешті-решт, без згоди на те страйкому, анархісти вирішили дати морякам приклад «рішучих дій». 5 грудня 1906 р. матрос-анархіст Олександр Лаврушин, за сприяння П. Сулимовського, встановив у кубрику пароплава Руського товариства «Император Николай II», який опісля повернення з александрійського рейсу залишила команда, вибуховий пристрій. Як згадували сучасники, на пароплаві, який стояв у Карантинній гавані, «о восьмій вечора раптом пролунав сильний вибух. Піднявся величезний стовп пари, який на деякий час закрити значну частину набережної. В порту все заціпеніло. Всі житлові приміщення та крамниці наглухо зачинилися... На очах присутніх пароплав почав повільно погрузатися у воду» [13, 1906, 6

дек.]. Внаслідок вибуху на судні були поранені два механіка та матрос.

Втім, цим терактом одеські анархісти не обмежилися. Задля продовження актів економічного терору під керівництвом П. Сулимовського ними була створена Портова бойова дружина, яка нараховувала, за нашими даними, приблизно два десятка осіб. До її складу увійшли моряки А. Яценко, Є. Бабакаєв, Л. Русов, О. Задорожний, штурманський учень І. Дружинін та деякі інші [22, спр. 2110, арк. 12]. Зокрема, анархісти вирішили влаштувати вибух на вантажному пароплаві «Аю-Даг». Треба згадати, що його команда, застрайкувавши, залишила судно. Руське товариство пароплавання і торгівлі, за допомогою чорносотенців із «Союзу руського народу», швидко сформувало новий екіпаж. Тоді, за згодою страйкому, кочегари А. Давидов, І. Петров (прізвище можливо несправжнє) та матрос Є. Майстренко заклали в машинному відділенні «розривний снаряд», щоб, як повідомляла охоронка, «зробити неможливою службу знов найнятих на цей пароплав матросів і кочегарів» [21, спр. 796, арк. 45 зв.]. 16 грудня 1906 р. судно було підірвано. За інформацією київської газети «Рада» внаслідок вибуху на «Аю-Даге» було «дуже пошкоджено машину і поранено двох матросів. У пароплав линула вода і його відведено в док» [14, 1906, 21 груд.].

Згодом анархісти вирішили підірвати ще декілька пароплавів. Тож уночі 18 грудня 1906 р. дві групи матросів-бойовиків загальною кількістю 12 осіб, які мали «на озброєнні браунінги та снаряди», на чолі із П. Сулимовським здійснили напад на судна РТПіТ «Григорий Мерк» та «Королева Ольга», що стояли в одеському порту. За неперевіженими даними органів слідства в цьому замаху брали участь матроси О. Лаврушин, Є. Бабакаєв, Л. Русов, І. Дружинін, П. Зеленьяк, Д. Зайченко, І. Чумаченко, С. Рибаків, В. Чертков, Ф. Ігнат'єв та І. Валентинов [23, спр. 5778, арк.7, 12, 88]. Під час стрілянини, що розпочалася, на «Григорий Мерке» були поранені вахтовий матрос та сторож. Поранення зазнав і один з бойовиків. Проте охорона порту виявилася занадто сильною. Непомітно закласти вибухівку, як передбачалося, анархістам так і не вдалося. Опісля нападу, за повідомленнями київських газет, на причалі «під брезентом знайдено шість фунтів динаміту і бомбу з гнотем» [14, 1906, 21 груд.].

Втім ця невдача не спинила анархістів-синдикалістів у їхніх планах. До того ж, у цей час їх представника П. Сулимовського було введено до складу страйкового комітету моряків. Намагаючись якомога ширше пропагувати тактику терору, наприкінці грудня 1906 р. анархісти видали листівку «До моряків». У ній підкреслювалося, що страйковий комітет «має намір битися до останньої можливості» і що він «вживатиме всіх засобів, щоб вирвати перемогу з рук кровопивць».

Одночасно, полемізуючи з соціал-демократами, листівка закликала судноробітників «не слухати миротворців», зауваживши, що без знищення декількох пароплавів та «збройного нападу на «Григорий Мерк» страйк давно був би вже програний» [22, спр. 2475, арк. 273].

Дотримуючись обраної тактики, анархісти на початку 1907 р. вдалися до ще однієї спроби знищити великий трансокеанський пароплав «Григорий Мерк». Останній, з емігрантами на борту, готувався відправитися в рейс до Нью-Йорка. Врешті-решт, матросу І. Ларіонову вдалося пронести на судно 20 фунтів вибухівки, яку він закрив трюм носової частини пароплава. 3 січня, просто в одеській гавані, на пароплаві пролунав потужний вибух. Як згадував керівник Південноросійської групи Д. Новомирський, який перебував у той час на засіданні страйкового комітету, вже «через декілька хвилин до нас прибігли моряки й захоплено повідомили, що «Григорий Мерк» підірваний, що страйкарі святкують перемогу, а в гавані – страшна паніка» [12, с. 267].

А вже наступного дня, керований місцевими анархістами страйком видав відозву, в якій, беручи на себе відповідальність за останній вибух, декларував готовність і надалі здійснювати теракти. Як і попередні, ці заяви не залишилися на папері. Зокрема, П. Сулимовський запропонував вдатися до замахів на представників адміністрації пароплавних компаній. При цьому він пояснював матросам: «Якщо ми знищимо декількох найлютіших капітанів, то цим ми примусимо їх (командирів інших суден. – О.Ш.) зійти з пароплавів або не йти в рейс із командою штрейкбрехерів» [2, 1908, № 10-11, с.19]. У свою чергу 16 січня 1907 р. Південноросійська група анархістів-синдикалістів видала прокламацію «До моряків і до усіх робітників!», в якій наголошувалося, що «під час усілякого страйку, під час усілякої битви з капіталом робітники повинні вдатися до усіх засобів боротьби», а отже, «вбивати капітанів..., нищити ворогів та їх майно» [1, с. 317]. Тож незабаром анархістами було влаштовано низку нападів на службовців Руського товариства пароплавання і торгівлі, зокрема капітанів торговельних суден – членів «Союзу руського народу», яких моряки ненавиділи за брутальність та жорстокість. Здійснювали ці замаху члени бойової дружини Одеського Портового комітету. Так, 15 січня 1907 р. троє анархістів, на чолі з П. Сулимовським, вбили капітана судна «Цесаревич Георгій» М. Сенкевича, а 7 лютого матрос-анархіст А. І. Яценко застрелив капітана пароплава «Марія» Миколу Золотарьова. Внаслідок терактів також загинули завідувачий технічною частиною РТПіТ Г. Л. Гречин, агент Руського товариства в Новоросійську П. А. Безрук та головний лікар компанії М. Попов [15, спр. 1057, арк. 6].

Об'єктами для нападів з боку моряків-анархіс-

тів стали у той час і представники поліцейських органів Одеси, яким страйкарі бажали помститися за підтримку останніми судновласників. Поряд із П. Сулимовським, у цих терактах особливо «відзначився» А. Яценко. Прийшовши в торговельний флот із Київської губернії, селянин за походженням, він спочатку плавав кочегаром на пароплаві «Моряк», а пізніше – на «Григорий Мерке». З кінця 1906 р. А. Яценко приєднався до анархістів-синдикалістів. Саме він на початку 1907 р. вбив городского та був причетний до замаху на жандармського полковника фон Гесберга, який, за твердженням судноробітників, «зірвав страйк у порту та сприяв заміщенню страйкуючих союзниками» [22, спр. 2110, арк. 119]. Однак, незабаром А. Яценка затримала поліція і за вироком військового суду його стратили.

Але терор тільки розбещував моряків та створював підґрунтя для реакційної агітації. З часом проти «вакханалії крадіжок та розбою» були вимушені виступити і самі керівники анархістських організацій Одеси. Так, влітку 1907 р. Д. Новомирський зажадав припинити практику розсилки «мандатних листів», яка фактично була прикриттям для звичайних грабунків і здирництва. Зрештою після поразки зимового страйку моряків, анархісти-синдикалісти остаточно покинули всіляку організаційно-пропагандистську роботу серед команд комерційного флоту. Як визнавав сам Д. Новомирський: «Коли моряки, які звикли бачити в Південноросійській групі свою організацію, прийшли до членів анархо-синдикалістської групи з проханням відносно літератури і наданні організатора, їм відповіли: Якщо ви анархісти, то тоді самостійно турбуйтеся про себе» [12, с.272].

Отже, усі свої зусилля бойова група П. Сулимовського, незважаючи на відчутні втрати в своєму складі (ще на початку року був заарештований Л. Русов, у березні 1907 р. поліція затримала А. Яценка і т. ін.), зосередила в 1907 р. на здійсненні експропріацій. На початку липня 1907 р. декілька моряків, зокрема П. Сулимовський та О. Задорожний, під керівництвом ще одного прихильника анархістських ідей – штурмана дальнього плавання П. Кулешова, здійснили напад на пароплав «Софія». Під час цієї акції вони експропріювали в артільника Російського для зовнішньої торгівлі банку 50 тис. крб. Розшукуючи нападників, поліція вдалася до численних арештів. При цьому жандармам вдалося схопити П. Сулимовського, якого невдовзі було покарано на смерть. Зрештою судовий процес над представниками Південноросійської групи анархістів-синдикалістів, влаштований в березні-квітні 1908 р., остаточно поставив крапку в діяльності представників цієї течії анархістів у середовищі судноробітників баєйну.

Водночас привернути на свій бік пароплавні команди Півдня України намагалися одеські

анархісти-комуністи. У 1907 р. члени Південно-російської групи анархістів-комуністів на деяких пароплавах почали створювати «таємні» групи моряків, які повинні були для підготовки майбутнього повстання проти царизму займатися перевезенням з-за кордону зброї та революційних видань. При цьому зброю, яку нелегально транспортували на судах комерційного флоту прибічники анархістів, «провозили схованою у видовбаних колодах і в дерев'яних будівельних матеріалах» та у бочках із цементом [7, спр. 21, арк. 49]. Також, за свідченням митників, зброю деякі матроси «упаковували та ховали в залізних трубах».

Зрештою в доповіді одеського охоронного відділення Департаменту поліції від 12 червня 1907 р. повідомлялося, що «в порту анархісти-комуністи продовжують вербувати робітників і моряків». Зокрема, для підготовки збройного виступу, анархісти «передали на пароплави 20 браунінгів» [19, спр.132, арк. 147]. Крім того, анархісти-комуністи розпочали в той час боротьбу із моряками-штрейкбрехерами, які працювали під час зимового виступу команд торговельного флоту. Саме цим і зайнялася одеська бойова організація анархістів-комуністів, до якої належали матроси цивільного флоту В. Федоров (походив з міщан Корсуня), В. Титов (міщанин Звенигородського повіту Київської губернії) та Ф. Луполовський (виходець з Могильовської губернії). Вже в серпні 1907 р. пристав портової поліцейської ділянки сповіщав одеське жандармське управління, що на деякі з пароплавів РТПіТ почали з'являтися невідомі й «вимагати від адміністрації звільнити зі служби тих старих службовців, які несли службу під час страйку суднових команд, пропонуючи брати на їх місце інших, за їхньою вказівкою» [22, спр. 2091, арк. 1].

Також члени бойової групи анархістів-комуністів підготували листи, в яких, звертаючись до окремих судноробітників і вказуючи, що їх вважають штрейкбрехерами, вимагали або «негайно залишити пароплав, або внести по 15 крб. з кожного на користь організації. Тож у вересні 1907 р. декілька капітанів комерційних суден отримали мандати з печаткою місцевої групи анархістів-комуністів. Під загрозою смерті від них вимагали «звільнення з пароплавів матросів, які під час останнього страйку на флоті грали роль штрейкбрехерів» [22, спр. 2055, арк. 2]. Окрім того, у жовтні 1907 р. вищезгадана група анархістів готувала напад на пароплав Руського товариства «Румянець», «з метою пограбування пошти», яку перевозили на цьому судні [22, спр. 2091, арк.37]. Але вжиті поліцією заходи поклали край діяльності неонародників в одеському порту. Майже всі моряки, члени вищезгаданої групи, наприкінці року були заарештовані.

Отже, незважаючи на гучні заклики, безкомпромісність та готовність жертувати собою, анар-

хістам у другій половині 1907 р. вже не вдалося привернути на свій бік більшість команд комерційного флоту Азово-Чорноморського басейну. Негативний досвід останнього страйку, а також політичний екстремізм лівих радикалів та поліцейські репресії примушували переважну більшість матросів надалі обережніше ставитися до діяльності подібного роду угруповань. Як відверто визнавав друкований орган анархістів-комуністів газета «Буревестник», опісля 1907 р. пропаганда ідей анархізму серед моряків Одеси припинилася [2, 1909, №18, с.14].

Втім з часом анархісти-комуністи знов-таки вдалися до спроб повести за собою команди пароплавів комерційного флоту Чорного моря. На початку 1909 р., як наголошувало видання «Буревестник», «вдалося знов зав'язати зв'язки серед моряків». При цьому, як і раніше, анархісти переконували екіпажі торговельних суден у безплідності мирного страйку, доводили, що тільки здійсненням терористичних актів можна добитися відкриття профспілки моряків – «Реєстрації суднових команд». Так, у квітні 1909 р. матрос-анархіст Ф. Петрученя підготував та поширив серед судноробітників листівку «Товариші моряки і портові робітники». В ній відзначалося: «Ми, анархісти Півдня, які завжди стояли на сторожі інтересів робітництва, будемо змітати усе, що стоїть на шляху до волі... Нікого не жаліючи з наших ворогів, ми також не будемо жаліти і їхнє майно... Запасайтесь зброєю, динамітом, піроксиліном... Хай живе «Реєстрація!» [22, спр. 2343, арк. 189 зв.]. Можливо, під впливом подібної агітації частина моряків наголосила, що «на мирний страйк не згодна, що страйкувати вони будуть лише тоді, коли будуть озброєні..., коли в них буде впевненість, що на терор адміністрації і поліції вони зможуть дати таку ж відповідь» [12, с. 278]. Проте більшість судноробітників у 1909 р. все ж віддавали перевагу більш поміркованим засобам боротьби, зокрема тим, що пропонували соціал-демократи. У цьому зв'язку треба звернути увагу на відкрито неприязне ставлення представників різних соціалістичних партій один до одного, намагання перешкодити агітації своїх політичних конкурентів у середовищі судноробітників Одеси. Так, у газеті «Буревестник» анархісти в той час скаржилися, що «соціал-демократи таємно від них зібрали ... збори (моряків торговельного флоту. – О.Ш.), які повинні були оголосити страйк» [2, 1909, №18].

Однак, на початку липня 1909 р. охоронка заарештувала найбільш активних агітаторів та матросів, які готували загальний виступ суднових команд. Відповідно діяльність соціалістичних угруповань у торговельному флоті басейну на деякий час фактично завмерла. Як повідомляв один з одеських анархістів у листопаді 1909 р., останні арешти «вкрай ускладнили доступ у порт і заважа-

ють поновити нашу роботу» [2, 1909, №18, с.14].

Тож нова хвиля анархістської агітації у середовищі судноробітників припадає вже на 1912–1913 рр. У цей час діяльність анархістів-комуністів переважно була пов'язана із намаганням поширити свій вплив на членів нелегальної Спілки чорноморських моряків (СЧМ)², яка була утворена на межі 1911–1912 рр. і мала свій керівний орган – Закордонний Центр у Константинополі, подалі від спостереження репресивних органів самодержавства. Основним завданням СЧМ була підготовка загального страйку в морському транспорті басейну з метою добитися від влади відкриття матроської профспілки. Задля цього Закордонний Центр, починаючи від січня 1912 р., почав випускати свою газету під назвою «Моряк». На її сторінках порушувалися питання побуту та праці моряків, висвітлювалися події політичного життя в Російській імперії, визначалися завдання боротьби за права судноробітників.

Зазначимо, що керівні посади в нелегальній матроській організації обійняли представники соціал-демократів та есерів. Діяльність же анархістів у матроському середовищі обмежувалася тоді пропагандою в деяких портових містах. Так, у 1912 р. в одеському порту діяла невеличка група анархістів-комуністів, яка нараховувала 10 осіб, а очолював її коچهгар пароплава «Мечта» О. Лаврушин [22, спр. 2800, арк. 65]. Останній переконавав судноробітників вдаватися до економічного терору, закликав влаштовувати підпали та підривати пароплави. Крім того, серед матросів О. Лаврушин намагався створити бойовий загін. З цією метою один з коچهгарів пароплава «Болгария» нелегально транспортував з-за кордону до Одеси револьвери та набой [25, спр. 163, арк. 1].

Деякі анархістів у цей період вели агітацію серед команд російських комерційних суден і в закордонних портах. Зокрема, як повідомляла агентура Департаменту поліції, в минулому студент Московського університету О. Мирський (Вл. Терський), що мешкав в Александрії (Єгипет), вів анархістську пропаганду серед моряків, пропонуючи їм переходити до терору, здійснювати експропріації, поповнювати кошти організації шляхом пограбувань пароплавних кас [25, спр. 132, арк. 5]. Влітку 1912 р. О. Мирський поширював серед команд суден, що прибули з Росії до Александрії, написані від руки листівки, в яких містився заклик «згуртуватися і діяти за програмою анархістів». У свою чергу в Константинополі агітацію серед матросів торговельного флоту вів анархіст М. Окунев, який закликав спрямувати всі зусилля на збройну боротьбу з царизмом, а не витрачати кошти на видання «даремної» газети «Моряк». Врешті-решт, анархістам-комуністам вдалося охопити своїм впливом деяку частину команд комерційного флоту. Так, екіпажі суден Російського товариства пароплавання і торгівлі «Афон» та

«Царица» в 1912 р. висловилися «за необхідність здійснення експропріації кас шляхом нападів на пароплави» [24, спр. 286, арк. 10]. А команди пароплавів «Чихачов» та «Одесса» на зборах в італійській таверні в Александрії, наголошуючи, що редакція «Моряка» «переслідує вузкопартійні (читай соціал-демократичні. – О.Ш.) цілі, взагалі запропонували «ліквідувати газету «Моряк» і передати внески (судноробітників. – О.Ш.) на утворення страйкового фонду» [6, спр. 2866, арк. 4, 9]. Не випадково М. Адамович у той час у листі з Александрії підкреслював що «місцеві анархісти мають одностайні серед команд» [22, спр. 2803, т. 1, арк.115 зв.].

Однак значення вищезгаданих фактів не треба перебільшувати. Помітної ролі в діяльності Спілки чорноморських моряків, де провів величезний М.Адамович і О. Яковлев, анархісти не грали. До того ж, і самі керівники Закордонного Центру вживали заходи, щоб обмежити вплив неонародників на матросів. Приміром анархісту М. Окуневу в серпні 1912 р. керівники СЧМ заборонили відвідувати організаційні збори команд торговельного флоту в Константинополі, вирішивши таким чином «позбавити Спілку усіляких прийдешніх анархістів» [22, спр. 2804, арк.46]. Своєю чергою, коли О. Лаврушин влітку 1912 р. звернувся до М. Адамовича із пропозицією надрукувати на шпальтах газети «Моряк» відозву від імені одеських анархістів, йому в цьому було відмовлено [19, спр. 764, арк. 27 зв.]. Таку ж негативну відповідь отримав Лаврушин від Закордонного Центру і на своє прохання виділити гроші, щоб влаштувати в Одесі друкарню анархістів [20, спр. 394, арк. 19].

Зрештою ці заходи, а також посиленна пропаганда соціал-демократів серед матросів, поширення літератури РСДРП серед команд торговельного флоту дали свій результат. Як наголошував в одному з листів до редакції віденської «Правди» (головний редактор Л.Д. Троцький) у жовтні 1912 р. М. Адамович, «становище покращилося, тому що частина моряків, які мріяли про терор, приходить до думки щодо необхідності тривалої і завзятої організаційної роботи» [6, спр. 2866, арк. 4 зв.]. Ще в одному зі своїх листів керівник Спілки чорноморських моряків відзначав, що йому таки вдалося переконати матросів відмовитися від планів здійснення терористичних дій, підкресливши при цьому, що майбутній страйк у морському транспорті басейну «треба провести без насильства» [24, спр. 286 арк. 10].

Про зміну в настроях судноробітників, які до того часу стояли на позиціях анархістів, свідчили і резолюції, ухвалені екіпажами низки торговельних суден. Так, команда пароплава «Моряк» у резолюції від 1 серпня 1912 р. висловила довіру М. Адамовичу та О.Д. Яковлеву, поділяючи їхні «погляди на необхідність ґрунтовної і наполегли-

вої підготовчої роботи та вважаючи, що шлях терору, на якій тов. Борей (псевдонім О. Лаврушина – О.Ш.) і анархісти намагаються увести команди є шлях вкрай невиправданого ризику, що може лише спричинити розгром організації та непотрібні жертви» [22, спр. 2804, т. 2, арк. 130]. Матроси ж пароплава «Чатыр-Даг» висунули вимогу усунути есерів із Закордонного Центру, відзначивши також, що «анархістам вони не надають будь-якого значення» [22, спр. 2804, т. 2, арк. 79]. Посилення впливу М. Адамовича та О.Д. Яковлева в середовищі моряків цивільного флоту швидко зафіксували і каральні органи царизму. Як повідомляла в другій половині 1912 р. охоронка, «вимоги і резолюції пароплавних команд почали набувати ознак соціал-демократичної забарвленості» [5, спр. 77, арк. 44].

На заваді у здійсненні анархістами їх планів стали також масові арешти, проведені поліцією серед членів Спілки чорноморських моряків навесні 1913 р. Останні торкнулися і прибічників анархістської ідеології. Зрештою на початку червня 1913 р. царською охоронкою було організовано доставку арештованого керівника нелегальної матроської організації – М. Адамовича, а також двох анархістів – Вл. Терського (О. Мирського) і О. Одоєвського (Маслова) з-за кордону до Росії. Перевозили їх з Александрії до Одеси на пароплаві «Імператор Николай II», гранично посиливши заходи безпеки, «в ручних та ніжних кайданах». Не рахуючи жандармів, арештованих охороняв караул у складі офіцера та 15 солдат 50-го піхотного Білостоцького полку. Крім того, пароплав із арештованими конвоювали два міноносця.

4 червня 1913 р. судно прибуло до одеського порту. Київська газета «Рада» з цього приводу зазначала на своїх сторінках: «Під збільшеним конвойом на пароплаві доставлено з Александрії керівничих забастовочного комітету моряків в 1905 році: Адамовича, Терського і Одоєвського» [14, 1913, 6 черв.]. Водночас міська влада, намагаючись упередити можливі виступи протесту з боку

робітників Одеси, завчасно посилила поліцейські наряди в порту, щоб «не допустити зборищ моряків біля пароплава» [19, спр. 860, арк. 34]. Згодом, за вироком суду, який стався в Одесі 11 жовтня 1914 р., чимало моряків, які дотримувалися анархістських поглядів, зазнали різного роду покарань. Наприклад, матрос Олександр Лаврушин отримав чотири роки каторжних робіт, а Вл. Мирського було відправлено на тривалий строк у заслання [13, 1914, 12(25) окт.].

Після цього діяльність анархістів у середовищі торговельних моряків басейну остаточно зійшла нанівець. І це не дивно, якщо зважати на те, що напередодні Першої світової війни в Російській імперії загалом залишилося усього сім невеликих анархістських угруповань. Отже, є всі підстави казати про організаційний занепад анархізму в цей час як окремої політичної сили і відповідно про поширення серед анархістів-комуністів переважно індивідуалістичних форм і засобів антиурядової діяльності, що в підсумку не могло не позначитися на рівні їх впливу на робітників морського транспорту Азово-Чорноморського басейну.

Таким чином, у підсумку слід зазначити, що в роки Першої демократичної революції найбільш активно серед матросів комерційного флоту Півдня України діяли представники анархістсько-синдикалістів Одеси, у той час як в періодстолипінської реакції та в роки нового революційного піднесення в цьому плані більш виділялися анархісти-комуністи. При цьому практична діяльність анархістів Півдня в цивільному флоті реалізовувалась у двох напрямках – по-перше, це бойова робота, по-друге – агітаційно-пропагандистська. Наслідком діяльності різних течій анархістів серед команд комерційних суден басейну на початку ХХ ст. було захоплення деякої частини судноробітників досить радикальними поглядами та формування в них конфронтаційного мислення, залучення матросів до участі в політичних виступах, а також в актах економічного тероризму в 1906–1907 рр.

ПРИМІТКИ

1. Зразком останнього може слугувати лист, відправлений анархістами в 1906 р. власнику мануфактурної крамниці в Миколаєві купцю Євтіхєєву, де зазначалося: «... Доручаємо своїм уповноваженим отримати від Вас п'ятсот рублів (500 руб.), які Ви повинні принести у четвер... до половини 9-го часу вечора... Пам'ятайте, що у випадку арешта, засідки або відмови Вам загрожує смерть і повне знищення Вашої власності» [1, с. 137].

2. Спілка чорноморських моряків об'єднувала екіпажі приблизно 80 пароплавів Азово-Чорноморського басейну. Її провід (Закордонний Центр) очолив Михайло Адамович. Останній народився у сім'ї титулярного радника в Катеринодарі в 1881 р. Навчався у Московському університеті на природничому відділенні, звідки його було виключено в 1902 р. за участь у демонстрації анархістів. Це можливо і дало підстави деяким дослідникам розглядати його і надалі саме в якості анархіста-синдикаліста. Втім М.П. Адамович у своїх поглядах скоріше наближався до меншовиків. У 1906 р. він увійшов до одеського осередку РСДРП. Протягом наступних років вів активну організаційну роботу в середовищі моряків торговельного флоту Чорного моря. В серпні 1912 р. представляв 50 моряків соціал-демократів на об'єднавчій конференції РСДРП у Відні. В свою чергу представники неонародників називали М.П. Адамовича «буржуазним чиновником», який «мав звичку багато й безцільно розмовляти» [20, спр. 394, арк.22 зв.].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Анархисты: Документы и материалы. 1883–1935 гг.: в 2 т. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – Т.1. 1883–1916 гг. – 704 с.
2. Буревестник. Орган российских анархистов-коммунистов. Париж. 1908-1909.
3. Врадій Є. А. Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905–1910 рр. / Є. А. Врадій: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – Дніпро, 2011. – 20 с.
4. Гейфман А. Революционный террор в России, 1894–1917 / А. Гейфман; пер. с англ. Е. Дорман. – Москва : КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
5. Государственный архив Российской Федерации в Москве. – Ф. 6863, оп. 1.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313, оп. 2.
7. Державний архів Херсонської області. – Ф. 170, оп. 1.
8. Жуков А. Ф. Индивидуальный террор в тактике мелкобуржуазных партий в первой российской революции / А. Ф. Жуков // Непролетарские партии России в трех революциях: сб. статей / Отв. ред. К. В. Гусев. – Москва: Наука, 1989. – С.138–144.
9. Кривенький В. В. Анархо-синдикалисты / В. В. Кривенький // Отечественная история: энциклопедия: в 5 т. – Москва: РОССПЭН, 1994. – Т. 1. – С. 78.
10. Лебеденко О. М. Анархисти на Україні в 1903–1908 рр. / О. М. Лебеденко // Український історичний журнал. – 1991. – №11. – С. 36–43.
11. Лебеденко О. М. История анархизма в Украине (кон. XIX – нач. XX в.в.) / О.М. Лебеденко. – Киев: Ин-т истории Украины НАНУ, 1995. – 192 с.
12. Новомирский Д. И. Анархическое движение в Одессе / Д. И. Новомирский // Очерки истории анархического движения в России: сб. статей под. ред. Ал. Борового. – Москва: Голос труда, 1926. – С. 246–278.
13. Одесские новости. Одесса. 1906, 1914.
14. Рада. Газета політична, економічна і літературна. Київ. 1906, 1913.
15. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Ф.95, оп.18.
16. Савченко В. А. Діяльність анархістів-синдикалістів серед одеських моряків (1906–1913 рр.) / В. А. Савченко // Краєзнавство. – 2013. – №2. – С. 174–183.
17. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903–1916 рр.) / В. А. Савченко. – Одеса: Печатный дом, 2014 – 308 с.
18. Світленко С. І. Зародження анархістського руху в Катеринославі / С. І. Світленко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2006. – Вип.14. – С. 47–52.
19. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА). – Ф. 268, оп.1.
20. ЦДІА. – Ф. 276, оп.1.
21. ЦДІА. – Ф. 347, оп.1.
22. ЦДІА. – Ф. 385, оп.1.
23. ЦДІА. – Ф. 419, оп.1.
24. ЦДІА. – Ф. 1152, оп.1.
25. ЦДІА. – Ф. 1153, оп.1.
26. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: моногр. / О. Б. Шляхов. – Дніпро: Вид-во ДНУ, 2003. – 366 с.
27. Яковлев А. Д. Борьба за «Регистрацию» / А. Д. Яковлев. – Москва: Изд-во Всесоюз. об-ва политкаторжан и сс.- поселенцев, 1929. – 71 с.

REFERENCES:

1. Anarhisty: Dokumenty i materialy. 1883–1935 gg. [Anarchists: Documents and materials. 1883-1935]. 1998. Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) T.1. 1883–1916 gg.; 704 (in Russian).
2. Burevestnik. Organ rossiyskikh anarhistov-kommunistov [Burevestnik. The organ of Russian communist anarchists]. Parizh. 1908-1909 (in Russian).
3. Vradij, Y. A., 2011. Anarho-komunisty`chny`j rux na Pivdni Ukrainy` u 1905–1910 rr. [Anarchist Communist Movement in the South of Ukraine in 1905-1910]. Dnipro, 20 (in Ukrainian).
4. Geyfman, A., 1997. Revolyutsionnyy terror v Rossii, 1894–1917 [Revolutionary Terror in Russia, 1894-1917]. Moscow: KRON-PRESS, 448 (in Russian).
5. Gosudarstvennyy arhiv Rossiyskoy Federatsii v Moskve [State Archives of the Russian Federation in Moscow]. St. 6863, d. 1 (in Russian).
6. Derzhavny`j arxiv Dnipropetrovs`koyi oblasti [State Archives of Dnipropetrovsk Region]. St. 313, d. 2 (in Ukrainian).
7. Derzhavny`j arxiv Xersons`koyi oblasti [State archive of the Kherson region]. St. 170, d. 1 (in Ukrainian).
8. Zhukov, A. St., 1989. Individualnyy terror v taktike melkoburzhuznyih partiy v pervoy rossiyskoy revolyutsii [Individual terror in the tactics of petty-bourgeois parties in the first Russian revolution]. Neproletarskie partii Rossii v treh revolyutsiyah: sb. statey. Moscow: Nauka, 138–144 (in Russian).
9. Krivenkiy, V. V., 1994. Anarho-sindikalisty [Anarcho-syndicalists]. Otechestvennaya istoriya: entsiklopediya. Moscow: ROSSPEN, 1, 78 (in Russian).
10. Lebedenko, O. M., 1991. Anarxisty` na Ukraini v 1903–1908 rr. [Anarchists in Ukraine in 1903-1908]. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal 11, 36–43 (in Ukrainian).
11. Lebedenko, O. M., 1995. Istoriya anarhizma v Ukraine (kon. HIX – nach. HH v.v.) [The history of anarchism in Ukraine (late XIX – early XX)]. Kiev: In-t istorii Ukrainy NANU, 192 (in Russian).
12. Novomirskiy, D. I., 1926. Anarhicheskoe dvizhenie v Odessa [Anarchist movement in Odessa]. Ocherki istorii anarhicheskogo dvizheniya v Rossii: sb. statey pod. red. Al. Borovogo. Moscow: Golos truda, 246–278 (in Russian).
13. Odesskie novosti [Odessa news]. Odessa. 1906, 1914 (in Russian).

14. Rada. Gazeta politychna, ekonomichna i literaturna [Council. The newspaper is political, economic and literary]. Kyiv. 1906, 1913 (in Ukrainian).
15. Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv v Sankt-Peterburge [Russian State Historical Archive in St. Petersburg]. St. 95, d.18 (in Russian).
16. Savchenko, V. A., 2013. Diyalnist' anarxistiv-sy'ndy'kalistiv sered odes'ky'x moryakiv (1906–1913 rr.) [The activities of syndical anarchists among the Odessa seamen (1906-1913)]. Krayeznavstvo 2, 174–183 (in Ukrainian).
17. Savchenko, V. A., 2014. Anarxists'ky'j rux v Odesi (1903–1916 rr.) [Anarchist movement in Odessa (1903-1916)]. Odesa: Pechatnyi dom, 308 (in Ukrainian).
18. Svitlenko, S. I., 2006. Zarodzhennya anarxists'kogo ruxu v Katery'noslavi [Origination of anarchist movement in Ekaterinoslav]. Visnyk Dnipropetrovs'kogo universy'tetu. Seriya: Istoriya ta arxeologiya 14, 47–52 (in Ukrainian).
19. Central'ny'j derzhavny'j istorychny'j arxiv Ukrayiny u Ky'yevi (dali – TsDIA) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 268, d.1. (in Ukrainian).
20. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 276, d.1. (in Ukrainian).
21. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 347, d.1. (in Ukrainian).
22. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 385, d.1. (in Ukrainian).
23. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 419, d.1. (in Ukrainian).
24. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 1152, d.1. (in Ukrainian).
25. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 1153, d.1. (in Ukrainian).
26. Shliakhov, O. B., 2003. Sudnovlasny'ky' i moryaky Azovo-Chornomors'kogo basejnu: 90-ti rr. XIX st. – 1914 r. [Shipowners and seamen of the Azov-Black Sea Basin: 90th of the XIX century - 1914]. Dnipro: Vy'd-vo DNU, 366 (in Ukrainian).
27. Yakovlev, A. D., 1929. Borba za «Registratsiyu» [The struggle for the «Registration»]. Moscow: Izd-vo Vsesoyuz. ob-va politkatorzhan i ss.- poselentsev, 71 (in Russian).

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Адреса: 49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72
E-mail: iui601@i.ua

Shliakhov Oleksij B. – doctor of historical sciences, Full Prof.
Oles Gonchar Dnipro National University
Address: 72, Gagarin Av., 49010, Dnipro, Ukraine
E-mail: iui601@i.ua

УДК 94(477–25):378«18»
doi: 10.15421/171792

До становлення школи істориків Університету Св. Володимира:

В. Ф. Цих та О. І. Ставровський

О. О. Тарасенко

Київський університет ім. Бориса Грінченка, Київ, Україна

У статті досліджено період праці в Університеті Св. Володимира професора кафедри всесвітньої історії, декана, ректора Університету Св. Володимира Володимира Францовича Циха (1805–1837) та професора кафедри всесвітньої історії Олександра Івановича Ставровського (1811–1882). Проаналізовані життєвий шлях, педагогічна й наукова діяльність та наукова спадщина В. Ф. Циха та О. І. Ставровського на основі вивчення історіографії про істориків із другої третини XIX ст. до початка XXI ст. включно. Аргументовано, що В. Ф. Цих та О. І. Ставровський своєю діяльністю в Університеті Св. Володимира започаткували перший період становлення школи істориків Університету Св. Володимира, який тривав від відкриття закладу у 1834 р. до середини XIX ст. Доведено, що В. Ф. Цих та О. І. Ставровський, які генерували традиції українського освітянського і наукового простору, були серед фундаторів української історичної освіти і науки, мають зайняти почесне місце серед викладачів і вчених України першої половини – середини XIX ст.

Ключові слова: Володимир Францович Цих; Олександр Іванович Ставровський; історична освіта і наука; історіографія; школа істориків Університету Св. Володимира; Київ; друга третина XIX – початок XXI ст.

The foundation of the school of historians of St. Volodymyr university:

V. F. Tsykh and O. I. Stavrovsky

O. O. Tarasenko

Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

The period of work of Volodymyr Frantsovych Tsykh, Professor of the World History Department, the Dean, the Rector of the St. Volodymyr University (1805–1837) and Olexander Ivanovych Stavrovsky, Professor of the World History Department (1811–1882) has been studied in the article. The life paths, pedagogical and scientific activities and scientific heritages of V. F. Tsykh and O. I. Stavrovsky have been analyzed generally on the basis of the study of their historiography for the period of the second third of the XIX century - the beginning of the XXI century. It has been substantiated that a profound knowledge of the subject, an extraordinary memory and a talent of the lecturer allowed Volodymyr Frantsovych Tsykh being considered to be a teacher of a European level. It has been confirmed that Professor Tsykh read his lectures using speaker's skills, relied on the latest researches, informed his audience about necessary sources. He was one of the first who applied critical method in the study of sources. He gave great importance to the internal history. It has been proven that V.F. Tsykh was an idol of students who characterized him as a modern man and a scholar, and respected him greatly for his teaching skills and for the high level of his World History's teaching. It has been proven that the scientific heritage of Volodymyr Tsykh and his thoughts on the questions of Antiquity, Middle Ages, Historiography testify the fact that he was a profound and an erudite scholar with an extraordinary approach to the history as a science, that he made his contribution to the general development of the education and science in Ukrainian lands of the Russian Empire in 30-s of the XIX century. It has been verified that Volodymyr Tsykh was an ideal of a man, a teacher and a scientist for his time. It has been confirmed that Olexander Ivanovych Stavrovsky, Professor of the World History, dedicated thirty years of his life to scientific and pedagogical activities of St. Volodymyr University, had a direct impact on the formation of the School of Historians at the University of St. Volodymyr in the XIX century, stood at the origins of the School of Historians of the institution, initiated its traditions, contributed to the development of education and science in the Ukrainian lands of the Russian Empire in the 30's - 60's of the XIX century. It has been testified that V. F. Tsykh and O. I. Stavrovsky influenced the first period of the School of Historians of St. Volodymyr University by their activities at St. Volodymyr University. This period lasted from the opening of the institution in 1834 until the middle of the XIX century. It has been proven that V.F. Tsykh and O. I. Stavrovsky, who generated the traditions of the Ukrainian educational and scientific space, were among the founders of the Ukrainian historical education and science, and that they should take an honorable place among the Ukrainian teachers and scientists of the first half - middle of the XIX century.

Keywords: Volodymyr Franzovych Tsykh; Olexander Ivanovych Stavrovsky; historical education and science; historiography; School of Historians of St. Volodymyr University; Kyiv; the second third of the XIX century – the beginning of the XXI century

Цитування даної статті: Тарасенко О. О. До становлення школи істориків Університету Св. Володимира: В. Ф. Цих та О. І. Ставровський / О. О. Тарасенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 15-31. doi: 10.15421/171792

Citation of this article: Tarasenko, O. O., 2017. Do stanovlennya shkoly`istory`kiv Unversy`tetu Sv. Volody`my`ra: V. F. Cy`x ta O. I. Stavrovs`ky`j [The foundation of the school of historians of St. Volodymyr university: V. F. Tsykh and O. I. Stavrovsky]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 15-31. doi: 10.15421/171792 (in Ukrainian).

Received: 04.06.2017

Accepted: 01.07.2017

К становленню школи істориків Університету Св. Володимира: В. Ф. Цых и А. И. Ставровский

О. О. Тарасенко

Київський університет ім. Бориса Грінченка, Київ, Україна

В статті досліджено період роботи в Університеті Св. Володимира професора кафедри всемирної історії, декана, ректора Університету Св. Володимира Володимира Францевича Цыха (1805–1837) і професора кафедри всемирної історії Александра Івановича Ставровського (1811–1882). Проаналізовані життєвий шлях, педагогічна діяльність і наукова діяльність В. Ф. Цыха і А. И. Ставровського на основі вивчення історіографії о них со второй треті XIX ст. до початку ХХІ ст. включительно. Аргументовано, що В. Ф. Цых і А. И. Ставровський своєю діяльністю в Університеті Св. Володимира створили перший період становлення школи істориків Університету Св. Володимира, який тривав від відкриття закладу в 1834 г. до середини XIX ст. Доказано, що В. Ф. Цых і А.И. Ставровский, які генерували традиції українського освітнього і наукового простору, були серед засновників українського історичного освіти і науки, повинні зайняти почесне місце серед викладачів і учених України першої половини – середини XIX ст.

Ключевые слова: Володимир Францевич Цых; Александр Иванович Ставровский; історичне освітнє і наукове історіографічне; школа істориків Університету Св. Володимира; Київ; друга третина XIX – початок ХХІ ст.

Постановка проблеми. Університет Св. Володимира у Києві, заснований у 1834 р., став одним із провідних центрів освіти і науки, осередком вільного руху в Україні, формувач та гуртувач інтелекту, започатковував неперервні традиції культури знань, високої ерудиції, загальної культури, прагнення творити, фахово виховувати і навчати. Протягом XIX ст. в Університеті Св. Володимира сформувалася ціла плеяда видатних учених, які виховали в його стінах свої наукові школи. Серед низки наукових шкіл закладу почесне і цільне місце займає школа істориків Університету Св. Володимира XIX ст., представники якої є фундаторами української національної історичної освіти і науки [36, 37]. Досвід представників школи істориків Університету Св. Володимира XIX ст. є неперервним.

Актуальність статті полягає у пошануванні викладачів кафедри всесвітньої історії В. Ф. Цыха та О. І. Ставровського, які своєю діяльністю започаткували перший період становлення школи істориків закладу, який тривав від його відкриття у 1834 р. до середини XIX ст. Автор статті досліджує проблему «Школа істориків Університету Св. Володимира XIX ст. в історіографії» [38, 39].

Мета дослідження: через аналіз історіографії про В. Ф. Цыха та О. І. Ставровського, створеної протягом другої третини XIX ст. до початку ХХІ ст. включно, вивчити їхні життєві шляхи, педагогічну й наукову діяльність та наукову спадщину і простежити перший період становлення школи істориків Університету Св. Володимира XIX ст., який пов'язаний із їхньою діяльністю.

Аналіз досліджень і публікацій. Біля витоків формування школи істориків Університету Св. Володимира і її традицій знаходився Володимир Францевич Цых (1805–1837) [45, 27], життя, наукова та викладацька діяльність, а також невелика наукова спадщина якого належать як Харківському університету, так і Університету Св. Володимира в Києві [6, 31]. Харківський період життя і діяльності історика охоплює дванадцять років (1822–1834), Університету Св. Володимира в Києві він віддав

три останні роки свого життя (1834–1837). Володимир Францевич Цых був причетний до формування як харківської школи істориків, так і школи істориків Університету Св. Володимира [10,11,12], зробив внесок у розвиток освіти і науки на українських землях Російської імперії 30-х років XIX століття в цілому [52, 5, 34, 35], залишив по собі світлу і добру пам'ять. На початку ХХІ ст. розпочалося нове «відкриття» життєвого шляху та наукової спадщини «забутого професора» Цыха.

Виклад основного матеріалу. Життя та діяльність В. Ф. Цыха. Володимир Францевич Цых народився в 1805 р. в сім'ї відставного майора Франца Антоновича Цыха в Харківській губернії, був православною віри, належав до дворянського стану. Національність його батька до сьогодні достеменно не визначена. Ф.А. Цых був сербом за версією колишнього студента Харківського університету Д.П. Хрушова, закарпатським українцем за версією Олександра Оглобліна, чехом чи угорцем за версією попечителя Київського учбового округу Єгора Федоровича фон Бракке. На початку ХХІ ст., коли розпочалося нове «відкриття» життєвого шляху та наукової спадщини «забутого професора» Цыха, питання національності В.Ф. Цыха на початку ХХІ ст. у своїх працях розглядали Ручинська Оксана [28], Кисельова Юлія [13], Лиман Сергій [19].

Батько В. Ф. Цыха, відставний майор Франц Антонович Цых, був першим капельмейстером військового чоловічого хору, від якого веде свій родовід чудовий сучасний Кубанський козацький хор. Колектив був створений згідно з указом царя Олександра I від 22 грудня 1811 р. про заснування оркестру духової музики із 24 музикантів у Чорноморському козацькому війську. Ф.А. Цых разом з сім'єю і семирічним сином Володимиром прибув на Кубань 8 березня 1812 р. Відомо, що в 1822 р. Володимир Цых закінчив Катеринославську гімназію.

У 1822–1825 рр. Володимир Цых був студентом Харківського університету. У студентські роки

він звернув на себе увагу як дослідник античності. Студентські роботи В.Ф. Циха як фахівця з історії Стародавньої Греції та Риму проаналізувала Оксана Ручинська [28]. У 1824 та 1825 рр. Володимир Цих виступав на урочистих актах Харківського університету, де читав латиною промову «О римской поэзии». У 1824 р. студент Цих опублікував в журналі Харківського університету дві статті по римській історії. Першу статтю історик присвятив давньоримському полководцю і політичному діячу Гаю Марію [50]. У другій статті він розглянув особистість видатного давньоримського історика Тіта Лівія епохи принципату Августа і надав уривок з «Історії Риму від заснування міста» у власному перекладі [51]. Головна ідея його студентської роботи «Кілька слів про велич духу» [49], яка була опублікована в 1825 р. полягала в тому, що мораль окремої людини і народу є основою історичного розвитку. Після закінчення в 1825 р Харківського університету зі ступенем кандидата В. Ф. Цих відмовився їхати на північ у Дерптський університет для вступу до професорського інституту і не був залишений при університеті, а призначений старшим вчителем французького перекладу і географії в Харківський Інститут шляхетних дівчат. У 1831 р. В.Ф. Циха, як «человека, достойного этого звания», запросили викладати загальну історію у Харківський університет. Свої сили історик зосередив на науковій діяльності і в 1833 р. у віці 28 років В.Ф. Цих захистив дисертацію на ступінь магістра словесних наук [48] та отримав звання ад'юнкта кафедри загальної історії Харківського університету [45, с.724].

В.Ф. Цих викладав у Харківському університеті з 1831 по 1834 рр. історію стародавнього світу, середніх віків і нову історію (до середини XVIII ст.), був сумлінним, мав дар передавати свої знання іншим. Студент Харківського університету Д.П. Хрущов зазначав, що «любимец наш В.Ф. Цых, прийдя в аудиторию, никогда не восходил на кафедру, а говорил лекции наизусть, ходя взад и вперед, и непрерывно нюхал табак, которым до конца лекции была запылена вся передняя часть его панталон» [46, с. 166].

Як перспективного вченого і педагога В.Ф. Циха в квітні 1834 р. перевели екстраординарним професором на кафедру загальної історії у Київ, де відкривався Університет Св. Володимира. Саме у той час дуже хотів переїхати до Києва і зайняти кафедру історії в Університеті Св. Володимира Микола Васильович Гоголь. Історію заочної боротьби Н.В. Гоголя і В.Ф. Циха за кафедру загальної історії в Університеті Св. Володимира в 1834 р. відтворила Єлизавета Замислова, яка оцінила й порівняла рівень компетентності, наукових досягнень і потенційних здібностей претендентів, провела аналіз їх публікацій, який показав, що вибір на користь В.Ф. Циха виявився виправданим. Молодий вчений впевнено орієнтувався в історії-

географії і встиг заявити про себе як про вченого і педагога-професіонала [8]. Генію М.В. Гоголя судилося увічнити своє ім'я в літературній сфері.

На урочистостях, присвячених відкриттю університету 15 липня 1834 р., В.Ф. Цих виступив з блискучою промовою про важливу й визначальну місію університетів у державному і культурному житті країни та про особливу моральну користь історичної науки, а також про користь наук у цілому для процвітання держави [47]. У травні 1835 р В.Ф. Цих був затверджений ординарним професором кафедри загальної та російської історії і деканом першого історико-філологічного відділення філософського факультету Університету Св. Володимира [45, с.725].

Варто зазначити, що історико-філологічне відділення філософського факультету Університету Св. Володимира в перші десятиліття своєї діяльності було представлено випускниками Московського (М. О. Максимович) і Харківського університетів (В. Ф. Цих, М. І. Костомаров), а також Головного Педагогічного інституту в Санкт-Петербурзі (О.І. Ставровський, П. В. Павлов). Уже із середини XIX ст. професорсько-викладацький склад Університету Св. Володимира поповнювався в основному його випускниками: із 231 викладача, внесеного в «Біографічний словник професорів і викладачів Імператорського університету Святого Володимира (1834–1884)» під редакцією В. С. Іконнікова за 1834–1884 рр., 71 викладач був його вихованцем [35, с.77].

Грунтовне знання предмета, надзвичайна пам'ять, талант лектора дозволили сучасникам вважати В.Ф. Циха викладачем європейського рівня. 11 грудня 1835 р. Володимир Францович Цих був призначений проректором і виконуючим обов'язки ректора після вибуття у відставку першого ректора Університету Св. Володимира Михайла Олександровича Максимовича, видатного українського вченого-енциклопедиста, фольклориста, історика, філолога, етнографа, ботаніка, поета із старшинського козацького роду Полтавщини. 15 грудня 1836 р. указом імператора В.Ф. Цих був затверджений на посаді ректора Університету Св. Володимира [22, с. 60-61]. В.Ф. Цих брав активну участь в організації будівництва головного червоного корпусу Університету Св. Володимира. Царським указом від 5 червня 1836 р. було затверджено Будівельний комітет, який очолив Єгор Федорович фон Брадке, перший попечитель Київського університету і в 1832-1838 рр. попечитель Київського навчального округу. Головним архітектором споруди університету і Ботанічного саду був академік архітектури Беретті. Під час ректорства В.Ф. Циха було відкрито юридичний факультет [22, с. 60-61].

На жаль, повністю реалізувати неабиякі адміністративні здібності В.Ф. Циху завадила передчасна смерть від сухот. Помер В.Ф. Цих 19 квітня

(1 травня) 1837 р. у Києві на 32-му році життя і був похований на цвинтарі Аскольдової могили [22, с.60-61]. У прощальній промові під час поховання В.Ф. Циха професор А.Н. Новицький згадав про його прекрасну пам'ять, яка допомагала вченому барвисто відтворювати «живые страницы всемирной истории с ее бесчисленными подробностями событий вековых и мощное воображение, которое эти «многочисленные подробности делало приятными и интересными для слушателей» [23, с. 16-22].

У Харківському університеті та в Університеті Св. Володимира В.Ф. Цих читав лекції з давньої, середньовічної і нової історії (до сер. XVIII ст.). Вчений залишив невелику наукову спадщину. Це вже згадані магістерська дисертація та урочиста промова під час відкриття Університету Св. Володимира, присвячена розгляду мети і користі вищих навчальних закладів, декілька статей. Студентські записи лекцій В.Ф. Циха, які він читав у Харкові, в 1910 р. вивчив і проаналізував Владислав Петрович Бузескул [3, с. 188-190; 4], професор кафедри всесвітньої історії Харківського університету в 1885–1920 рр., український історик античності, академік АН СРСР, академік ВУАН.

Як основу до курсу стародавньої історії В.Ф. Цих використовував посібники Арнольда Германа Людвіга Геерена (1760–1842), німецького історика, професора філософії і історії Геттінгенського університету, який одним із перших вказав на важливість вивчення торгових відносин стародавніх народів для розуміння їх державного ладу і побуту. Праці цього вченого займають вагомe місце в німецькій історіографії. В.Ф. Цих радив студентам використовувати праці німецького історика, знавця античності Бартольда Георга Нібура (1776–1831) [32], який розглядав початок нової епохи із розвитком історичної науки, заклав основи наукових методів дослідження джерел, став основоположником «філолого-історичної» школи критики джерел. В.Ф. Цих пропонував студентам вивчати працю Бартольда Георга Нібура «Римська історія» (в 3-х томах 1811–1832 рр.), в якій вчений висвітлював не лише політичну історію, але також соціальну і аграрну структуру римського суспільства [3, с. 188-190].

Лекції В.Ф. Циха із середньовічної історії ґрунтувалися на працях Франсуа П'єра Гійома Гізо (1787–1874) [14], французького державного і політичного діяча, дипломата, одного із найвпливовіших істориків свого часу, автора праць із історії Європи, Франції, дослідника проблем представницького правління, процесів еволюції земельної власності та їх ролі у формуванні соціальної структури та політичного устрою. Курси лекцій Франсуа П'єра Гійома Гізо з нової історії стали основою його праць з історії цивілізацій в Європі, Франції, були новаторською спробою створення цілісної схеми історичного розвитку Європи від

середньовіччя до нового часу [3, с. 188-190]. Праці Франсуа П'єра Гійома Гізо мали довготривалий вплив на російську й українську історичну школу XIX–XX ст., Особливо на фахівців із всесвітньої історії, зокрема викладачів Харківського університету та Університету Св. Володимира Володимира Францовича Циха, Михайла Михайловича Луніна, Михайла Назаровича Петрова, Івана Васильовича Лучицького. Використовував В.Ф. Цих роботи французького історика романтичного напрямку, одного із засновників французької історіографії Жака Ніколя Огюстена Тьєрі (1795–1856) й німецького історика й політика, професора Берлінського університету Фрідріха фон Раумера (1781–1873) [3, с. 188-190].

Віталій Якович Шульгін, який викладав на кафедрі всесвітньої історії Університету Св. Володимира трохи пізніше, у своїй праці «Історія Університету Св. Володимира» відзначав, що В.Ф. Цих був прикрасою університету [52, с. 70], у викладанні надавав перевагу німецьким підручникам перед французькими за їхні системність, значний фактаж, багатство джерел [52, с. 70]. Як відзначав В. Я. Шульгін, історичний світогляд В.Ф. Циха сформувався на основі релігійного виховання, впливу ідеалістичної німецької філософії історії, романтичного напрямку європейської історіографії, вчений дотримувався морально-етичної концепції історичного процесу, в основу якого було покладено принцип «морального розвитку рода человеческого, как индивидуально, так и за народами» [52, с. 124-125].

У формуванні історичного світогляду В.Ф. Циха значний вплив мала універсальна концепція історії німецького філософа, фольклориста, письменника, мовознавця, мислителя, одного із видатних представників німецького Просвітництва Йоганна Готфріда Гердера (1744–1803) [33], ідеї якого підготували ґрунт для розвитку класичного історизму XIX ст., становлення теоретичних основ німецької історичної школи, а його філософсько-історична концепція стала теоретичним орієнтиром для більшості професійних істориків Європи.

В.Ф. Цих простежував історичний процес «как единый поток, как органическое сочетание единичного и всеобщего: единичное – это действия человека на гражданской, умственной и моральной ниве его бытия, всеобщее – это человечество в целом» [52, с. 70]. Вчений розглядав історичний розвиток як «отдельные элементы человечества – гражданство, религию, образование, науку, которым были подчинены быт военный, торговля, промышленность, быт общественный». Він виділяв «историю событий как всемирную историю, которая описывает события всего человечества», так и «внутреннюю историю, которая является политической историей» [47, с. 94]. Від всесвітньої історії він відділяв «историю событий как всемирную историю, которая описывает события всего чело-

вечества», а також «внутреннюю историю, которая является политической историей» [47, с. 94]. Від всесвітньої історії він відокремлював «дипломатическую историю, предмет которой составляют такие события, которые не отдельно происходят в каком-либо государстве» [52, с. 125-26].

В. Ф. Цих вважав, що «историческое развитие отдельных лиц, наций, народов, государств и человечества в целом осуществляется путем прогресса, как нравственного самосовершенствования» [47, с. 88]. Историк визначив роль особистості в історії по її участі в поширенні серед народу ідей гуманізму, справедливості, загальнонародської моралі: «Предрассудки, которые искажают человеческий род, грубое невежество, которые в течение многих веков подавляли народы, низкие страсти эгоизма, унижающие человеческие общества, исчезают, смягчаются по мере распространения гуманизма, справедливости, общечеловеческой морали» [47, с. 89]. «Залогом прогресса народа является его моральное состояние – наличие у него черт благородства, патриотизма, жертвенности, чести, религиозности, падение же морали народа является предпосылкой его регресса», – зазначав учений [47, с. 89].

На думку В. Ф. Циха моральне вдосконалення людини і людства в цілому є кінцевою метою прогресу. Вчений стверджував: «История изображает судьбу царств и народов, следует за постепенным развитием и успехами разума человеческого, и указывает на те события, в которых действия нравственных сил человека воспроизводятся в высшей степени» [47, с. 94-95]. Вчений підкреслював дидактичну функцію історії: дослідники минулого повинні особливу увагу звертати на висвітлення тих періодів, які демонструють високий моральний дух людства, тому що саме на цьому виховуються громадяни суспільства: «История имеет особое место в воспитании государственных деятелей, поскольку она позволяет понять причины возвышения и падения государств, проникнуть в тонкости политики, указывает на положительный и отрицательный опыт различных форм правления, на последствия тех или иных событий» [47, с. 94-95].

Заслуговеє на увагу оригінальна періодизація всесвітньої історії, запропонована В.Ф. Цихом, який виступав проти традиційного поділу всесвітньої історії на давню, середньовічну, нову. Він запропонував цивілізаційний географічний розподіл: історія азійського або східного людства; історія народів еллінських та італійських; історія народів середньої і північної Європи [52, с. 126-127]. На жаль, науково обґрунтувати такий підхід учений не встиг через передчасну смерть.

Теоретичні погляди В.Ф. Циха були відображенням сучасних йому західноєвропейських історіософських концепцій і систем, із якими він був добре ознайомлений. Дослідник виділяє наступні

основні елементи теорії історії В.Ф. Циха: уявлення про історичний процес як про «органический поток», поєднання загального, універсального і одиничного, індивідуального; розгляд індивідуального як у формі народу, нації, так і у формі конкретного індивідуума; підкреслення визначальної ролі особистості в історії, чий геній і високий «моральный дух» є рушійною силою прогресу; виділення ідеї благодійності історичного процесу, певної героїзації історії; наділення історії дидактичної функцією морального вдосконалення сучасників [35, с. 145-149].

Як зазначає Сергій Стельмах, класичний історизм, який сформувався на основі протиставлення ідеалам Просвітництва, включив у себе романтичну ідею історичної самобутності, успадкував окремі просвітницькі центри, ідею прогресу. Універсалізм та ідея прогресу стали визначальними для класичного історизму [35, с. 180]. У морально-етичній концепції В.Ф. Циха прогрес означав моральне самовдосконалення на основі загальнолюдських цінностей [47, с. 88]. Так як дослідження історії повинно було ґрунтуватися на історичних фактах, В. Ф. Цих вважав, що «историк должен проникнуться духом времени и сосредоточиться на изучении фактов, поскольку одни только факты, одна предметность дает жизнь описанию, историк должен выяснять взаимосвязь и причины исторических событий» [47, с. 88].

Студенти В.Ф. Циха підкреслювали, що його викладання допомогло їм зрозуміти справжнє наукове значення історії: «С ясностью и отчетливостью, хотя ярко и сжато, преподавал он фактическую часть истории, но в то же время со всей полнотой и обстоятельностью следил за развитием внутренней жизни народов, их общественного быта и цивилизации. [...] Одаренный профессор, захватывая слушателей своими лекциями, знакомил нас с трудами и исследованиями современных писателей Геерена, Гердера, Нибура, Тьери, Гизо и других» [9, с. 101-102]. Слухачі В.Ф. Циха згадували, що в своїх лекціях він не тільки розповідав факти в хронологічній послідовності, а й намагався з'ясувати їх причини [3, с. 190].

У Харківському університеті В.Ф. Циха називали шляхетною людиною, за чесність, принциповість його вважали прикрасою Харківського університету та Університету Св. Володимира. Студенти визначали його як «человека вполне современного и ученого. Историк сердечно любил молодь, яка віддячувала йому тим же» [4, с. 2]. «Цых был идолом студентов», а «уважение к нему [...] было близко к страху, потому что он подавлял слушателей своей ученостью и громадностью своего преподавания», – відзначали його студенти [4, с. 3].

Сергій Лиман провів комплексний аналіз творчості В.Ф. Циха як історика-медієвіста, вивчив погляди вченого на різнобічні проблеми зарубіжно-

го середньовіччя, з'ясував специфіку викладання ним цієї дисципліни у Харківському університеті та Університеті Св. Володимира [19]. Як ад'юнкт, а потім професор кафедри загальної історії В.Ф. Цих викладав лекції з різних періодів цієї історії – давньої, середньовічної, нової, що було звичайною практикою як російських, так і зарубіжних університетів. Сергій Лиман підкреслив, що в історіософському сенсі В.Ф. Циха можна вважати прихильником романтизму, який поділяв і окремі положення гегелівської філософії, а деяка синтетичність його історіософської концепції в цілому відображала реалії середини 30-х рр. XIX ст. В.Ф. Цих був першим медієвістом українських земель Російської імперії, який запропонував план вивчення середньовіччя і основні його пріоритети. Аналіз творчості В.Ф. Циха як історика-медієвіста, проведений С. І. Лиманом, свідчить про те, що він належав до найбільш професійних істориків 1830-х рр. [19]. Основою його історіософських поглядів був романтизм з деякими запозиченнями із гегелівської філософії. Для розуміння значення науково-педагогічної діяльності В.Ф. Циха варто враховувати, що медієвістика в університетах Російської імперії в той час ще остаточно не виділялася як галузь історичної науки, а її представники відрізнялися вкрай низькою науковою продуктивністю. Науково-педагогічна діяльність В.Ф. Циха проходила у період популяризації досягнень, накопичених медієвістами Західної Європи, і завдання її популяризації В.Ф. Цих виконував цілком [19].

Історіографічну проблематику в наукових працях В.Ф. Циха досліджувала Юлія Кисельова [13], яка зазначила, що інтерес до творчості істориків проявився у молодого В.Ф. Циха ще у роки навчання в Харківському університеті. Як Проаналізувавши магістерську дисертацію вченого, дослідниця визначила, що він застосував елементи історіографічного аналізу до вирішення проблем теорії і методики викладання історичної науки, спробував дати визначення історії, окреслив основні напрямки, що існували в історичній науці протягом усього її існування, підняв питання про історичне мислення стародавніх народів і осмислив взаємозв'язок рівня розвитку науки і рівня її викладання. І хоча сама тема магістерської дисертації В.Ф. Циха не була історіографічною, проте завдяки використаним методам вирішення головних теоретичних питань вона стала однією із яскравих сторінок становлення історіографії в Російській імперії в першій третині XIX ст. [13, с. 280].

Прагнення В.Ф. Циха стати самостійним ученим і викладачем змусило його пильно стежити за розвитком історичної літератури, а звернення до творчості істориків склало основу його широкої історичної ерудиції. Розуміння важливості змін в історичній науці його часу змусило вченого звернутися до питань історіографії в своїй науковій діяльності і внести елементи історіографіч-

них знань в свої лекційні курси [13, с. 281-282].

Підсумуємо, провівши вивчення короткого життєвого шляху Володимира Францовича Циха, його блискучої й стрімкої педагогічної, наукової та адміністративної діяльності, проаналізувавши його невелику, але змістовну наукову спадщину в історіографії другої третини XIX – початку XXI ст., ми можемо стверджувати, що В. Ф. Цих займає поважне і почесне місце серед учених і викладачів України першої третини XIX ст. Стрімкий зліт його викладацької та адміністративної кар'єри від ад'юнкта кафедри загальної історії Харківського університету в 1833 р. до ординарного професора в 1835 р. і ректора Університету Св. Володимира у 1836 р. переконують, що він був видатною особистістю.

Після передчасної смерті В. Ф. Циха його місце на кафедрі всесвітньої історії Університету Св. Володимира зайняв Олександр Іванович Ставровський.

Аналіз досліджень і публікацій про О. І. Ставровського. Життя, діяльність, побіжну оцінку наукової творчості О. І. Ставровського окреслив у 1884 р. у біографічній статті Ф. Я. Фортинський [44], стислі довідки про життя й діяльність історика були надруковані в 1900 р. [30] та 1909 р. [16]. Характеристику Головного педагогічного інституту, де навчався О. І. Ставровський, зробив В. Рудаков у 1893 р. [26]. Про вчителів О. І. Ставровського в Головному педагогічному інституті з всесвітньої історії Лоренцо Фрідріха [7] та з російської історії Устрялова Миколу Герасимовича [43] згадано у довідникових виданнях. Про О. І. Ставровського у своїх споминах у XIX ст. згадали М. І. Костомаров [15], В. Г. Авсеєнко [1]. Спогади М. І. Костомарова із його автобіографії, де він пригадує викладачів Університету Св. Володимира й атмосферу закладу та дає характеристику тодішньому студентству проаналізувала автор цієї статті [42]. Вона ж дослідила спогади В. Г. Авсеєнка про істориків Університету Св. Володимира та його студентство [41].

У контексті становлення та розвитку історичної освіти і науки в Університеті Св. Володимира та становлення школи істориків Університету Св. Володимира науково-викладацьку діяльність О. І. Ставровського розглядала Тарасенко О.О. у 1995 р. [37] та у 2010 р. [39]. Вона ж у 2007 р. вивчала діяльність історика як завідуючого Музею старожитностей Університету Св. Володимира [40].

Про київського медієвіста у своїх працях розповів С. І. Лиману 2009 р. [17], який у 2011 р. розглянув вивчення історії середніх віків О.І. Ставровським та викладання її у його навчальних курсах [20], детально і безпристрасно проаналізував його магістерську дисертацію [29] та у 2013 р. розглянув історію «кадрового конфлікту» у київській університетській медієвістиці першої половини 1860-х рр.: О. І. Ставровський проти В.

Г. Авсеєнка [18]. Дослідник підкреслив, що під впливом критичних зауважень мемуарів Костомарова М. І. та Авсеєнка В. Г. про рівень загальної науково-педагогічної підготовки О. І. Ставровського в радянські роки сформувалася наукова інерція, яка зумовила дуже короткі й зневажливі згадування про О. І. Ставровського, що присутні у праці В. П. Бузескула «Загальна історія та її представники в Росії в XIX і на початку XX ст.» [2], у монографії Р. Г. Еймонтової «Російські університети на межі двох епох» [53], в «Очерках истории исторической науки в СССР» [21], у яких не було дано оцінки творчості О. І. Ставровського.

Життя та діяльність О. І. Ставровського. Олександр Іванович Ставровський народився в 1811 р. в сім'ї священика в Новгородській губернії. Початкову освіту він здобув у Новгородській духовній семінарії, а вищу – у Головному Педагогічному інституті в Санкт-Петербурзі, який закінчив у 1836 р. і був призначений в Університет Св. Володимира виконуючим обов'язки ад'юнкта на кафедрі всевітньої й російської історій і статистики [44, с. 619; 30].

Під час навчання в Головному Педагогічному інституті в Санкт-Петербурзі О. І. Ставровський слухав лекції Фрідріха Лоренца (1803–1861), німецького та російського історика, члена-кореспондента Санкт-Петербурзької академії наук. Фрідріх Лоренц вищу освіту здобув у Гейдельберзькому університеті під керівництвом німецького історика, професора Фрідріха Шлосера (1776–1861), світогляд якого сформувався під впливом ідей Просвітництва і німецької класичної філософії. У Берлінському університеті у 1826 р. Фрідріх Лоренц отримав докторську ступінь, займався викладацькою роботою в університеті Галле. Приїхав до Росії, де у 1831 р. був призначений професором всевітньої історії у Санкт-Петербурзький Головний Педагогічний інститут. Як професор цього закладу Фрідріх Лоренц склав «Руководство ко всеобщей истории» (СПб., 1841 р., неодноразово перевидавалося), написав «Историю новейшего времени: от Венского конгресса до Парижского мира (1815–1856)» (СПб., 1869 р.) [7].

Цікава статистика щодо викладацьких кадрів, підготовлених у Головному Педагогічному інституті в Санкт-Петербурзі: всього за 11 випусків цей заклад виховав і випустив 682 педагога, із яких 43 стали професорами і викладачами вузів, 377 – вчителями середніх шкіл, 262 – вчителями початкових шкіл [26].

Як відомо, відкриття Київського Імператорського Університету Св. Володимира було підготовлене всім ходом економічного, політичного, культурного розвитку Правобережної України. Політичне рішення російського уряду заснувати університет західного типу в Києві нагально постало у 30-ті роки XIX ст., після придушення польського повстання, коли політика російського

самодержавства щодо Правобережної України різко змінилася [39, с. 7]. За тимчасовим статутом 1833 р., спеціально розробленим для Київського Імператорського Університету Св. Володимира, історико-філологічне відділення мало п'ять кафедр: філософії, грецької словесності і старожитностей, римської словесності і старожитностей, російської словесності і старожитностей, всевітньої й російської історій і статистики. У складі та розподілі наук саме на цьому відділенні персональний статут значно поступався статуту російських університетів 1804 р., за яким для всевітньої й російської історій було надано дві окремі кафедри. Зведення їх на одній кафедрі можна пояснити обережністю уряду щодо впровадження вивчення російської історії як вітчизняної у краї, який ще зовсім недавно офіційно визнавався польським, та недостатньою кількістю кваліфікованих викладачів на той час [39, с. 11]. Персональний тимчасовий статут для Університету Св. Володимира, затверджений 25 грудня 1833 р., став ознакою впровадження російської освіти на Правобережній Україні, а також символом оновлення російської освіти в усій імперії [39, с. 8].

У 1837 р., після передчасної смерті професора В.Ф. Циха, О. І. Ставровський почав викладати всевітню історію та грецьку мову. У 1842 р. після захисту магістерської дисертації на тему: «Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени» [29] він отримав ступінь магістра історичних наук від Університету Св. Володимира та був обраний і затверджений виконуючим обов'язки екстраординарного професора і залишався на цій посаді до кінця своєї праці в Університеті Св. Володимира у 1866 р., коли він був звільнений у відставку за вислугою 30-річного терміну служби із званням заслуженого екстраординарного професора із пенсією у збільшеному розмірі [44, с. 620].

У 40-х роках XIX ст. О. І. Ставровський збирався друкувати «Общую политическую историю», а потім «Нумизматику древней России», якій він одного разу присвятив цілий семестр своїх лекцій [44, с. 622].

Олександр Іванович Ставровський помер 14 листопада 1882 р. у містечку Остер Чернігівської губернії, де він оселився після виходу у відставку. Протягом останніх років життя він тяжко страждав від паралічу, який і звів його в могилу. Після нього залишилися досить цінні папери із Решетіловського архіву та бібліотека до 1000 назв [44, с. 622].

Учень Фрідріха Лоренца, О. І. Ставровський наслідував його систему викладання, взяв за основу його «Руководство ко всеобщей истории». За словами професора Фортинського, слухачі лекцій та уроків О. І. Ставровського відзначали, що вони вирізнялися цікавим викладом. О. І. Ставровський читав усі частини всевітньої історії, розпочина-

ючи із історії стародавнього Китаю, якій він іноді присвячував цілий семестр і завершував історією французької революції [44, с. 620].

Викладаючи російську історію О. І. Ставровський дотримувався ідей свого вчителя Миколи Герасимовича Устрялова (1805–1870), російського історика, археографа, педагога, професора російської історії Санкт-Петербурзького університету, ординарного академіка (1844 р.) Санкт-Петербурзької академії наук, завідуючого кафедрою у Головному Педагогічному інституті, декана історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету у 1839–1855 рр., автора гімназійних підручників історії [44, с. 620].

Як відомо, М. Г. Устрялов став провідником консервативної ідеології – триади «офіційної народності»: «православ'я – самодержавство – народність» в Російській імперії. Протягом 1837–1841 рр. М. Г. Устрялов надрукував курс своїх лекцій «Русская история» (у п'яти томах) як навчальний посібник для студентів. У 1847 р. учений випустив до нього доповнення «Историческое обозрение царствования императора Николая I». Рукопис підручника проглядався і правився особисто імператором Миколою I. Крім підручника для студентів, М. Г. Устряловим були написані та надруковані один підручник для гімназій і один для реальних училищ. Навчальні підручники М. Г. Устрялова були офіційними і єдиними підручниками з історії, за якими здійснювалося навчання до початку 1860-х рр. Це були перші професійні праці, які репрезентували російському суспільству цілісний і послідовний виклад історичного минулого країни від найдавніших часів до середини XIX ст. Основою методики М. Г. Устрялова було опрацювання першоджерел. У своїх працях він проводив теоретичну і фактографічну розробку концепції російської історії, яка була узгоджена із державною ідеологією «офіційної народності», сформульованою міністром народної освіти С. С. Уваровим і стала основою політики у сфері освіти, літератури і гуманітарних наук Російської імперії того часу, а завдяки титулу придворного історіографа працям М. Г. Устрялова надавалося державне значення. Серед російських істориків М. Г. Устрялов займав особливе місце. Домагаючись публікацій своїх підручників і наукових робіт М. Г. Устрялов часто переходив дорогу таким відомим вченим, як М. П. Погодін, С. М. Соловйов, М. І. Костомаров [43].

Протягом 1838–1854 рр. О. І. Ставровський завідував Музеєм старожитностей Університету Св. Володимира [40]. Він поповнив Музей 898 археологічними знахідками, які мали наукову цінність, у 1839 р. започаткував археологічну бібліотеку Музею, яка стала добре знаною серед тих, хто займався археологічними розкопками у подальшому. За дорученням Тимчасової комісії для розгляду стародавніх аків, створеної у 1843

р. з метою об'єднання археологічних та археографічних завдань в одній установі та поширення пошукових робіт на територію всієї України, О. І. Ставровський здійснював археологічні та археографічні розвідки, розробив план археологічного дослідження Києва та Київської губернії, разом із професором М. Д. Іванишевим склав проект опису монументальних стародавніх пам'яток України [40, с. 79-80]. Він брав участь в описі архіву Князя Потьомкіна та бібліотеки Києво-Печерської Лаври [44, с. 620]. На жаль, результати археологічних досліджень О. І. Ставровського залишилися невідомими для широкого загалу, оскільки звіти про них, які були надані київському генерал-губернатору, не були надруковані; лише зроблені ним вилучення із архіву князя Потьомкіна були частково надруковані в «Русском архиве» у 1864 і 1865 рр. [44, с. 622]. О. І. Ставровського було обрано до складу наукових товариств: у 1843 р. він став членом Копенгагенського королівського товариства північних антикварів, у 1852 р. – членом Російського імператорського географічного товариства [44, с. 620].

В Університеті Св. Володимира О. І. Ставровський протягом 1836 – 1866 рр. викладав всесвітню історію, російську історію, статистику, грецьку мову. О. І. Ставровський також викладав історію в Київському інституті шляхетних дівчат у 1840–1852 рр. та у Київському кадетському корпусі у 1852–1857 рр. Саме за викладання історії в Київському кадетському корпусі О. І. Ставровський отримав орден Св. Станіслава 2-го та 3-го ступенів і висловлення монаршого благовоління як подяку від імператора [44, с. 620].

Головною і майже єдиною працею О. І. Ставровського залишається його магістерська дисертація «Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени» [29], в якій автор виступив проти зайвого осуду та вихвалення епохи середньовіччя, які панували у XVIII і на початку XIX ст. [44, с. 621]. У біографічній замітці професор Фортинський подав побіжну оцінку творчості О. І. Ставровського [44, с. 619-622]. Зокрема, відзначив, що «в средних веках он [О. І. Ставровський – О.Т.] видит «цепь, связующую все историческое время в один целый организм в них скрывается начало наших предков и государств, начало государственных новейших устройств, основание организации церкви, как тела государственного, зародыш искусств и наук в духе новейших времен» [44, с. 621]. Ф. Я. Фортинський зауважив, що «разъяснению более или менее обстоятельному постепенного развития всех этих начал и зародышей в течение средних веков и посвящена главная часть исследования Ставровского; при этом он обнаруживает достаточное для своего времени знакомство с историческою литературою Германии и Франции; с английскими историками он знаком только по переводам» [44, с. 622].

На початку XXI ст. Сергій Лиман проаналізу-

вав наукову спадщину та викладацьку діяльність О. І. Ставровського як історика-медієвіста, що дозволило з'ясувати особливості розвитку раннього етапу медієвістики в Університеті Св. Володимира та в українських землях Російської імперії [20]. Також дослідник розглянув зазначені аспекти у своїй монографії [17, с.180,184-185]. Саме ім'я професора кафедри всесвітньої історії О. І. Ставровського пов'язане із зародженням медієвістики в Університеті Св. Володимира, адже протягом тридцяти років він читав курси лекцій, присвячені середньовіччю та присвятив його вивченню свою магістерську дисертацію «Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени» [29].

В історичній літературі склався досить суперечливий образ особистості історика та його науково-педагогічної діяльності під впливом критичних зауважень про рівень його загальної науково-педагогічної підготовки у спогадах М. І. Костомарова та В. Г. Авсеєнка. Вважаємо доречним навести їхні думки. Так, Микола Іванович Костомаров у своїй автобіографії [15] пригадував той час, коли він працював в Університеті Св. Володимира із серпня 1846 р. по березень 1847 р. під час київського періоду (1844–1847) його життя, згадував викладачів, студентів, дав характеристику атмосфері університету в цілому [42, с. 99].

Споминав Микола Іванович і Олексія Івановича Ставровського: «Профессор всеобщей истории Ставровский был человек, обладавший большою памятью, но почти не знакомивший своих слушателей с современными способами обработки истории и критикой источников; в его преподавании, как замечали студенты, слышалось что-то семинарское» [15, с. 477].

Вихованець Університету Св. Володимира, кандидат-претендент на кафедру всесвітньої історії у 1863–1864 рр., згодом письменник, критик, публіцист, журналіст Василь Григорович Авсеєнко у своїх автобіографічних споминах «Школьные годы. Очерки из воспоминаний. 1852–1863» [1] яскраво реконструює портрети професорів кафедри всесвітньої історії В. Я. Шульгіна та О. І. Ставровського, професора кафедри російської історії П. В. Павлова та пригадує особливі риси, які визначали університетське життя під час його навчання у 1859–1863 роках [41].

«Людина суха та холодна», – так охарактеризував В. Г. Авсеєнка Олександр Васильович Романович-Славатинський (1832–1910) [24, с. 580-583] – доктор державного права, ординарний професор кафедри державного права Університету Св. Володимира, який навчався на юридичному факультеті у 1850–1855 роках, відзначаючи, що В. Г. Авсеєнко не користувався симпатією на факультеті [25, с. 186].

Про професора кафедри всесвітньої історії О. І. Ставровського В. Г. Авсеєнко спогадував: «Кафедру всеобщей истории разделял с Шульгиным

профессор Александр Иванович Ставровский. Это был совершенный антипод Виталия Яковлевича и, как следует антиподу, очень его недолголюбивал. Семинарист и потом воспитанник бывшего Главного педагогического института, он получил степень магистра всеобщей истории за диссертацию под заглавием: «О значении средних веков в рассуждении к новейшему времени». Говорят, покойный Грановский, когда хотел потешить своих друзей, извлекал из особого ящика эту удивительнейшую книжицу и прочитывал из нее избранные места. [...] Во все мое студенчество я не более трех раз посетил лекции Ставровского и очень затрудняюсь определить, как и что он читал. [...] не довольствуясь курсом всеобщей истории, Ставровский читал нам еще науку «теорию истории». [...] Я был на первой лекции [...]. От дальнейшего слушания «теории истории» я уклонился. Нужно, впрочем, заметить, что слушателями Ставровского могли быть лишь люди, не только не дорожащие временем, но и обладающие крепкими нервами» [1, с. 720].

В. Г. Авсеєнко згадував: «... очень хорошо помню, что, оставшись по выходе В. Я. Шульгина единственным представителем всеобщей, а по выходе П. В. Павлова, также и русской истории в университете, А. И. Ставровский задавал для семестральных сочинений очень удивительные темы. [...] когда я раз в шутку сказал товарищам, будто Ставровский задал сочинение: «о пользе Европы» – никто не подумал, что я говорю в шутку» [1, с. 721].

«Так как я был рекомендован совету Шульгиным, то нерасположение Ставровского к последнему перенеслось и на меня, и я очень хорошо понимал, что на окончательных экзаменах он не будет ко мне снисходителен. Может быть им руководило и другое соображение, чисто практического свойства: он дослуживал срок и должен был баллотироваться на добавочное пятилетие. Если бы к тому времени явился кандидат на кафедру всеобщей истории, шансы быть избранным для него очень сократились бы; и напротив, при торжественном провале рекомендованного кандидата, факультет принужден был бы хлопотать об оставлении Ставровского на кафедре. По этим причинам я не сомневался, что мои экзамены по всеобщей и русской истории превратятся в некое состязание», – споминав В. Г. Авсеєнко [1, с.721].

«С русской историей дело вышло круче. Я не был ни на одной лекции по этому предмету и решительно не знал, что из него делал Ставровский. Товарищи говорили, что он сильно напирал на археологию, что он сам производил какие-то раскопки под Киевом и даже поднес однажды бывшему генерал-губернатору Бибикову какой-то котелок с древностями, сохранявшийся с тех пор в университетском музее и называемый студентами «Бибиковским горшком». Все это мало меня успокаивало, тем более что русской историей я занимался гораз-

до меньше чем всеобщей, и уж в археологии вовсе не был силен. А на экзамене, точно на смех, попадаете мне билет: «Культурное состояние Руси в удельном периоде». Ставровский как увидал, так и повеселел.... Ну пришлось и о Бибиновском горшке поговорить.... Ассистентом, на беду, был профессор русской словесности Селин, на благоволение которого я никак не мог рассчитывать. Поставили они мне вдвоем 3 (высший, кандидатский бал был 4). С помощью такой отметки из главного предмета со мной было бы совсем покончено, потому что не получивший кандидатской степени разумеется не мог бы выступить претендентом на кафедру, – но факультет взглянул на дело иначе, и пригласил Ставровского переправить отметку», – відзначав В.Г. Авсеєнко [1, с. 721-722].

«Тем, однако, еще не кончились мои состязания со Ставровским. В виду только что утвержденного нового устава, я предположил тотчас по окончании курса искать приват-доцентуры. Надо было подать *pro venia legendi*. Шульгин, продолжавший из своего уединения интересоваться университетскими делами, посоветовал мне, не затеявая ничего нового, представить просто кандидатское сочинение, благо оно было напечатано. Я послушался, хоть работа эта казалась мне мало достойною. Она представляла, во всяком случае, двойную выгоду – была готова, и притом относилась к эпохе, которою я наиболее занимался, следовательно, защита на диспуте представлялась мне делом обеспеченным», – згадував В. Г. Авсеєнко [1, с.722].

Одним із опонентів на диспуті був призначений професор Ставровський, який приготував близько сотні заперечень до праці В. Г. Авсеєнка, який у своїх спогадах детально описав цю подію [1, с.722]. Історію «кадрового конфлікту» у київській університетській медієвістиці першої половини 1860-х рр. – О. І. Ставровський проти В. Г. Авсеєнка досить детально оповів і С. І. Лиман [18].

«А в конце концов, более чем благополучный исход диспута ни к чему не привел. Я читал лекции всего один семестр. [...] Мне за мои лекции не назначили никакого вознаграждения, не признали их обязательными для студентов и отвели для них такой час, когда все стремятся обедать. Со всеми этими условиями я помирился бы, потому что аудитория моя все-таки была полна, но вопрос для меня заключался в том – каким же образом я буду держать магистерский экзамен при таком составе факультета? Очевидно судьба моя совершенно была в руках Ставровского. Ехать в другой университетский город мне не хотелось, да и ученая служба, при ближайшем знакомстве с местным профессорским персоналом, перестала мне нравиться – и я принял приглашение генерал-губернатора Анненкова разделить с Шульгиным труды по редакции «Киевлянина», – висноував В. Г. Авсеєнко, який у 1864–1865 рр. був членом редакційної колегії газети [1, с.723].

Наведені вище критичні зауваження, висловлені у спогадах М. І. Костомарова та В. Г. Авсеєнка про О. І. Ставровського, сформували у майбутньому короткі і негативні згадування про нього істориків.

Кафедра всесвітньої історії, професором якої був О. І. Ставровський у 1836–1866 рр., здійснювала викладання давньої, середньовічної і нової історії. Вузької спеціалізації у той час не існувало. Один професор мав викладати всю загальну історію. Зрозуміло, що він не міг на однаковому професійному рівні викладати всю загальну історію.

За словами професора Фортинського, як автора біографічного нариса про О. І. Ставровського, слухачі лекцій та уроків О. І. Ставровського відзначали, що вони вирізнялися цікавим викладом [44, с.620], проте «курс его истории не пользовался популярностью» [44, с. 621]. Чому курс лекцій О. І. Ставровського не користувався популярністю у студентів і ким вони були? С. І. Лиман слушно виокремив питання впливу польського фактора в Університеті Св. Володимира на сприйняття лекцій вірогідних викладачів Російського імператорського університету студентами-поляками [20, с.31-33]. Варто згадати, що польське питання у Києві до середини 1860-х років було досить напруженим, а в період викладацької діяльності О. І. Ставровського у 1836–1866 рр. в Університеті Св. Володимира переважали саме студенти-поляки і викладачі-поляки.

У спогадах про Університет Св. Володимира за 1847 рік М. І. Костомаров охарактеризував і тогочасне студентство: «Студенты по своему настроению резко выделялись в две партии: русскую и польскую. Симптомы национальной враждебности, которые так резко отличали Киевский университет впоследствии, тогда еще были в зародыше или по крайней мере не смели проявляться слишком рельефно при зорком наблюдении генерал-губернатора Д. Г. Бибинова» [15, с. 478].

Історик ділився цікавими думками щодо заходів влади відносно русифікації: «Тогдашнее стремление правительственных элементов к обрусению края произвело то, что поляки не смели себя называть поляками, а называли католиками, что выходило забавно: слово «католики» в Киевском крае теряло свое повсеместное значение вероисповедания и стало означать как бы какую-то национальность; но, отличая себя католиком, поляк, однако, ни за что бы не назвал себя русским, потому что в этом крае и слово «русский», наоборот, перешло как бы в значение вероисповедания. Этим, собственно, только и ограничивалось тогдашнее обрусение» [15, с. 478].

М. І. Костомаров відзначав: «Поляки все-таки исключительно говорили по-польски и не хотели знать по-русски; приобретаая знание русского языка

поневоле в училище, поляк считал как бы нравственною необходимостью поскорее забыть его. Интеллигентный язык во всем крае был исключительно польский, и даже крестьяне поневоле должны были усваивать его. Иначе и быть не могло там, где огромная масса малорусского православного народа оставалась в порабощении у польских панов-католиков и где самый закон империи давал последним столько прав над первыми» [15, с. 478].

Переказував М. І. Костомаров свої спостереження про кращу підготовку польського студентства: «Судя по экзаменам как вступительным, так и переводным, я имел случай вывести заключение, что поляки вступали в университет с лучшей подготовкой, чем русские, и это зависело уже не от школьного учения, а от первоначального домашнего воспитания. Малорусское юношество, уроженцы левой стороны Днепра, за исключением немногих, одаренных особыми выдающимися талантами, отличались какою-то туповатостью, ленью и апатией к умственному труду» [15, с. 479].

Промовисто яскраву характеристику тієї доби та атмосфери стосунків між студентами різних таборів Університету Св. Володимира навів у спогадах тодішній студент В. Г. Авсеєнко. Поцитуємо його докладніше. В. Г. Авсеєнко спогадував: «В эпоху предшествовавшую восстанию [польське національне визвольне повстання 1863–1864 років проти панування Російської імперії – О.Т.], киевский университет был из самых многолюдных. Число студентов значительно переходило за тысячу, тогда как после восстания сразу сократилось до 400 с чем то. Это дает понятие, как велико было число поляков. Польский язык преобладал. Несмотря на русское преподавание и русское управление, поляки держали себя в положении господствующей национальности и, надо прибавить, что такое положение опиралось не на одном только численном преобладании. Юго-западный край в то время был чисто польский край. Польское дворянство, богатое, образованное, сплоченное в солидарную массу, владело двумя третями поземельной собственности, дававшей отличный доход, и с помощью крепостного права держало в безусловной зависимости коренное русское [українське – О. Т.] население. Здесь, на благодатной почве Украины, отношения помещиков к крестьянам издавна приняли чисто феодальный характер. Поляки были завоеватели, утвердившие свое господство после продолжительной кровавой борьбы. От Хмельницкого до гайдамачины, край был постоянно заливаем кровью... » [1, с. 729].

«Разность не только племенная и сословная, но и вероисповедная, кровавые призраки крестьянских и казацких восстаний, необходимость пользоваться евреями, как посредствующей связью между шляхтой и народом – все это до такой степени обостряло отношения между помещиками и крес-

тянами, что здесь крепостное право получило характер, какого оно не имело нигде более, не только на Руси, но и в Западной Европе» [1, с. 730], – продовжував оповідати В. Г. Авсеєнко.

«В сороковых годах, Киев сделался главным центром украинофильства. Это была еще очень молодая, неорганизованная сила, выступившая не столько в отпор польской идее, сколько во имя общих освободительных начал, общего протеста против государственной централизации. Последнее значение определялось тем яснее, что русская власть относилась к украинофилам очень подозрительно и строго. В конце пятидесятых годов, обе идеи, польская и украинофильская, стояли лицом друг против друга, под общей опалой власти; последняя считалась даже опальнее, потому что была вполне демократическая... В виду уже сильно обнаруживавшегося политического брожения, взаимное отношение обеих партий получало существенную важность. Если б украинофилы дали увлечь себя полякам, восстание разыгралось бы в несравненно больших размерах, могло бы иметь более серьезный, во всяком случае более кровавый исход» [1, с. 730-731], – відслідковував В. Г. Авсеєнко. «Подъем польского элемента в университете с 1861 года стал особенно заметен благодаря тому, что как раз в это время была отменена студенческая форма. Явились тотчас национальные костюмы, под которыми отличать поляка от малоросса было гораздо легче, чем под форменными сюртуками. Вид аудиторий и коридоров совершенно изменился. [...] Поляки, сыновья богатых местных помещиков, особенно старались отличаться аристократическою внешностью и манерами. С отменой формы все эти господа куда-то исчезли. Отчасти их унесли быстро назревавшие в Варшаве события [...]; отчасти, может быть, они были запуганы преобладающей массой серых и рыжих свиток, чамарок, смазанных сапогов и лохматых голов, наполнивших аудитории вслед за отменой формы. Университет демократизировался как бы по мановению волшебного жезла – и не по одному только внешнему виду» [1, с. 732], – пригадував В. Г. Авсеєнко.

«В польской партии, державшейся до сих пор неизменно самых непримиримых шляхетских тенденций, обнаружилось замечательное явление: горсть молодежи, сблизившись с украинофилами, сумела отрешиться от этих тенденций и выступила с радикально-демократической программой, оскорбившей самым чувствительным образом старую польскую партию. Во главе отщепенцев стоял студент Рьельский, очень энергичная и интересная личность, одна из тех личностей, которые как будто нарочно созданы для того, чтоб вобрать в себя что-то новое, еще незаметное для других, и дать ему форму. Не знаю, какая судьба постигла впоследствии этого замечательного человека – говорили, что он принял православие и женился на

простой казачке,— но роль его в киевском университете в 1861–1863 гг. была очень влиятельная... Ненависть к нему поляков была беспредельная; рассказывали, что его хотели убить. Энергия, с какой он изобличал шляхетскую подкладку зачинавшегося движения, без сомнения немало содействовала тому, что с 1861 года взаимные отношения поляков и русских в стенах университета приняли чрезвычайно острый характер. Дело доходило до угроз варфоломеевской ночью, и я помню, что мы одно время принимали серьезные меры предосторожности, собирались на ночь большими группами, и баррикадировали двери и окна... В аудиториях, в сборной и читальной залах, поляки и русские держались, как два враждующие лагеря; готовилась борьба за обладание университетом, противники косились друг на друга, выжидая событий... С конца 1862 года университет стал быстро пустеть. Еще раньше, по-одиночке, поляки начали куда-то исчезать; перед зимними каникулами дезертирство усилилось, а после нового года большинство поляков не возвратилось» [1, с. 732-733], — оповідував В. Г. Авсеєнко.

Наведені цитати із спогадів М. І. Костомарова та В. Г. Авсеєнка виразно засвідчили особливу атмосферу в Університеті Св. Володимира, такою ж була і атмосфера в аудиторіях О. І. Ставровського. Професор Ставровський, як вірнопідданий Російської імперії, всім своїм єством та діяльністю уособлював свою лояльність до влади, отримав висловлення монаршого благовоління як подяку від імператора, ордени Св. Станіслава 2-го та 3-го ступенів за викладання історії в Київському кадетському [44, с. 620], послідовно підтримував антипольський табір. Зрозуміло, що в окреслених вище обставинах лекції професора Ставровського не могли користуватися популярністю серед переважно студентів-поляків, хоча за відгуками його слухачів вони відзначалися цікавим викладом.

У магістерській дисертації «Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени» [29] О. І. Ставровський виклав своє розуміння історії середніх віків та її головні елементи. Магістерську дисертацію О. І. Ставровського, яку він захистив у 1842 р., детально проаналізував С. І. Лиман [20], який підкреслив, що професор Московського університету Т. М. Грановський, російський історик-медієвіст, який заклав основи наукової розробки західноєвропейського середньовіччя в Російській імперії, розпочав викладати історію середніх віків у 1839 р., на два роки пізніше за О. І. Ставровського, на три роки пізніше за нього у 1845 р., захистив магістерську дисертацію, і що на ці факти варто зважати історіографам при вивченні особистих стосунків двох медієвістів [20, с. 32]. Уважно й прискіпливо вивчаючи монографію О.І. Ставровського С. І. Лиман зазначає, що її текст цілком відповідав її заголовку, а саме питання про значення середніх віків у всесвітній іс-

торії було надзвичайно актуальним [17, с. 174].

Попередник О.І. Ставровського на кафедрі всесвітньої історії Університету Св. Володимира український історик, ординарний професор кафедри всесвітньої та російської історії, декан першого історико-філологічного відділення філософського факультету Університету Св. Володимира в травні 1835 - грудні 1836 рр., ректор Університету Св. Володимира в грудні 1836 - квітні 1837 рр., один із засновників школи істориків Університету Св. Володимира Володимир Францович Цих [45] у своїй магістерській дисертації «Решение вопроса: По причине беспрестанного умножения массы исторических сведений и распространения объема истории, не оказывается ли нужным изменить обыкновенный способ преподавания сей науки и какой он должен быть именно, как вообще, так и особенно в университетах?» підкреслював, що середні віки «представляют собой настоящий хаос для историка» [48].

О. І. Ставровський при визначенні ваги середніх віків запозичив, як і багато його сучасників, певні висновки у Франсуа-П'єра-Гільйома Гізо [14], французького державного і політичного діяча, дипломата, одного із найвпливовіших істориків свого часу, автора праць з історії Європи, Франції, який досліджував проблеми представницького правління, процеси еволюції земельної власності, їх роль у формуванні соціальної структури та політичного устрою, курси лекцій якого із нової історії стали основою його праць про історію цивілізації в Європі, Франції, були новаторською спробою створення цілісної схеми історичного розвитку Європи від середньовіччя до нового часу. Варто наголосити, що праці Франсуа Гізо справили довготривалий вплив на російську та українську історичну школу XIX–XX ст., особливо на фахівців із всесвітньої історії, зокрема викладачів Харківського та Київського університетів Володимира Францевича Циха, Михайла Михайловича Луніна, Михайла Назаровича Петрова, Івана Васильовича Лучицького.

За висновками С. І. Лимана, магістерська дисертація О.І. Ставровського, незважаючи на компілятивність її певних положень, у цілому відповідала рівню історичної науки 1840-х років в Російській імперії, в іншому випадку її захист як магістерської дисертації не міг би взагалі відбутися. Це було перше дисертаційне дослідження в Університеті Св. Володимира, яке було повністю присвячене західноєвропейській середньовічній історії [20, с.35-36]. Її автор навів у монографії коротку історіографію історії середніх віків, погляди відомих сучасних йому вчених, що, за словами знаного медієвіста Ф. Я. Фортинського, у дисертації «обнаруживает достаточное для своего времени знакомство с исторической литературой Германии и Франции» [44, с. 622]. Основна частина монографії була нарисом ключових проблем середньовіччя, підпо-

рядкованим хронології подій тієї доби, тому монографію О. І. Ставровського можна розглядати як основу загального курсу його лекцій, що дозволяє говорити про навчальні завдання монографії, яка мала 197 сторінок тексту, що значно перевищувало обсяг більше десятка магістерських і докторських дисертацій, виданих в українських землях Російської імперії до початку 1860-х рр., цілком чи частково присвячених історії середніх віків [20, с. 37].

Як підкреслює С. І. Лиман, деякі положення магістерської дисертації О. І. Ставровського не втратили своєї актуальності і у наш час. Зокрема, визнання епохи середньовіччя як часу формування сучасних О. І. Ставровському суспільних структур, критика спроб зображувати середньовіччя епохою повного занепаду науки, прагнення пояснювати процес зміни політичних порядків «переворотом у власності». У деяких випадках О. І. Ставровський передбачав висновки медієвістів Російської імперії другої половини XIX ст. із питань про сутність феодалізму, передбачливо вказуючи на соціально-економічні аспекти цієї проблеми [20, с. 37].

Підсумуємо, без сумніву О. І. Ставровський був людиною свого часу, майже вся його науково-педагогічна діяльність проходила в роки царювання Миколи I. Погоджуємося із думкою С. І. Лимана про те, що О. І. Ставровський вичерпав свій науковий потенціал раніше своєї відставки, а пристрасть до карткових ігор та захист університетського пансіонерства доповнили його моральний портрет. Він протидівав у 1842-1848 рр. одержанню докторантури в Університеті Св. Володимира С. С. Гогоцькому, фахівцю із середньовічної філософії, українському філософу, історичному філософу, представнику київської духовно-академічної філософської школи, професору Університету Св. Володимира у 1851-1886 рр. Вище окреслена позиція О. І. Ставровського вплинула і на те, що не склалася наукова доля В. Г. Авсеєнка у стінах Університету Св. Володимира [20, с. 36]. Варто також вважати справедливими критичні відгуки згаданих мемуаристів-сучасників про історика.

Проте майже єдина наукова праця О. І. Ставровського – магістерська дисертація у цілому відповідала рівню історичної науки 1840-х років в Російській імперії, була перший дисертаційним дослідженням в Університеті Св. Володимира, яке було повністю присвячене західноєвропейській середньовічній історії, у праці була дана коротка історіографія історії середніх віків, наведені погляди відомих сучасних йому вчених, що виявляло його обізнаність із історичною літературою Німеччини та Франції, основна частина монографії була нарисом ключових проблем середньовіччя, який можна розглядати як основу загального курсу лекцій історика, дисертація мала 197 сторінок тексту, що значно перевищувало обсяг магістерських і докторських дисертацій, виданих в українських зем-

лях Російської імперії до початку 1860-х р. Деякі положення магістерської дисертації О. І. Ставровського не втратили своєї актуальності і у наш час, а в деяких випадках вчений передбачив висновки медієвістів Російської імперії другої половини XIX ст. Враховуючи все вище окреслене, ми поділяємо думку С. І. Лимана, що настав час по-іншому розставити акценти у поверхових оцінках творчості О. І. Ставровського, які дісталися у спадщину від історіографії XX ст. про «бездарного Ставровського», який мав «мало общего с наукой».

Висновки. Глибоке знання предмета, надзвичайна пам'ять, талант лектора дозволяли вважати В. Ф. Циха викладачем європейського рівня. Професор Цих свої лекції читав із майстерністю оратора, спираючись на новітні дослідження, знайомив слухачів із джерелами, одним із перших застосував критичний метод у вивченні та опрацюванні джерел, надавав великого значення внутрішній історії. Він був ідеалом для студентів, які характеризували його як людину сучасну і вчену, дуже поважали за майстерність й високий рівень викладання всесвітньої історії. Наукова спадщина вченого, висловлені ним думки з питань античності, середньовіччя, історіографії свідчать про те, що В. Ф. Цих був глибоким і ерудованим вченим з неординарним підходом до історії як науки, вніс свій вклад у розвиток освіти і науки на українських землях Російської імперії 30-х років XIX ст. в цілому. Для свого часу Володимир Францович Цих був взірцем людини, викладача, науковця. Представник школи істориків Університету Св. Володимира професор Олександр Іванович Ставровський присвятив Університету Св. Володимира тридцять років свого життя та науково-педагогічної діяльності, протягом цього часу мав безпосереднє відношення до становлення школи істориків Університету Св. Володимира у XIX ст. та стояв біля її витоків, започатковував її традиції, вніс свій вклад у розвиток освіти і науки на українських землях Російської імперії у 30-ті – 60-ті роки XIX ст. Пошановуючи викладачів кафедри всесвітньої історії Університету Св. Володимира В. Ф. Циха та О. І. Ставровського, проаналізувавши історіографію, створену про них із другої третини XIX ст. до початку XXI ст. включно, вивчивши їхні життєві шляхи, педагогічну й наукову діяльність та наукову спадщину, маємо висновувати, що своєю діяльністю вони започаткували перший період становлення школи істориків закладу, який тривав від його відкриття у 1834 р. до середини XIX ст., заклали традиції культури знань, високої ерудиції, загальної культури, прагнення творити, фахово виховувати і навчати, були серед фундаторів української національної історичної освіти і науки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Авсеенко В. Г. Школьные годы.: Отрывок из воспоминаний. 1852-1862. [Текст] / В. Г. Авсеенко // Исторический вестник, 1881. – Ч. 4. – С. 707-734.
2. Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX – начале XX вв. [Текст] / В. П. Бузескул. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1929. – Ч. 1. – 218 с.
3. Бузескул В. О лекциях В. Ф. Цыха, профессора Харьковского университета в 30-х годах прошлого века [Текст] / В. П. Бузескул. // Сборник Харьковского историко-филологического общества, 1913. – Т. XIX. – С. 188–190.
4. Бузескул В. П. О лекциях В. Ф. Цыха, профессора Харьковского университета в 30-х годах прошлого века [Текст] / В. П. Бузескул. – Харьков, 1910. – 7 с.
5. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета св. Владимира [Текст] / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. – Т.1. – 674 с. – С. 107-113.
6. Вязигин А. С. Цых Владимир Францевич / Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) [Текст] / А.С. Вязигин / Под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалая. – Харьков, 2007. – С. 257–259.
7. Гельвих А. Лоренц Фридрих [Текст] / А. Гельвих // Русский биографический словарь А. А. Половцова в 25 томах. – Санкт-Петербург, 1914. – Т. 10: Лабзина – Ляшенко. – С. 693-694.
8. Замислова Е. Е. Н. В. Гоголь-историк и его «соперник» В. Ф. Цых [Текст] / Е.Е. Замислова // Электронный научный журнал Факультета журналистики МГУ имени М.В. Ломоносова: История литературы и публицистики. – Москва: МГУ имени М. В. Ломоносова. – 2015. – Выпуск №3. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.mediascore.ru/1816>
9. Из воспоминаний студента Н. // Харьковский университет XIX - начале XX века в воспоминаниях его профессоров и воспитанников [Текст]. – Т. 1. - Харьков, 2008. - С. 99-130. – С. 101-102.
10. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) [Текст] / Под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалая. – Харьков: Тип. А. Дарре, 1908. – V, 558, XII с.
11. Историчний факультет Київського національного університету (1834-2004) [Текст] / Під ред. проф. Г. Д. Казмирчука. – Київ: Прайм-М, 2004. – 354 с.
12. Кісельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в Імператорському Харківському університеті: монографія [Текст] / Ю. А. Кісельова. – Харьков: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – 252с.
13. Кісельова Юлія. Історіографічна проблематика у наукових працях В. Ф. Циха [Текст] / Юлія Кісельова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – Вип. 12. – 308 с. – С. 276- 282.
14. Клименко О. В. Гізо Франсуа-П'єр-Гільйом [Текст] [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - Київ: В-во «Наукова думка», 2004. – 688 с.: іл. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Gizo>
15. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография [Текст] / Микола Костомаров / Сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – 2-е изд. – Киев: Лыбидь, 1990. – 736 с.
16. Кравец Ф. Ставровский Александр Иванович [Текст] / Ф. Кравец // Русский биографический словарь в 25 томах. – Том XIX. Смеловский – Суворина. – Санкт-Петербург: Тип. Товарищества Общественная Польза, 1909. – 620. – С. 310-311.
17. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) [Текст] / С. И. Лиман. – Харьков : ХГАК, 2009. – 688 с. – С. 180, 184-185.
18. Лиман С. І. З історії «кадрового конфлікту» у київській університетській медієвістиці першої половини 1860-х рр.: О. І. Ставровський проти В. Г. Авсеєнка [Текст] / С. И. Лиман // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки, 2013. – Том 23. – С. 144-160.
19. Лиман С. І. Історія середніх віків у творчості та навчальних курсах Володимира Францовича Циха (1805-1837) [Текст] / С. І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – 2012. – Вип. 38. - С. 15-24.
20. Лиман С. І. Історія середніх віків у творчості та навчальних курсах професора Київського університету Олексія Івановича Ставровського (1811–1882 рр.) [Текст] / С. І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 33. – С. 29-40.
21. Очерки истории исторической науки в СССР [Текст]. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 2.
22. Ректори Київського університету 1834–2006 [Текст] / КНУТШ; В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенская, И. И. Тищенко, Л. Шевченко. – Київ: Либідь, 2006. – С. 60-61.
23. Речи, произнесенные при погребении ректора и профессора всеобщей истории в Императорском университете Св. Владимира Владимира Францевича Цыха, 21 апреля 1837 года. [Текст]. – Москва, 1837. – С. 16-22.
24. Романович-Славатинский А. В. / Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) [Текст] / Составлен и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 580-583.
25. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. Воспоминания и заметки. 1832-1884 гг. [Текст] / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы, 1903. – Ч.5. – С. 181-205.
26. Рудаков В. Главный педагогический институт [Текст] / В. Рудаков // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – Санкт-Петербург, 1893. – Т. VIIа: Германия – Го. – С.787-788. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Главный_педагогический_институт
27. Рудаков В. Цых Владимир Францевич [Текст] / В. Рудаков // Русский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1901. – Т. 19. – С. 496–497.
28. Ручинська Оксана. Біля витоків харківського антикознавства: Володимир Францевич Цих [Текст] / Оксана Ручинська // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – Харьков: Темпора, 2009. – Випуск 4. – С. 49-58.
29. Ставровский А. И. Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени [Текст] / А. И. Ставровский. – Киев: Тип. ун-та, 1841. – 197 с.
30. Ставровский Александр Иванович [Текст] // Энциклопедический словарь Брокгауза Эфрона. – Санкт-Петербург, 1900. – Т. 31. – П/т. 61. – С. 387.
31. Стельмах С. П. Цих Володимир Францович [Текст] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Київ: Наук. думка, 2013. – Т. 10 : Т – Я. – С. 480.
32. Стельмах С. П. Нібур Бартольд-Георг [Текст] [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - Київ: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nibur_V
33. Стельмах С. П. Гердер Йоган-Готфрід [Текст] [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.:

- В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: В-во «Наукова думка», 2004. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Gerder_Y
34. Стельмах Сергій. Історична думка в Україні XIX– початку XX ст. [Текст] /С. Стельмах. – Київ: ВЦ «Академія», 1997. – 175 с.
35. Стельмах Сергій. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початку XX століття): Монографія [Текст] / С. Стельмах. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 378 с.
36. Тарасенко Ольга. Внесок наукової школи істориків Київського університету у становлення національної історичної освіти і науки [Текст] / Ольга Тарасенко / Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX – початку XX ст.». Київ, Будинок вчених НАН України 20-22 листопада 1995 р. Міжнародний Фонд «Відродження», 1995. – С. 152-154.
37. Тарасенко Ольга. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. [Текст] / Ольга Тарасенко. – Київ: Логос, 1995. – 276 с.
38. Тарасенко Ольга. Класична наукова школа істориків Київського університету Св. Володимира у XIX ст. [Текст] / Ольга Тарасенко / Історія. Частина I: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Міжнародна асоціація українців, Національна академія наук України, 1996. – С. 225-228.
39. Тарасенко О. О. З історії становлення та розвитку історичної освіти в Київському імператорському університеті Св. Володимира (до 175 річчя від дня заснування) [Текст] / О. О. Тарасенко // Історична думка, № 1(2), 2010. – 59 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf
40. Тарасенко О. О. Музей старожитностей Університету Св. Володимира у вивченні історії українського народу (до 170-річчя заснування) [Текст] / О. О. Тарасенко // Сумська старовина, 2007. Вып. 23. – С. 78-83.
41. Тарасенко О. О. Спогади В. Г. Авсеєнка про істориків Університету Св. Володимира / О. О. Тарасенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2016. – Т. 19. – 2(130). – С. 81-89.
42. Тарасенко О. О. Спогади Миколи Костомарова (школа істориків Університету Св. Володимира) [Текст] / О. О. Тарасенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2015. – Т. 18. – 11/2(127). – С. 97-102.
43. Устрялов Николай Герасимович (1805–1870) / Санкт-Петербургский государственный университет. Биографика. [Текст]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bioslovhist.history.spbu.ru/component/fabrik/details/1/836.html>
44. Фортинский Ф. Я. Ставропольский А. И. / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) [Текст] / Ф. Я. Фортинский / Составлен и издан. под ред.: В. С. Иконникова. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 619–622.
45. Фортинский, Ф. Я. Цых Владимир Францевич / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) [Текст] / Ф. Я. Фортинский / Составлен и издан. под ред.: В. С. Иконникова. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 724–728.
46. Хрушев Д. П. Из воспоминаний [Текст] / Д. П. Хрушев // Харьковский университет XIX – начале XX века в воспоминаниях его профессоров и воспитанников. – Т. 1. – Харьков, 2008. – С. 166.
47. Цых В. О цели и пользе высших учебных заведений [Текст] / В. Цых / Записки и речи, читанные при открытии Императорского Университета св. Владимира, 15 июля 1834 года. – Киев, 1840. – С. 85–119.
48. Цых В. Ф. [О способе преподавания истории]. Решение вопроса: По причине беспрестанного умножения массы исторических сведений и распространения объема истории, а не оказывается ли нужным изменить обыкновенный способ преподавания сей науки и какой он должен быть именно, как вообще, так и особенно в университетах? [Текст] / В. Ф. Цых. – Харьков: Тип. ун-та, 1833. – 128 с.
49. Цых В. Ф. Несколько слов о величии духа [Текст] / В. Цых // Украинский журнал. – 1825. – Ч. 7. – № 16. – С. 223–239.
50. Цых В. Ф. Речь Гая Марія к римскому народу: (Из Криспа Саллюстия: Bellum Iugurthinum) / Пер. с лат. В. Цыха [Текст] / В. Цых // Украинский журнал. – 1824. – Ч. 3. – № 15. – С. 115-123.
51. Цых В. Ф. Тит Ливий с присовокуплением отрывка из его истории [Текст] / В. Ф. Цых // Украинский журнал. – 1824. – № 11. – С. 224-234. – С. 225-226.
52. Шульгин В. История Университета Св. Владимира [Текст] / В. Шульгин. – Санкт-Петербург: Тип. Рюмина и К., 1860. – 230 с.
53. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической [Текст] / Р. Г. Эймонтова. – Москва: Наука, 1985. – 350 с.

REFERENCES

1. Avseenko, V. G., 1881. Shkol'nye gody.: Otryvok iz vospominanij. 1852-1862 [School years.: An excerpt from memories. 1852-1862]. Istoricheskij vestnik 4, 707-734 (in Russian).
2. Buzeskul, V. P., 1929. Vseobshhaja istorija i ejo predstaviteli v Rossii v XIX – nachale XX vv. [General history and its representatives in Russia in the XIX – at the beginning of the XX centuries]. Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1; 218 (in Russian).
3. Buzeskul, V. P., 1913. O lekcijah V. F. Tsykha, professora Har'kovskogo universiteta v 30-h godah proshlogo veka [About the lectures of V.F. Tsykh, a Professor of the Kharkov University in the 30s of the last century]. Sbornik Har'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshhestva XIX, 188-190. (in Russian).
4. Buzeskul, V. P. O lekcijah V. F. Tsykha professora Har'kovskogo universiteta v 30-h godah proshlogo veka [About the lectures of V.F. Tsykh, a Professor of the Kharkov University in the 30s of the last century]. Kharkov. 7 (in Russian).
5. Vladimirs'kij-Budanov, M.F., 1884. Istorija Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira [History of the Imperial University of St. Vladimir]. Kiev: Tip. Imp. un-ta sv. Vladimira, 1; 674; 107-113 (in Russian).
6. Vjazigin, A. S., 2007. Tsykh Vladimir Francevich [Tsykh Vladimir Frantsevich]. Istoriko-filologicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushhestvovanija (1805–1905). Pod red. M.G. Halanskogo i D.I. Bagaleja. Kharkov. 257-259 (in Russian).
7. Gel'vih, A., 1914. Lorenc, Fridrih [Lorenz Friedrich]. Russkij biograficheskij slovar' A. A. Polovcova v 25 tomah. Sankt-Peterburg, 10: Labzina – Ljashenko. 693-694 (in Russian).
8. Zamysova, E. E., 2015. N. V. Gogol'-istorik i ego «sopernik» V.F. Tsykh. [N. V. Gogol'-historian and his «rival» V.F. Tsykh]. Jelektronnyj nauchnyj zhurnal Fakul'teta zhurnalistiki MGU imeni M.V. Lomonosova: Istorija literatury i publicistiki. Moscow: MGU imeni M. V. Lomonosova. 3. Access: <http://www.mediascope.ru/1816> (30 Iypnya 2017 r.). (in Russian).
9. Iz vospominanij studenta N., 2008. Har'kovskij universitet XIX - nachale XIX veka v vospominanijah ego professorov i vospitannikov [From the memories of student N.]. 1, 99-130. Kharkov (in Russian).
10. Istoriko-filologicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushhestvovanija (1805-1905) [Historical and Philological

- Faculty of Kharkov University for the first 100 years of its existence (1805-1905)]. Pod red. M.G. Halanskogo, D.I. Bagaleja. Kharkov: Tip. A. Darre, 1908. V, 558, XII (in Russian).
11. Istorychnyy fakul'tet Kyiv's'koho natsional'noho universytetu (1834-2004) [Faculty of History of Kyiv National University (1834-2004)]. Pod red. prof. H. D. Kaz'myrchuka. Kiev: Praym-M, 2004. 354 (in Ukraine).
12. Kisel'ova, Yu. A., 2014. Stanovlennya ta rozvytok istoriohrafii v Imperators'komu Kharkiv's'komu universyteti: monohrafiya [Formation and development of historiography at the Imperial Kharkiv University: monograph]. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina, 252 (in Ukraine).
13. Kisel'ova, Yuliya, 2009. Istoriohrafichna problematyka u naukovykh pratsyakh V. F. Tsykha [Historiographic problems in the scientific works of V. F. Tsykh]. Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi: Zbirnyk naukovykh prats'. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 12, 308; 276-282 (in Ukraine).
14. Klymenko, O. V., 2004. Hizo Fransua-Pyer-Hil'yom [Gizo Francois-Pierre-Guillaume]. Entsyklopediya istoriyi Ukrainy 2: H-D / Redkol.: V. A. Smoliiy (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istoriyi Ukrainy. Kiev: V-vo «Naukova dumka», 688. Access: <http://www.history.org.ua/?termin=Gizo> (30 lypnya 2017 r.). (in Ukraine).
15. Kostomarov, N. I., 1990. Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya [Historical works. Autobiography]. Sost. i ist.-biogr. ocherk V. A. Zamlinskogo; Primech. I. L. Buticha. 2-e izd. Kiev: Lybid', 736 (in Russian).
16. Kravec, F., 1909. Stavrovskij Aleksandr Ivanovich [Stavrovsky Alexander Ivanovich]. Russkij biograficheskij slovar' v 25 tomah XIX. Smelovskij-Suvorina. b.: Tip. Tovarishhestva Obshhestvennaja Pol'za, 310-311 (in Russian).
17. Liman, S. I., 2009. Idei v latah: Zapad ili Vostok? Srednevekov'e v ocenakh medievistov Ukrainy (1804 – pervaja polovina 1880-h gg.). [Ideas in lats: West or East? The Middle Ages in the assessments of medievalists in Ukraine (1804 - the first half of the 1880's)]. Kharkov: HGAK, 688 (in Russian).
18. Lyman, S. I., 2013. Z istoriyi «kadrovoho konfliktu» u kyiv's'kyi universytet's'kyi mediyevistytsi pershoji polovyny 1860-kh rr.: O. I. Stavrov's'kyi proty V. H. Avsyejenka [From the history of «personnel conflicts» in the Kyiv University mediévisty of the first half of the 1860's: O. I. Stavrovskyy against V.G. Avseyenko]. Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky 23, 44-160 (in Ukraine).
19. Lyman, S. I., 2012. Istoryia serednikh vikiv u tvorchosti ta navchal'nykh kursakh Volodymyra Frantsevycha Tsykha (1805-1837) [The Middle Ages history in the works and training courses of Volodymyr Frantsovych Tsykh (1805-1837)]. Visnyk Kharkiv's'koyi derzhavnoyi akademiyi kul'tury 38, 15-24 (in Ukraine).
20. Lyman, S. I., 2011. Istoryia serednikh vikiv u tvorchosti ta navchal'nykh kursakh profesora Kyiv's'koho universytetu Oleksiya Ivanovycha Stavrov's'koho (1811–1882 rr.). [The Middle Ages history in the works and training courses of Professor of Kyiv University Olexiy Ivanovych Stavrovskyy (1811-1882)]. Visnyk Kharkiv's'koyi derzhavnoyi akademiyi kul'tury 33, 29-40 (in Ukraine).
21. Ocherki istorii istoricheskoy nauki v SSSR [Essays on the history of historical science in the USSR]. 1961. Moscow: Izd-vo AN SSSR, 2 (in Russian).
22. Rektory Kyiv's'koho universytetu 1834–2006 [Rectors of Kyiv University 1834-2006]. 2006. KNUtSh; V. V. Skopenko, V. A. Korotkyy, T. V. Tabenskaya, Y. Y. Tyshchenko, L. Shevchenko. Kyiv: Lybid', 60-61 (in Ukraine).
23. Rechi, proiznesennyi pri pogrebenii rektora i profesora vseobshhej istorii v Imperatorskij universitete Sv. Vladimira Vladimira Francevicha Tsykh, 21 aprelya 1837 goda., 1837. [Speeches, uttered at the burial of the Rector and Professor of World History at the Imperial University of St. Vladimir Volodymyr Franzevich Tsykh]. Moscow, 6-22 (in Russian).
24. Romanovich-Slavatinskij, A. V., 1884. Biograficheskij slovar' profesorov i prepodavatelej Universiteta Sv. Vladimira (1834–1884) [Romanovich-Slavatinskij, A. V.]. Sostavljen i izdan pod. red. V. S. Ikonnikova. Kiev: Tip. Un-ta Sv. Vladimira, 580-583 (in Russian).
25. Romanovich-Slavatinskij, A. V., 1903. Moja zhizn' i akademicheskaja dejatel'nost'. Vospominaniya i zametki. 1832-1884 gg. [My life and academic activity. Memories and notes. 1832-1884]. Vestnik Evropy 5, 181-205 (in Russian).
26. Rudakov, V., 1893. Glavnyj pedagogicheskij institut [Chief Pedagogical Institute]. Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona. Sankt-Peterburg, T. VIIIa: Germanija – Go. 787-788. Access: https://ru.wikisource.org/wiki/JeSBE/Glavnyj_pedagogicheskij_institut (30 lypnya 2017 r.). (in Russian).
27. Rudakov, V., 1901. Tsykh Vladimir Francovich [Tsykh Vladimir Francovich]. Russkij biograficheskij slovar'. Sankt-Peterburg, 19, 496–497 (in Russian).
28. Ruchyn's'ka, Oksana., 2009. Bilya vytkov kharkiv's'koho antykoznavt'stva: Volodymyr Frantsevych Tsykh [Near the origins of Kharkov antiquities: Volodymyr Frantsovych Tsykh]. Ukra: Istoryia, kul'tura, mystetstvo: ukrayins'ko-serbs'kyi zbirnyk. Kharkiv: Tempora, 4, 49-58 (in Ukraine).
29. Stavrovskij, A. I., 1841. Rassuzhdenie o znachenii srednih vekov v otnoshenii k novejsheму vremeni [Discourse on the importance of the Middle Ages in relation to the newest time]. Kiev: Tip. un-ta, 197 (in Russian).
30. Stavrovskij, Aleksej Ivanovich., 1900. [Stavrovskij, Aleksej Ivanovich]. Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza Efrona. Sankt-Peterburg, 31, 387 (in Russian).
31. Stel'makh, S. P., 2013. Tsykh Volodymyr Frantsovych [Tsykh Volodymyr Frantsovych]. Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: u 10 t. redkol.: V. A. Smoliiy (holova) ta in.; Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv: Nauk. dumka, 10 : T-Ya. 480 (in Ukraine).
32. Stel'makh, S. P., 2010. Nibur Bartol'd-Heorh [Nibur Bartol'd-Heorh]. Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: 7: Mi-O. Redkol.: V.A. Smoliiy (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istoriyi Ukrainy. Kiev: V-vo «Naukova dumka», 728 . Access: http://www.history.org.ua/?termin=Nibur_B (30 lypnya 2017 r.). (in Ukraine).
33. Stel'makh, S. P., 2004. Herder Yohan-Hotfrid [Herder Yohan-Hotfrid]. Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: 2: H-D / Redkol.: V.A. Smoliiy (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istoriyi Ukrainy. Kiev: V-vo «Naukova dumka», 688. Access: http://www.history.org.ua/?termin=Gerder_Y (30 lypnya 2017 r.). (in Ukraine).
34. Stel'makh, Serhiy, 1997. Istorychna dumka v Ukraini XIX–pochatku XX st. [Historical thought in Ukraine in the XIX – at the beginning of the XX centuries]. Kyiv: VTs «Akademiya», 175 (in Ukraine).
35. Stel'makh, Serhiy, 2005. Istorychna nauka v Ukraini epokhy klasychnoho istoryzmu (XIX – pochatku XX stolittya): Monohrafiya [Historical science in Ukraine in the era of classical historicism (the XIX – beginning of the XX centuries): Monograph]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyiv's'kyi universytet», 378 (in Russian).
36. Tarasenko, Olha, 1995. Vnesok naukovoyi shkoly istorykyv Kyiv's'koho universytetu u stanovlennya natsional'noyi istorychnoyi osvity i nauky [Contribution of the scientific school of historians of Kyiv University to the formation of national historical education and science]. Zbirnyk tez dopovidey Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi «Obraz epokhy. Kul'turne seredovyshe Kyieva kintsya XIX – pochatku XX st.». Kyiv, Budynok vchenykh NAN Ukrainy 20-22 lystopada 1995 r. Mizhnarodnyy Fond «Vidrodzhennya», 152-154 (in Ukraine).
37. Tarasenko, Olha, 1995. Stanovlennya ta rozvytok istorychnoyi osvity ta nauky u Kyiv's'komu universyteti u 1834–1884 rr. [Formation and development of historical education and science at the Kyiv University in 1834-1884]. Kyiv: Lohos, 276 (in Ukraine).
38. Tarasenko, Olha, 1996. Klasychna naukova shkola istorykyv Kyiv's'koho universytetu Sv. Volodymyra u XIX st. [Classical scientific school

- of historians of Kyiv St. Volodymyr University in the XIX century]. Istorija. Chastyna I: Tezy ta povidomlennya III Mizhnarodnoho konhresu ukrajinistiv. Mizhnarodna asotsiatsiya ukrajinistiv, Natsional'na akademiya nauk Ukrainy, 225-228. (in Ukraine).
39. Tarasenko, O. O., 2010. Z istoriyi stanovlennya ta rozvytku istorychnoyi osvity v Kyyivs'komu imperators'komu universyteti Sv. Volodymyra (do 175 richchya vid dnya zasnuvannya) [From the history of the formation and development of historical education at the Kyiv Imperial University of St. Volodymyr (175 years since the founding)]. Istorychna dumka 1(2), 59. Access: http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf (30 lypnya 2017 r.). (in Ukraine).
40. Tarasenko, O. O., 2007. Muzei starozhytnostey universytetu Sv. Volodymyra u vyvchenni istoriyi ukrajin's'koho narodu (do 170-richchya zasnuvannya) [The Museum of Antiquities of the University of St. Volodymyr in the study of the history of the Ukrainian people (to the 170th anniversary of the founding)]. Cym's'ka starovyna 23, 78-83 (in Ukraine).
41. Tarasenko, O. O., 2016. Spohady V. G. Avsyejenka pro istorykyv Universytetu Sv. Volodymyra. [Memoirs of V.G. Avsyejenko about historians of the University of St. Volodymyr]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 19; 2(130), 81-89 (in Ukraine).
42. Tarasenko, O. O., 2015. Spohady Mykoly Kostomarova (shkola istorykyv Universytetu Sv. Volodymyra). [Memoirs of Mykola Kostomarov (School of Historians of the University of St. Volodymyr)]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 18; 11|2(127), 97-102 (in Ukraine).
43. Ustrjalov, Nikolaj Gerasimovich (1805–1870). [Ustrjalov Nikolaj Gerasimovich (1805–1870)]. Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet. Biografiya. Access: <http://bioslovhist.history.spbu.ru/component/fabrik/details/1/836.html> (30 lypnya 2017 r.). (in Russian).
44. Fortinskij, F. Ja., 1884. Stavrovskij Alexsey Ivanovich. [Stavrovskij Alexsey Ivanovich]. Biograficheskij slovar' profesorov i prepodavatelej Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira (1834–1884) Sostavljen i izdan. pod red.: V.S. Ikonnikov. Kiev: Tip. Un-ta Sv. Vladimira, 619-622 (in Russian).
45. Fortinskij, F. Ja., 1884. Tsykh Vladimir Francevich [Tsykh Vladimir Francevich]. Biograficheskij slovar' profesorov i prepodavatelej Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834–1884). Sostavljen i izdan. pod red.: V.S. Ikonnikov. Kiev: Tip. Un-ta Cv. Vladimira, 724-728 (in Russian).
46. Hrushhev, D. P., 2008. Iz vospominanij. [From memories]. Har'kovskij universitet XIX – nachale XX veka v vospominanijah ego profesorov i vospitannikov 1, 166. Kharkov (in Russian).
47. Tsykh, V., 1840. O celi i pol'ze vysshih uchebnyh zavedenij. [About the purpose and use of higher educational institutions]. Zapiski i rechi, chitannye pri otkrytii Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira, 15 ijulja 1834 goda. Kiev, 85-119 (in Russian).
48. Tsykh, V. F., 1833. [O sposobe prepodavanija istorii]. Reshenie voprosa: Po prichine besprestanno umnozhenija massy istoricheskikh svedenij i rasprostranjenija ob'joma istorii, a ne okazyvaetsja li nuzhnyj izmenit' obyknovennyj sposob prepodavanija sej nauki i kakoj on dolzhen byt' imenno, kak voobshhe, tak i osobenno v universitetah? [On the method of teaching history]. Solution of the question: Due to the incessant multiplication of the mass of historical information and the spread of the volume of history, is it not necessary to change the ordinary way of teaching this science and what should it be exactly, in general, and especially at universities?]. Kharkov: Tip. un-ta, 128 (in Russian).
49. Tsykh, V. F., 1825. Neskol'ko slov o velichii duha [A few words about the greatness of spirit]. Ukrainskij zhurnal 7.16, 223–239 (in Russian).
50. Tsykh, V. F., 1824. Rech' Gaja Marija k rimskomu narodu: (Iz Krispa Salljustija: Bellum Iugurthinum) Per. s lat. V. Tsykh. [The speech of Guy Maria to the Roman people: (From Crispus of Sallust: Bellum Iugurthinum). Translation from the Latin by V. Tsykh]. Ukrainskaja zhurnal 3; 15, 115-123 (in Russian).
51. Tsykh, V. F., 1824. Tit Livij s prisovokupleniem otryvka iz ego istorii [Titus Livius with the addition of a passage from his story]. Ukinskij zhurnal 11; 224-234 (in Russian).
52. Shul'gin, V., 1860. Istorija universiteta Sv. Vladimira [History of the University of St. Vladimir]. Sankt-Peterburg: Tip. Rjumina i K., 230 (in Russian).
53. Jejmontova, R. G., 1985. Russkie universitety na grani dvuh jepoh. Ot Rossii krepostnoj k Rossii kapitalisticheskoy [Russian universities on the verge of two epochs. From serfdom Russia to capitalist Russia]. Moscow: Nauka, 350 (in Russian).

Тарасенко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент
Київський університет імені Бориса Грінченка
Адреса: 04053, Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2
E-mail: Olghatarasenko@ukr.net

Tarasenko Olga O. – PhD in history, associate professor
Borys Grinchenko Kyiv University
Address: 18/2, Bulvarno-Kudryavska Str., Kyiv, Ukraine, 04053
E-mail: Olghatarasenko@ukr.net

Уявлення Мелетія Смотрицького про державу в контексті процесу формування ранньомодерної української нації

Н. М. Шалашна

Донбаський державний педагогічний університет, Слов'янськ, Україна

УДК 94(477)«16»+271.2:321.01

doi: 10.15421/171793

У статті аналізуються уявлення видатного українського культурного та суспільного діяча Мелетія Смотрицького про державу, народ та відносини між церковною й світською владою. Розглянуто вплив політичної та культурної ситуації кінця XVI – початку XVII ст. На становлення державницької концепції вченого з'ясовано основний зміст та структуру цієї концепції. Встановлено, що на формування поглядів М. Смотрицького на ідеальну державу значно вплинули філософія античності та Ренесансу, Київської Русі. Виявлено новаторський характер уявлень вченого про державу й народ, визначений філософською традицією бароко. Суть запропонованих М. Смотрицьким новацій полягала в тому, що він першим серед вітчизняних філософів почав застосовувати поняття природного права та суспільного договору та визначати поняття народу як етнічної спільноти, без урахування суспільного стану та релігійної конфесії. Проаналізовано точку зору М. Смотрицького на відносини між світською та церковною владою і відзначено близькість його поглядів до теорій науковців Києво-Могилянської академії. Запропоновано висновок про вагомий вплив ідей М. Смотрицького про державу на формування ранньомодерної української нації з огляду на його впливовість як науковця та церковного діяча.

Ключові слова: релігійна полеміка; державна теорія; народ; українське православ'я

Views of Melety Smotrytskiy about the state in the context of the early modern Ukrainian nation

N. M. Shalashna

Donbass State Pedagogical University, Sloviansk, Ukraine

Article is devoted to the analysis of ideas on the state, the nation and the relations between the church and secular power by Melety Smotrytskiy, outstanding Ukrainian cultural and public figure. The content of these notions, their structure, common and distinctive features between views of M. Smotrytskiy and his contemporaries have been investigated, and also influence of these views on the formation of the early Ukrainian nation has been considered. It has been established that sources of political and legal views of the outstanding scientist root to antique philosophy, to the Renaissance idea of the perfect state and the citizen, and traditions of philosophy of Kievan Rus'. The originality of these views stipulated their role in the philosophy of Ukrainian baroque and national culture. It has been found out that M. Smotrytskiy was the first among domestic cultural and political agents, who started applying the concept of the natural right and the public contract as the best way of the state's organization. It is important to mention that M. Smotrytskiy in his views on the state believed in the necessity of the individual freedom of the citizen being the pledge of citizen's active participation in the state life. The structure of ideas of the outstanding scientist on the state life has been investigated and it has been established that in the system of these views, ideas on the essence of nationality, the right and a duty of the citizen, the ideal governor, relationship between the state and church were accurately studied. The important place in this system is occupied by the concept of the political nation of the state - Russian people. The innovation of M. Smotrytskiy is that he was the first among domestic philosophers who had formulated the concept of the nation as an ethnic community without public and religious faith. These ideas made essential impact on the formation of early Ukrainian nation. It has been found out that in his views on the state M. Smotrytskiy adhered enough the democratic belief without rejecting the right of citizens to counteract to the owner. It allocated a role of the political nation, first of all, for the aristocracy and clergy, without recognizing the right of Cossacks to solve public affairs. Being the representative of the church, M. Smotrytskiy formulated his ideas mainly with the use of the Orthodox rhetoric and symbolic, thus his idea of a symbol of the ideal state evolved gradually to the symbolical concept of Trinity as unity in variety. It has been established that the outstanding scientist solved a question of relationship between the secular and church power in favor of the power of the church. His views on this question are close to views of scientists of Kiyev-Mogilyansky academy. It has been defined that in views of M. Smotrytskiy there are germs of future civilization theory of F. Prokopovich and elements of philosophy of the European Education.

Keywords: religious polemics; state theory; people; Ukrainian Orthodoxy

Цитування даної статті: Шалашна Н. М. Уявлення Мелетія Смотрицького про державу в контексті процесу формування ранньомодерної української нації / Н. М. Шалашна // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 32-38. doi: 10.15421/171793

Citation of this article: Shalashna, N. M., 2017. Uyavlennya Meletiya Smotrycz'kogo pro derzhavu v konteksti procesu formuvannya rann'omodernoyi ukrayins'koyi nacyi [Views of Melety Smotrytskiy about the state in the context of the early modern Ukrainian nation]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 32-38. doi: 10.15421/171793 (in Ukrainian).

Received: 05.06.2017

Accepted: 03.07.2017

Представления Мелетия Смотрицкого о государстве в контексте процесса формирования раннеמודерной украинской нации

Н.М. Шалашна

Донбасский государственный педагогический университет, Славянск, Украина

В статье анализируются представления выдающегося украинского культурного и общественного деятеля Мелетия Смотрицкого о государстве, народе и отношениях между церковной и светской властью. Рассмотрено влияние политической и культурной ситуации конца XVI - начала XVII в. на становление государственной концепции ученого, выяснено основное содержание и структуру этой концепции. Установлено, что на формирование взглядов М. Смотрицкого об идеальном государстве значительно повлияли философия античности и Ренессанса, Киевской Руси. Выявлено новаторский характер представлений ученого о государстве и народе, определенной философской традиции барокко. Суть предложенных М. Смотрицким новаций заключалась в том, что он первым среди отечественных философов начал применять понятие естественного права и общественного договора и определять понятие народа как этнической общности, без учета социального статуса и религиозной конфессии. Проанализирована точка зрения М. Смотрицкого на отношения между светской и церковной властью и отмечено близость его взглядов к теориям ученых Киево-Могилянской академии. Предложен вывод о существенном влиянии идей М. Смотрицкого о государстве на формирование раннеמודерной украинской нации учитывая его влияние как ученого и церковного деятеля.

Ключевые слова: религиозная полемика; государственная теория; народ; украинское православие

Постановка проблеми. Період кінця XVI – першої половини XVII ст. був часом активного формування ранньомодерної української нації. Цей процес був складним і багатограним, визначеним зовнішніми та внутрішніми історичними обставинами, зумовленим всім попереднім політичним та культурним розвитком українського етносу. Намагаючись уникнути асиміляції, культурна та політична еліта мала запропонувати суспільству такий варіант самоусвідомлення, який був би конкурентоспроможним в умовах культурно-політичної ситуації Речі Посполитої. Це було досить складним завданням, оскільки необхідно було відповідати на виклики Європейського Відродження та водночас зберігати вірність візантійсько-руським традиціям культури часів Середньовіччя. Важливою складовою такого самоусвідомлення мало стати поняття про суверенний народ. Це поняття, в свою чергу, мало містити визначення власного народу в хронологічному, територіальному та трансцендентному планах, уявлення про необхідну цьому народу форму державності та все, що цій державності має бути притаманним – образ ідеального правителя, поняття політичної нації, уявлення про систему прав і обов'язків громадянина, про роль церкви в державі та інше. Різні стани українського суспільства вказаного періоду мали дещо відмінні точки зору на окреслені питання, іноді ці державні уявлення конкурували між собою, що є зрозумілим в умовах соціальної нерівності та різних рівнів культури станового суспільства. Історично найбільший вплив на формування ранньомодерної української нації справили дві системи уявлень про державу, які умовно можна назвати козацьким державним проектом та проектом православного духовенства. Українські церковні інтелектуали (переважно православні, проте певну роль відіграли і погляди католиків та уніатів) протягом вказаного часу сформулювали власну концепцію державності на основі месіанської ідеї Києва як «другого Єрусалиму» [18, с. 47]. Цей проект був послідовно вербалізований в полемічних та наукових творах, а будучи покладеним в основу проповідницької та просвітницької діяльності, отримав вагомий шанс на реалізацію в суспільно-політичному житті та значною мірою вплинув і на уявлення про державу козацтва. Найвагоміший внесок у розробку концепції власної державності в цей час було зроблено І. Борецьким, З. Копистенським, К. Саковичем, С. Косовим, А. Кальнофойським, П. Могилою, в другій половині XVII ст. її трансформували для нових політичних умов та розвинули Л. Баранович, І. Гізель, Є. Славинецький, остаточно вигляду вона набула вже у XVIII ст. в діяльності Ф. Прокоповича [16].

Одне з провідних місць серед інтелектуалів Київського церковного кола, причетних до формування концепції української національної держави на початку XVII ст., посідає Мелетій Смотрицький – один з найвпливовіших українських ієрархів своєї доби і в той же час одна з найбільш неоднозначних особистостей серед українських діячів культури та церкви. Духовні пошуки М. Смотрицького тим більш цікаві, що ілюструють момент переходу в українському духовному житті від теоцентризму ортодоксального православ'я до ренесансного розуміння сутності людини з її правом на свободу й творчість. Так само уявлення М. Смотрицького про державу є дуже своєрідними, а через популярність його полемічних творів можуть вважатись впливовими для свого часу. В цих уявленнях яскраво простежуються впливи античного вчення про державу, ренесансної концепції громадянства, спостерігаються риси правових ідей природного права та суспільного договору, а також в них можна побачити зародки просвітницького поняття про народ та державу, яке згодом буде розвиватись Ф. Прокоповичем. Крім того, М. Смотрицький запропонував розуміння народу як етнічної спільноти, незалежно від соціально-

го стану та релігійної конфесії, та ідею свідомого вибору громадянином власної ідентичності як запоруки спокою в суспільстві. Виходячи з цього, уявлення М. Смотрицького про державу становлять інтерес для висвітлення цікавого аспекту діяльності видатного представника української інтелектуальної культури та з огляду на подальші дослідження процесу формування ранньомодерної української нації.

Аналіз досліджень і публікацій. Творчий та життєвий шлях Мелетія Смотрицького викликає значне зацікавлення науковців, особливо останнім часом. Непересічність цієї особистості, її вплив на культурне життя свого часу привертають увагу фахівців різних галузей – істориків, філологів, педагогів, філософів, правознавців тощо. Оскільки предметом розгляду даної статті є внесок М. Смотрицького в становлення ранньомодерної української нації та його державницькі ідеї, варто зупинитись на тих дослідженнях, які характеризують М. Смотрицького як культурного діяча та висвітлюють його життєвий і творчий шлях з цієї точки зору. Серед таких праць варто назвати монографії С. Бабич [1] та П. Кралука [4], дисертаційне дослідження В. Щепанського [16], наукові статті Л. Квасюка [3], І. Майданюк [6], О. Неменського [8], Л. Ушкалова [15] та ін. Докладне висвітлення історіографії діяльності М. Смотрицького здійснено в статті М. Сенети [10]. Проблематика державних уявлень православного духовенства також частково висвітлювалась такими науковцями, як С. Мицик [7], С. Плохий [9], Н. Яковенко [18] та ін. Проте окремим предметом дослідження уявлення М. Смотрицького про державу на даний момент не виступали.

Мета дослідження - з'ясувати зміст та структуру поглядів М. Смотрицького про народ та державу, їх місце в контексті системи подібних уявлень інших українських православних інтелектуалів кінця XVI – початку XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Ренесансне уявлення про людину як джерело добра, повага до особистості та визнання за нею свободи породжували переконання в суспільній рівності всіх громадян та абсолютне несприйняття деспотизму як способу управління державою. Для представників українських інтелектуальних кіл таке уявлення було притаманним вже від часів Ю. Дрогобича, П. Русина, С. Оріховського [6], поділяв їх і М. Смотрицький. Спираючись на ідею природного права, яка логічно впливала з гуманістичного погляду на людину, він розумів основоположним принципом існування держави суспільний договір, а головною функцією держави вважав гарантування прав і охорону власності кожного громадянина [2]. Вагомий вплив на формування поглядів М. Смотрицького на державу, ймовірно, справили ідеї античних мислителів, передусім Цицерона, із творами якого вчений мав змогу познайомитись

під час навчання у єзуїтській академії [16, с. 44].

Важливе місце в системі державницьких уявлень М. Смотрицького посідала символіка «Золотого віку». Творення міфу ідеального суспільства взагалі притаманне ренесансній свідомості, часто така уявна ідеальна держава слугує своєрідним проєктом державотворення для сучасників. В «Треносі» М. Смотрицького таке суспільство окреслюється достатньо чітко. «Золотим віком» для нього виступали часи раннього християнства, і головними ознаками такого ідеального життя був символ «Церкви-Матері» [3]. Уявлення про ідеальне суспільне життя в лоні церкви тісно переплітається з вимогою повернутись до чистоти первісного християнства – подібні ж вимоги формували в цей час і протестанти. Таке повернення є результатом свідомого духовного та громадянського зусилля, тому ідеальне суспільство є не даністю, а предметом боротьби. Досягнення такого співжиття та душевного спасіння аналізується через символіку бурхливого моря та острова, на якому непорушно стоїть Небесний Єрусалим. В духовному сенсі досягнення такого Небесного Града можливе через покаяння грішників, у суспільному – через повернення дітей-відступників до батьківських традицій та материнського лона православної церкви [16, с. 60]. Подібні ідеї розроблялись М. Смотрицьким за часів його прихильності ортодоксальному православ'ю і найповніше були відображені в «Треносі». Проте пізніше, в часи переходу до унії, зокрема в творі «Апологія», ним було знайдено дещо відмінний варіант втілення такого ідеалу. Унія як рівноправна конфедерація католиків з православними забезпечувала, на його думку, спокій та процвітання в державі, братерську любов в суспільстві та збереження прав усіх частин триєдиної Речі Посполитої – Польщі, Литви і Русі [11, с. 13]. В цій ідеалізованій єдності втілено новий символ – відмовившись ще раніше від символіки Бога-Отця як виправдання монархічного суспільного ладу, розчарувавшись в символі Матері-Церкви як оновлюючого материнського лона, М. Смотрицький вводить символ Трійці як єдності при збереженні індивідуальностей. Саме в такій символіці він вбачає майбутнє державного буття Русі.

Полемізуючи із католицтвом, М. Смотрицький різко засуджує варіант суспільства, заснований на принципах верховенства Бога-Отця, Папи Римського та монарха як верховного володаря держави. На противагу такому способу організації громади він формує варіант об'єднання рівних індивідуумів довкола Церкви, яка розуміється як спільнота віруючих, заснована на братній любові. Можна сказати, що замість ієрархічної моделі вертикально побудованого суспільства він пропонує ранньомодерний варіант народу як братерства рівних. «Вітчизняне віровизнання» є основою об'єднання індивідуумів у суспільство, при цьому церковні ієрархи є моральними авторитетами, а

світські князі православного віросповідання повинні взяти на себе функцію оборони власного народу. М. Смотрицький засуджує світську та церковну православну еліту свого часу за її відступництво від батьківської віри та від імені Матері-Церкви закликає вірних синів виступити на її оборону. Подібні інтелектуальні тенденції в православному середовищі були характерні для кінця XVI ст. і згодом знайшли свою реалізацію в обґрунтованні права козацтва на державну владу. Саме в козацтві православні інтелектуали кінця XVI – початку XVII ст. починають вбачати ту силу, яка має взяти на себе роль суспільної еліти. Проте для М. Смотрицького козацтво залишалось чужим [4, с. 67], і в його творах запитання про нову суспільну еліту залишається без відповіді. Пошук нової спільноти, яка змогла б відродити колишню славу православної церкви, науковець здійснює через процес самовдосконалення та освіти, дивлячись на розум та знання як на запоруку моральних чеснот та соціального благополуччя — подібні ідеї П. Кралюк справедливо характеризує як ідеологію раннього Просвітництва [4, с. 68].

В руслі ренесансних традицій вирішується М. Смотрицьким і питання ідеалу державного життя, місця церкви в державі та співвідношення духовної й світської влади. В своїх творах («Тренос», «Апологія», «Верифікація невинності», «Протестація» та ін.) він стверджує як пріоритет в духовних справах особисту свободу людини, яку не має права порушувати жоден правитель. Відповідно і держава, і церква в його розумінні є перш за все добровільними об'єднаннями вільних особистостей. Завданням світської влади є встановлення доброго порядку в державі, забезпечення прав і добробуту громадян. Натомість їхнє духовне життя повністю повинне бути підконтрольне церковній владі. Держава для нього – це зовнішня форма організації, її внутрішній зміст – це народ, спільнота громадян, згуртованих спільною системою цінностей та усвідомленням власного суверенітету.

Дуже важливим аспектом поглядів М. Смотрицького є визначення ним приналежності людини до певного народу за походженням, а не за віросповіданням: «адже не віра русина русином робить, а уродження та кров руська», тобто він одним з перших в європейській інтелектуальній спільноті сформулював етнічний принцип утворення нації [9, с. 113]. Будучи прихильником об'єднання українського суспільства довкола однієї церкви, М. Смотрицький був готовий йти на будь-які догматичні поступки, його початкове неприйняття унії було викликане соціально-політичними мотивами: він вважав, що уніати творять «нову Русь», тобто нову політичну спільноту, а це небезпечно в умовах Речі Посполитої і наступу на суверенітет українського народу. Проте згодом, прийнявши унію, він закликав до об'єднання в од-

ному народі всіх синів Церкви як православних, так і уніатів, в ім'я суспільного миру та злагоди. Практично цей принцип суспільної консолідації збігається із значно пізнішими уявленнями про націю – приналежність особистості до певного народу визначається етнічним походженням, проте самого факту народження в певному етнічному колективі замало, індивід має усвідомити свою приналежність до народу як до носія конкретної системи цінностей та вербалізувати факт своєї приналежності до цього народу, участю в його культурному та соціальному житті.

Як мало хто із його сучасників М. Смотрицький був близьким до поняття нації в її раньомодерному розумінні. Для нього приналежність до національної спільноти визначається трьома складовими – вітчизна, кров і віра [13, с. 36]. Таким чином, спільнота «народу Руського» являла собою багатоплановий симбіоз індивідуумів, в якому визначальною рисою було усвідомлення своєї приналежності до обраного суспільства, засноване на етнічному походженні, громадянстві та конфесійній приналежності. При цьому, як уже йшлося, етнічне походження було визначальним і мало спонукати людину до вірності певному варіанту державного суверенітету та обрання властивої своєму народу релігії. Практично йдеться про категорію цивілізації, розроблену згодом діячами європейського Просвітництва, яка включала тріаду справедливого, заснованого на здоровому глузді державного устрою, економічного ладу, спрямованого на добробут усіх громадян, але головною складовою була спільна культура, що утворювалась як синтез раціональної науки, якісної освіти та релігії, що виконувала функції морального контролю. Згодом ці ідеї розроблялись багатьма представниками української православної еліти, а остаточного вигляду теорії православної цивілізації було надано Ф. Прокоповичем.

В той же час М. Смотрицький, на відміну від інших церковних інтелектуалів своєї доби, досить прохолодно ставився до ролі козацтва в творенні державності, надаючи перевагу саме духовним владикам, яких вважав справжніми лідерами народу, залишаючи державне адміністрування за польським урядом [12, с. 125]. Це було однією з тих суперечностей, які згодом привели його в уніатський табір – адже митрополит Київський І. Борецький активно спирався на козацтво в боротьбі за відродження православної церкви.

М. Смотрицький категорично не погоджувався із точкою зору багатьох своїх сучасників на взаємостосунки між церквою та державою, а особливо в питанні розпорядження церковними урядами. В його розумінні держава не мала жодним чином втручатись у розподіл церковних урядів та призначення вищих ієрархів, що прямо йшло врозрід із правовою практикою Речі Посполитої. Внутрішні церковні питання мали знаходитись виключно

в компетенції церкви. Така точка зору поділялась багатьма православними інтелектуалами часів М. Смотрицького, проте вони переважно відмовлялися церкві в праві втручатись у політичні питання, залишаючи за нею виключно релігійні та культурні, іноді освітні функції. Натомість М. Смотрицький наполягає на праві й обов'язку церкви впливати на політичне життя, аж до відвертих закликів до повстання та зміни державного устрою та сюзеренітету в разі неможливості мати свободу в питаннях віри [12]. В процесі формування ранньомодерної української нації питання про національну еліту вирішувалось переважно саме в цьому контексті – в умовах відсутності власної державності та схильності аристократії до компромісу із польською культурою роль суспільної еліти перебирала на себе вища церковна ієрархія, при цьому претендуючи також і на частку політичної влади. Саме на цьому ґрунті поступово формувався проект Київської патріархії, згодом в науковому оточенні П. Могили було сформульовано ідею царя-патріарха. М. Смотрицький протягом усього свого творчого шляху дотримувався переконання у вищості церковної влади над світською. Стверджуючи, що держава не має жодним чином втручатись в питання церкви, він йшов значно далі й віддавав незаперечну першість духовним вождям народу перед світськими: «княжата і зверхники не мають такої влади, аби і зовні, і внутрішньо, тобто і світськими, і духовними справами, по своїй волі керувати могли. Щодо світської влади, то панамі вони є і повелюють. А от щодо духовної – то синами суть і слухатися повинні» [12]. Державна влада забезпечує адміністративні, фінансові й військові функції суспільства, натомість церковна влада надає сенсу його існуванню, визначає шляхи розвитку та згуртовує громадян. Таким чином, в уявленнях М. Смотрицького про державу можна вбачати ідеологічну близькість до більш пізньої концепції інтелектуалів кола П. Могили, в якому було сформульовано теорію Київського патріархату як власного варіанта руської (української) держави [7].

Значне місце в державній концепції М. Смотрицького посідає ідея суспільного блага. Заради суспільного блага та спокою він готовий пожертвувати багатьма догматичними переконаннями, піти на значні компроміси в питаннях церковного підпорядкування. В цьому проявляється специфіка його ренесансного світогляду, в якому індивідуальна свобода та право особистості на щастя є вершиною ієрархії цінностей. Свобода є найвищим здобутком державного розвитку та головним прагненням людини, вона має бути належним чином юридично закріпленою та охороняється адміністрацією: «привілеями забезпечена, конституціями закріплена» [4, с. 128]. При цьому «вольності», про які говорить М. Смотрицький, в контексті культури та права тих часів є не лише індивідуальною свободою, а передусім комплексом прав, що від-

різняє громадянина. Саме це суспільне благо і є для М. Смотрицького сенсом існування держави та головним обов'язком її правителів. Благо розуміється ним як комплекс взаємопов'язаних характеристик, із яких головною є свобода мислення та можливість вільно розвивати власну національну ідентичність, яку він розумів як єдність етнічної культури, батьківської віри та заснованих на історичній традиції форм суверенітету. В докладнішому висвітленні суспільне благо розуміється М. Смотрицьким як недоторканність особи, безпечне володіння майном, неприпустимість позапідприємства державної влади, доступна і якісна освіта для широких кіл суспільства, свобода віросповідання та вільний розвиток національної культури [14, с. 618-619]. Важливою вимогою забезпечення такого суспільного блага є також доступ основної маси громадян до участі в самоорганізації та самоврядуванні у звичних для них формах та неприпустимість свавільного порушення такого права з боку державної адміністрації. Вказана «вольність» як комплекс прав та індивідуальна свобода є настільки важливою для людини, що «важить добра всього світу» та може бути втрачена людиною лише разом із душею [4, с. 129]. В своєму творі «Юстифікація невинності» М. Смотрицький поширює подібні громадянські права не лише на привілейовані верстви суспільства, але й на міщанство, включаючи всі стани суспільства (щоправда, окрім селянства) до поняття «народу». Таке розуміння свободи та суспільного блага як головного сенсу існування держави є близьким до ідей європейських просвітників і становить вагомий внесок у формування ранньомодерної української нації.

Одним із найбільш важливих аспектів державницьких поглядів М. Смотрицького було уявлення про ідеального правителя та взаємостосунки між правителем і народом. Особливо докладно ці ідеї висвітлені ним в «Треносі» та «Верифікації невинності». На той час подібна тематика українськими православними інтелектуалами розроблялась переважно в контексті ідеї про правителя як захисника церкви, відповідно поступово вчені як Острозького, так і Київського вчених гуртків схилились до визнання ролі світської політичної еліти за козацтвом, яке на той час найбільш активно виконувало функції оборонців православної церкви. М. Смотрицький не поділяв цих поглядів, розуміючи козацтво виключно як лицарство, чийм обов'язком є захист віри, проте відмовляючи йому в праві на здійснення політичної влади в державі. Функції світської влади в державі вчений залишає за аристократією, проте, з вимогою їхнього послуху церкві та зобов'язуючи їх дбати про добробут підвладного народу. При цьому велику суспільну роль він відводить церковній владі, вважаючи, що вона має виконувати роль морального авторитету в суспільстві, дбати про мораль, освіту, розвиток

культури в цілому [12]. Найкращим суспільним устроєм він вважав стану монархію, в якій самовладдя монарха компенсується непорушністю станових прав та привілеїв. Загальна ж практика суспільного життя та принципи адміністрування в державі, на його думку, мають ґрунтуватись на природному праві та самоцінності особистості.

Чи не першим серед українських православних ієрархів М. Смотрицький звертає увагу на величезні селянські маси, що знаходяться на найнижчому шаблі суспільної ієрархії. Вимагаючи від них послуху як світській, так і церковній владі, він водночас підкреслює обов'язок світської адміністрації дбати про добробут громадян та спокій в державі як неодмінну умову такого послуху. Крім того, селянство та міщанство також наділяються вченим певною мірою політичної суб'єктності – їх згода між собою, самоврядування є чеснотою, а вірність державній владі та сумлінне виконання законів – заслугою перед Богом. Дуже важливо з точки зору аналізу ренесансних поглядів М. Смотрицького підкреслити, що умовою сумлінного виконання підданими своїх обов'язків перед державою він вважає свободу волі, імпліцитно властиву кожній людській особистості: «як вільні, але маючи волю заслоною злу, усіх шануйте», - закликає він представників простого народу [12].

Від державної влади М. Смотрицький вимагає не тільки всіляко дбати про добробут своїх підданих та спокій в державі, але й виконання функцій провідників та доброго прикладу для народу [12]. Можна сказати, що видатний науковець одним з перших в українській політичній думці звертається до проблематики суспільної еліти. Одним із головних обов'язків представників цієї еліти є, на його думку, поділяти систему цінностей свого народу, оберігати та розвивати її: «аби ті, котрі відчують себе вождами, ...життя і звичаї підданих своїх мали» [12]. Його розуміння змісту такої системи цінностей змінювалось протягом складного та насиченого інтелектуальними й духовними ваганнями життя, і в результаті можна стверджувати, що основою цієї системи залишилось гуманістичне переконання в самоцінності людської особистості, необхідності індивідуальної свободи, справедливого суспільного устрою, заснованого на принципах природного права та суспільного договору, а також національної культури, яка забезпе-

чує для індивідуума можливість вільної самореалізації за умови приналежності до колективу.

Висновки. В цілому погляди М. Смотрицького на державу були частиною ширшого контексту нової державної програми, яка народжувалась в цей час у середовищі українських православних інтелектуалів. Ідеальна держава розумілась ними як позастанове добровільне об'єднання православних, очолених духовенством. В якості народу цієї держави розумілась нова людська спільнота, що являла собою ранньомодерну українську націю та ідентифікувала себе як «народ руський», що має історичні корені у Володимировому хрещенні. Конкретний внесок М. Смотрицького в цю теорію полягав у ствердженні «народу руського» не лише як позастанової, але й як позаконфесійної спільноти, згуртованої на основі етнічного походження та власного вільного вибору. Суспільна злагода між русинами різних конфесій в політичному сенсі розуміється ним як конфедерація рівноправних Польщі, Литви та Русі, а в трансцендентному сенсі осмислюється через символ Трійці, єдиної в різноманітті. Різко засуджуючи деспотизм як спосіб організації держави, М. Смотрицький наполягав на особистій свободі громадянина як обов'язкової умови існування справедливого суспільства. Одним із перших серед представників української політичної та культурної еліти М. Смотрицький почав у своїх філософських теоріях використовувати ренесансні ідеї природного права та суспільного договору, а також поширював поняття політичної суб'єктності на всі стани суспільства, не виключаючи й селянства. В той же час він, на відміну від більшості своїх сучасників, не визнавав за козацтвом ролі політичної еліти, натомість стверджував право церкви на широкі політичні повноваження. Джерелом поглядів М. Смотрицького на державу можна вважати античну філософію, ідеї європейського Ренесансу, традиції вітчизняної філософської думки. Водночас в його поглядах можна простежити зародки просвітницького розуміння державності, що було характерним для більш пізньої доби. Ідеї М. Смотрицького безумовно вплинули на розвиток державницьких уявлень українських православних інтелектуалів початку XVII ст., а також на процес формування ранньомодерної української нації в цілому.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького в контексті раннього українського бароко. - Львів, 2008. - 248 с.
2. Бульба В. Генезис розуміння функцій держави в українській політико-філософській науковій думці // Держава і суспільство. - 2007. - № 2. - С. 148-158.
3. Квасюк Л. Архетип Церкви-Матері в міфологічних побудовах Мелетія Смотрицького // Наукові записки. Серія «Філософія». - Острог, 2008. - Вип. 4. - С. 55-64.
4. Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог, 2007. – 208 с.
5. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. - Київ: Основи, 2000. - 472 с.
6. Майданюк І. Природноправові тенденції у філософській спадщині Мелетія Смотрицького // Гілея. - Вип. 20. - Київ, 2009. - С. 265-271.

7. Мицик Ю. Київський патріархат у проектах Петра Могили // Український історичний журнал. - 2007. - № 1. - С. 57-69
8. Неменський О. Еволюція форм ідентичності Мелетія Смотрицького // Біля джерел українського бароко: Зб. наук. праць. - Львів: ЛНУ, 2010. - С. 41-48.
9. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ: Критика, 2006. – 495 с.
10. Сенета М. Життєвий і творчий шлях Мелетія Смотрицького в сучасній історіографії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Вип. 14-15. - 2011. - С. 104-115.
11. Смотрицький М. Apologia peregrinathey do Krajów Wschodnich, Przez mi ę Meletusza Smotryckiego... - 1628 – 204 s.
12. Смотрицький М. Threnos To iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie, z objaśnieniem Dogmat Wiary. – Wilno, 1610. – 218 с.
13. Смотрицький М. Verificacia nievinnosci... - Вільно, 1621.
14. Смотрицький М. Оскарження питань ущипливих... // Архив Юго-Западной России. - Ч.I. - Т. VII. - 590 с.
15. Ушкалов Л. Мелетій Смотрицький: релігійна полеміка як чин себепізнання // Біля джерел українського бароко: Зб. наук. праць. - Львів: ЛНУ, 2010. - С. 7-23.
16. Шалашна Н. Уявлення про державу та її відносини із церквою в українському православ'ї козацької доби // Схід. – 2014. - № 3. – С. 68 – 77.
17. Щепанський В. Рецепція релігійної філософії Середньовіччя у «Треносі» М. Смотрицького: Дис. на здобуття канд. філос. наук. - Острог, 2015. - 195 с.
18. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – 416 с.

REFERENCES

1. Babych, S., 2008. Tvorchist' Meletiya Smotryts'koho v konteksti rann'oho ukrayins'koho baroko [Creation of Melety Smotrytsky in the context of the early Ukrainian Baroque]. L'viv; 248. (in Ukrainian)
2. Bul'ba, V, 2007. Henezys rozuminnya funktsiy derzhavy v ukrayins'kiy polityko-filosofskiy naukoviy dumtsi [Genesis of Understanding the State's Functions in the Ukrainian Political and Philosophical Scientific Duma]. Derzhava i suspil'stvo 2, 148-158 (in Ukrainian)
3. Kvasyuk, L., 2008. Arxety'p Tserkvy-Materi v mifolohichnykh pobudovakh Meletiya Smotryts'koho [Ahetype of the Church-Mother in the mythological constructions of Melety Smotrytsky]. Naukovi zapysky. Seriya «Filosofiya» 4, 55-64 (in Ukrainian)
4. Kralyuk, P., 2007. Meletiy Smotryts'kyy i ukrayins'ke dukhovno-kul'turne vidrodzhennya kintsya XVI – pochatku XVII st. [Melety Smotrytsky and Ukrainian spiritual and cultural revival of the late XVI - early XVII century]. Ostroh; 208 (in Ukrainian)
5. Lytvynov, V., 2000. Renesansnyy humanizm v Ukrayini [Renaissance humanism in Ukraine]. Osnovy, Kyiv; 472 (in Ukrainian)
6. Maydanyuk, I., 2009. Pryrodnopravovi tendentsiyi u filosofskiy spadshchyni Meletiya Smotryts'koho [Natural law tendencies in the philosophical heritage of Melety Smotrytsky]. Hileya 20, 265-271 (in Ukrainian)
7. Mytsyk, Yu., 2007. Kyivs'kyy patriarkhat u proektakh Petra Mohyly [Kyiv Patriarchate in the projects of Petro Mohyla]. Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal 1, 57-69 (in Ukrainian)
8. Nemens'kyy, O., 2010. Evolyutsiya form identychnosti Meletiya Smotryts'koho. Bilya dzherel ukrayins'koho baroko [Evolution of the forms of identity of Melety Smotrytsky]. 41-48 (in Ukrainian)
9. Plokhyy, S., 2006. Nalyvaykova vira: Kozatstvo ta relihiya v rann'omoderniy Ukrayini [Inflammatory Faith: Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine]. Krytyka, Kyiv; 495 (in Ukrainian)
10. Seneta, M., 2011. Zhyt'yevyy i tvorchyy shlyakh Meletiya Smotryts'koho v suchasnyy istoriohrafii [The life and creative path of Melety Smotrytsky in modern historiography]. Drohobyt's'kyy kraysnavchyy zbirnyk 14-15, 104-115 (in Ukrainian)
11. Smotrytskiy, M., 1628. Apologia peregrinathey do Krajów Wschodnich, Przez mi ę Meletusza Smotryckiego. Vilno. 204
12. Smotrytskiy, M., 1610. Threnos To iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie, z objaśnieniem Dogmat Wiary. Wilno. 218
13. Smotrytskiy, M., 1621. Verificacia nievinnosci... Vilno.
14. Smotrytskiy, M., 1874. Oskarzhennya pytan' ushchyplyvykh... [Challenging plucking issues ...]. Arkhyv Yuho-Zapadnoy Rossyy I, VII. 590
15. Ushkalov, L., 2010. Meletiy Smotryts'kyy: relihiyna polemika yak chyn sebezpoznannya. Bilya dzherel ukrayins'koho baroko [Melety Smotrytsky: religious polemics as a rank of selfknowledge]. 7-23 (in Ukrainian)
16. Shalashna, N., 2014. Uyavlennya pro derzhavu ta yiyi vidnosyny iz tserkvoyu v ukrayins'komu pravoslav'nyi kozats'koyi doby [he idea of the state and its relations with the church in the Ukrainian Orthodox Church of the Cossack Age]. Skhid. 3, 68 – 77 (in Ukrainian)
17. Shchepans'kyy, V., 2015. Retseptsiya relihiynoyi filosofiyi Seredn'ovichchya u «Trenosi» M. Smotryts'koho [Reception of the religious philosophy of the Middle Ages in the «Train» by M. Smotrytsky]. Ostroh; 195 (in Ukrainian)
18. Yakovenko, N., 2002. Paralel'nyy svit: Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukrayini XVI – XVII st. [Parallel World: A Study on the History of Ideas and Ideas in Ukraine in the 16th - 17th Centuries]. Krytyka, Kyiv. 416 (in Ukrainian)

Шалашна Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент
Донбаський державний педагогічний університет
Адреса: 84116, Слов'янськ, вул. Генерала Батюка, 19
E-mail: n.shalashna@gmail.com

Shalashna Natalia M. – PhD in history, associate professor
Donbass State Pedagogical University
Address: 19, Generala Batiuka Str., Slovyansk, Ukraine, 84116
E-mail: n.shalashna@gmail.com

УДК 94 (438)
doi: 10.15421/171794

Галичина в месіанській візії Ю. Пілсудського

В. С. Лисенко

Криворізький державний педагогічний університет, Кривий Ріг, Україна

Розкрито генезу месіанської візії Ю. Пілсудського, яка полягала у поясненні історичних першопричин відродження Речі Посполитої та встановлення її гегемонії у Центрально-Східній Європі. З'ясовано, що ця візія сформувалася під впливом історичних процесів, які стали знаковими для польського народу, його ментальності та світогляду; вона містить такі елементи, як польська національна ідея та концепція національного гегемонізму. Встановлено, що відродження власної незалежної держави – першочергове завдання, яке ставив перед собою Ю. Пілсудський. У процесі реалізації цього завдання було сформовано концепції, які пояснювали необхідність відродження польської держави. Однією з них стала месіанська візія країни, яку омивали б Балтійське та Чорне моря. Особливе місце у цій візії посідає Східна Галичина, що розглядалася політиком як «польський П'ємонт», тобто як центр політичного відродження. У концепції пояснювалася історична приналежність до польського народу регіону, що став оазою формування національної ідеї та політичним центром відродження Речі Посполитої. Встановлено, що месіанська концепція Ю. Пілсудського носила гегемоніальний характер, оскільки мала на меті возвеличення польського етносу над українським, нівелюючи при цьому інтереси останнього, що в умовах загострення польсько-українських міжетнічних відносин призводило до конфліктно-конфронтаційної взаємодії та подальших антагонізмів у відносинах між народами.

Ключові слова: регіон; історична приналежність; польськість; Прометеїзм

Galicia in J. Pilsudski's messianic vision

V. S. Lysenko

Kyryvi Rih State Pedagogical University, Kyryvi Rih, Ukraine

Eastern Galicia's role in J. Pilsudski's messianic vision has been analyzed in the study. It has been shown in the article that scholar's position was changing from radical, defining the region as the Polish territory, to moderate, which was aimed at finding a compromise and normalization of Ukrainian and Polish relations. It has been outlined in the study that the sources of that statement became an ideological foundation of the Polish sarmatism by A. Mickiewicz's and A. Czartoryski's messianic visions. They explained historical necessity of the Commonwealth of Poland's revival as a protective shield of civilized Europe from Russian hegemonic foreign policy and its historical destination, which described the missionary vision of the nation in the world as a stronghold of the Catholic Faith and prosperity of countries. Main ideas of J. Pilsudski's interpretation of Galicia's Polishness have been described, including the definition of the historical belonging of this region to Polish nation and giving it the status of the center of political revival. All these was explained by the peculiarities of the social and political development of Galicia in the second half of the XIX century, when it was under the rule of the Austro-Hungarian Empire. There the Emperor Franz Joseph I had to make concessions as a result of national movement activation in order to create the ground of national development of nations, subjected to the Empire. In such circumstances, Galicia became the center of the political revival of the Polish nation, where they formed ideological foundations of the creation of their own independent state. Moreover, it has been stated in the article that, as a result of such circumstances, the politician gave a strategic importance to the region, considering it to be the primordial part of the Commonwealth of Poland, without which there could not be any normal social and political development of the state. The politician gave the range of reasons to protect this opinion, for example, he thought that the region was populated with the Polish and the Rusyns (the Ukrainians), who, as a result of certain historical circumstances, were not able to create their own national state that would become the reliable Poland's ally. Consequently, to have a stable situation in the region, the Ukrainians had to lose the right to have their own state. Estimating this conception, one should understand that it did not have the aim to widespread the polonisation and to turn people into the Catholic Faith, but to create a union which should become a counteracting force to the Bolshevism in Russia. Big attention in the study has been paid to the fact that J. Pilsudski's position was not Ukrainophobic by itself, but it was the Polish variant of hegemonic messianic vision. That is why, it is necessary to study this issue objectively, without any prejudices in order to improve the Ukrainian and Polish inter-ethnic relations and to avoid the creation of any historical myths, which would lead to the confrontation between the nations.

Keywords: region; historical belonging; Polishness; Prometheism

Цитування даної статті: Лисенко В. С. Галичина в месіанській візії Ю. Пілсудського / В. С. Лисенко // Науково-теоретичний альманах «Грани». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 39-44. doi: 10.15421/171794

Citation of this article: Lysenko, V. S., 2017. Galy' chy' na v mesians' kij viziyyi Yu. Pilsuds' kogo [Galicia in J. Pilsudski's messianic vision]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 39-44. doi: 10.15421/171794 (in Ukrainian).

Received: 06.06.2017

Accepted: 04.07.2017

Галиция в мессианской визии Ю. Пилсудского

В.С. Лысенко

Криворожский государственный педагогический университет, Кривой Рог, Украина

Раскрыто генезис мессианской визии Ю. Пилсудского, которая заключалась в объяснении исторических первопричин возрождения Речи Посполитой и установления ее гегемонии в Центрально-Восточной Европе. Выяснено, что это видение сформировалось под влиянием исторических процессов, которые стали знаковыми для польского народа, его ментальности и мировоззрения; она содержит такие элементы, как польская национальная идея и концепция национального гегемонизма. Установлено, что возрождение собственного независимого государства - первоочередная задача, которую ставил перед собой Ю. Пилсудский. В процессе реализации этой задачи были сформированы концепции, которые объясняли необходимость возрождения польского государства. Одной из них стала мессианская визия страны, которая омывалась бы Балтийским и Черным морями. Особое место в этой концепции занимает Восточная Галиция, которая рассматривалась политиком как «польский Пьемонт», то есть как центр политического возрождения. В концепции объяснялась историческая принадлежность к польскому народу региона, который стал оазисом формирования национальной идеи и политическим центром возрождения Речи Посполитой. Установлено, что мессианская концепция Ю. Пилсудского носила гегемониальный характер, поскольку ставила цель возвеличивания польского этноса над украинским, нивелируя при этом интересы последнего, что в условиях обострения польско-украинских межэтнических отношений приводило к конфликтно-конфронтационному взаимодействию и дальнейшим антагонизмам в отношениях между народами.

Ключевые слова: регион; историческая принадлежность; польскость; Прометеизм

Постановка проблеми. У 2017 р. виповнюється 150 років від дня народження людини, з ім'ям якої пов'язують відродження Речі Посполитої та її суспільно-політичний розвиток у міжвоєнний час – Ю. Пилсудського. Він став національним героєм для поляків, однак для істориків все ж залишається постаттю неоднозначною – адже режим політика мав антидемократичні, авторитарні риси і був спрямований на придушення національних меншин в державі. Тому сьогодні є актуальним дослідження месианської візії цього політичного діяча, яка з одного боку носила гегемоніальний характер, і не враховувала позицію інших народів, з другого ж пропагувала ідею, що нині видається досить важливою – а саме створення військово-політичного блоку слов'янських держав, який став би надійним інструментом захисту від російського гегемонізму в Центрально-Східній Європі. Протягом останніх років у Польщі спостерігається несподіване повернення до вивчення ідей месианізму Ю. Пилсудського. У ХХІ столітті романтизм, «небо і пекло поляків», як і раніше, є важливим орієнтиром для впливу на організацію колективної свідомості народу; а месианізм, який є ключовою категорією польського романтизму, несподівано повертається на сторінки преси та наукових видань. Виявилося, що ідеї минулого і сьогодні становлять основу світогляду поляків. У 2015 р. новообраний президент Польщі А. Дуда заявив про повернення до ідеї Ю. Пилсудського про створення Міжмор'я (концепції партнерського блоку держав від Балтійського до Чорного й Адріатичного морів). За умов військової агресії Російської Федерації на Сході України ця заява видається досить актуальною. Однак деякі історики ставляться до неї з насторогою, наголошуючи на тому, що така політика мала антиукраїнський характер. З цього приводу варто наголосити, що, по суті, нічого «українофобського» в ній немає, оскільки поляки

лише намагаються створити потужну силу на протидію рашизму в Європі – адже, як свідчать сучасні міжнародні реалії, російська зовнішня політика залишається імперською та загарбницькою, що створює загрозу нової світової війни й нового перерозподілу світу. Тому неупереджене дослідження цього питання є актуальним для сьогоднішнього дня.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографія теми містить низку праць, які досліджують певні проблеми месианської візії Ю. Пилсудського в контексті Східної Галичини. Наявні дослідження дозволяють комплексно вивчити це питання. Зокрема, вивченням проблеми, що розглядається, присвячено праці як вітчизняних, так і закордонних дослідників, серед яких Є. Брацисевич [7], К. Галушко [5], С. Витвицький [1], Т. Зарецька [2], О. Красівський [3], Г. Мотика [4], Я. Пісулінський [6], Л. Чекаленко [8]. Однак можемо констатувати, що на сьогодні ґрунтовне дослідження даного питання відсутнє; це зумовлює необхідність його подальшого вивчення.

Мета дослідження - аналіз ролі Східної Галичини в месианській візії Ю. Пилсудського.

Виклад основного матеріалу. Концепція Ю. Пилсудського увібрала в себе ідеї сарматизму – теорії про походження польської шляхти від скіфів-кочовників та ідеї й традиції «Великої еміграції». Елементом цієї концепції стала теза про богообраність поляків та їхнє призначення захищати християнську Європу; цю ідею найповніше втілено у творчості А. Міцкевича та інших польських інтелігентів-емігрантів. Творці нового ідеалу апелювали до минулого, наповнюючи його, однак, принципово новим, модернізованим звучанням - фактично, викладаючи мовою минулого ідеали майбутнього. На підтвердження цього, знаходимо у «Книзі буття народу польського» А. Міцкевича наступну блискучу думку: «Звертаючись до майбутнього, треба звертатися думкою в

минуле, але тільки так, ніби людина, що готується перестрибнути урвище, повертається назад, щоб краще розігнатися» [9, s. 12]. Так письменник визначив історичну місію польського народу - місію, що повинна була стати національною ідеєю. Саме це тлумачення і стало фундацією польського національного месіанізму, який виник на основі ідей відновлення Речі Посполитої серед польських емігрантів у 20–30-х рр. XIX ст. Тут варто виокремити творчість А. Чарторийського та Ю. Вронського. Взагалі ж, для «національного месіанізму» Польщі є характерним принцип, за яким тільки й може відбуватись духовний ренесанс: принцип «наливання нового вина в старі міхи». Адже завданням національної інтелігенції є формулювання нового соціального ідеалу, якого ще не існує і який гостро протистоїть наявним реаліям, заперечує їх. Ці засади і стали дороговказом для формування поглядів Ю. Пілсудського, для створення ним концепції Прометеїзму. Ця концепція пояснює геостратегічне значення відродження Речі Посполитої, що буде подібною до ранньомодерної імперії, яка б виконувала роль кордону між цивілізованим Заходом та варварським Сходом – санітарного кордону. Саме тому, на думку Ю. Пілсудського, незалежна держава повинна мати у своєму складі всі території, які знаходилися під її управлінням до 1772 р. Важливе місце у цій концепції посідала Галичина, яка на кінець XIX – початок XX ст. стала форпостом польського національного відродження.

К. Галушко зазначає, що Ю. Пілсудський уявляв відновлену Польщу не моноетнічною державою, а федерацією (або, принаймні, регіональним лідером) союзу народів Центрально-Східної Європи між Балтійським та Чорним морями. [...] Галичина ж, відповідно до історичних та етнографічних аргументів приналежності краю, а також через стратегічну необхідність унеможливлення створення «галицького коридору» Радянської Росії [5, с. 160] повинна була залишитися під юрисдикцією Польщі.

Для реалізації концепції Прометеїзму політик намагався заручитися підтримкою провідних держав світу. Але його ініціатива виявилася неприйнятною для урядів цих держав, оскільки вона не відповідає їх поглядам на майбутнє облаштування світу, в якому не було місця Великій Польщі. Ю. Пілсудський у цій концепції визнавав право України на суверенну державу – щоправда, без Східної Галичини та інших західних земель. Особливо гостро це питання постало в період українсько-польської війни 1918-1919 рр., коли Українська Національна Рада проголосила ЗУНР з центром у Львові, який, на думку поляків, був польським містом. Як зауважує І. Мотика, для тих львів'ян, які мріяли про вільну Польщу, перспектива стати громадянами Західної України була неприйнятною. Той факт, що у справі створення власної держави їх випередили українці – які були,

на думку багатьох, «винайденою австрійцями на шкоду полякам» національною групою, якої насправді не існувало – викликав здивування, і водночас посилював бажання активно протистояти розвиткові подій [4].

Ю. Пілсудський спочатку зауважував: «Кордонів 1772 року відновлювати не буду, як колись бажав. Польща не потребує цих земель... Іншого не має – як спробувати створити самостійну Україну. Польща і Україна пережили тяжку неволю, постійні переслідування були долею обох країн. Здобувши свободу, ми допомагаємо здобути її Україні... Буду щасливий, коли не я, скромний слуга свого народу, а представники польського і українського парламентів знайдуть спільну платформу порозуміння. Від імені Польщі підношу клич: хай живе вільна Україна» [10, s.96]. Однак, на відміну від більшості польських політиків того періоду, він дивився на українське питання всебічно; джерела руської справи він бачив у Києві. Він був готовий за це навіть відмовитися від східної частини Східної Галичини, попри думку більшості польського суспільства. У настановах своїм посланцям на мирну конференцію навіть заявив, що «не варто йти занадто далеко проти українців» [6].

Його подальші спроби укласти угоду з групою галицьких українців свідчать, що він усвідомлював небезпеку міжетнічної конфронтації українського та польського народів. У переговорах із польськими політиками він підкреслював необхідність такої угоди, незалежно від майбутнього статусу Східної Галичини. Прихильники Ю. Пілсудського бачили вирішення галицької проблеми у залученні галицької української інтелігенції до будівництва української держави та її експансії на схід. Таким чином, українська держава у конфлікті з Росією природно прийшла б до угоди з Польщею [6].

Після проголошення польської держави на міжнародному рівні розпочалась пропаганда політики «прометеїзму» та месіанства. Ю. Пілсудський розумів силу молодих національних рухів у Центральній і Східній Європі. Він вірив, що, базуючись на їхніх спільних побоюваннях перед російським імперіалізмом, вдасться створити федерацію народів т.зв. Міжмор'я, - а можливо й Кавказу. Федеративні плани Пілсудського, хоча й передбачали створення незалежної України, Литви, Грузії (можливо, навіть Білорусі), мали, однак, значну хибу - відповідно до них, провідну роль у цій федерації мала відігравати Польща. Більшість потенційних союзників сприймала це дуже негативно [7, с.178]. Ця політика здійснювалась через армію та низку громадських організацій і полягала у розповсюдженні ідей розширення меж польської державності на основі асиміляції підкорених народів. Значних масштабів набула ця політика й у власне Польщі, де значна увага приділялась патріотичному вихованню

молоді - як польськомовної, так і україномовної.

Для Ю. Пілсудського конфлікт з українцями був однією з найсерйозніших проблем, з якою він зіткнувся після повернення з Магдебурга і прийняття влади від Регентської ради. Заявивши про відсутність угоди з русинами, він постановив: «...єдиний вихід полягає у створенні в Східній Галичині, зайнятої нашими військами, військової окупації» [6]. Окупація, на його думку, дозволяла відкласти неготові до остаточного врегулювання політичні справи.

Тому в Галичині виникла т.зв. «політика доконтинентальних фактів», що загрожувала ускладненням роботи польської делегації на мирній конференції у Парижі. У цій ситуації політик не квапився ухвалювати принципові рішення, очікуючи моменту підписання мирного договору з Німеччиною, що визначав західний кордон Польщі. Заручившись підтримкою Франції та Англії, він принципово змінив своє бачення з приводу майбутнього регіону [7, с. 174]. Ю. Пілсудський наголошує на тому, що поляки мають відбити Львів і захистити це місто від зазіхань українців і що це є їх обов'язком. Причини війни він почав вбачати не у прагненні українців мати свою «вільну державу і волю», а в тому, що Польща не захопила у свій час більшу частину Галичини - а це, на думку політика, спонукало русинів на вільних землях до війни із Польщею [10, р. 97]. Після завершення українсько-польської війни, в якій українці зазнали поразки, у 1919 р. поляки окупували Східну Галичину.

У 1922 р. Пілсудський почав тиснути на польський уряд, вимагаючи отримання від держав Антанти остаточної постанови про прилучення Галичини до Польщі. На початку жовтня 1922 р. польський уряд запропонував державам Антанти ухваленій сеймом проєкт воєводської автономії; а у листопаді того ж року в Галичині було проведено вибори. Ще до того, як вони почалися, влітку того ж року, в Парижі й у Лондоні різні урядові чинники запевняли, що бойкот цих виборів українським населенням Галичини вважатиметься свого роду плебісцитом проти польського режиму. Маючи це на увазі, уряд видав доручення, щоб українське населення Галичини не брало участі в тих виборах. «Для успокоєння населення польський уряд вислав до Галичини кілька дивізій війська і навіть літаки під командою генерала Ю.Галлера, який мав широкі повноваження. Під таким тиском Польща провела вибори, у висліді яких «вибрано» 5 українських послів, ставлеників польського уряду» [2, с. 158].

У справі Східної Галичини йдеться про необхідність військової окупації цієї території, українсько-польського порозуміння у справі Львова, при необхідності для врегулювання проблеми звернутися за допомогою до держав Антанти. Але східні кордони Польщі не вказуються [2, с. 160]. До 1923 р. питання статусу Східної Галичини регу-

лювалося міжнародними актами, викладеними на Версальській мирній конференції («Малий Версальський Трактат» про охорону національних меншин від 28 червня 1919 р.) та міжнародними договорами, які визначили правовий статус Східної Галичини в межах Польської держави.

Політика урядів у 1920-х рр. була спрямована на асиміляцію українців у Польщі. Зміцнюючи «польський стан посідання» на українських етнічних теренах, ліквідувавши автономію Галичини та місцеве самоврядування, влада у березні 1920 р. офіційно заборонила вживати назви «Галичина», «українець», «український»; українська мова усувалася з урядових установ; ліквідовувалися українські кафедри в університетах; унеможлилювався вступ української молоді до вищих навчальних закладів; через відмову скласти присягу понад 6 тис. українських службовців було звільнено з роботи; закон про осадництво дозволив здійснити широкомасштабну колонізацію українських земель етнічними поляками. Цьому сприяли й сфальсифіковані результати перепису населення 1921 року; введення мовного закону С. Грабського; мовна політика у Польській державі; обмежені правові засади щодо національних меншин у польських конституціях. Військовий переворот Ю.Пілсудського 1926 р. і встановлення режиму «санатції» призвів до загострення національного питання в державі. Українські політичні партії та організації у ставленні до Польської держави еволюціонували від повного визнання окупаційного характеру влади (1918-1923 рр.) до вироблення тактики співробітництва із польською адміністрацією та проведенням політики «нормалізації» у середині 1930-х рр. [8, с. 17].

Складність вирішення українського питання в Польщі у 1920-х рр. обумовлювалася також і загальним характером ставлення до української проблеми не лише урядових чинників, а й польського суспільства в цілому. На Волині реалізується програма Г. Юзевського, яка передбачала участь українців в адміністрації та органах самоврядування регіону. «Волинська програма», ревіндикаційна політика, ополячення стали елементами «державної асиміляції» [1, с. 100]. Державна політика «паціфікації» 1930 р. була виключно репресивною акцією, проведеною з ініціативи Ю. Пілсудського проти українців східних воєводств держави. Програма «нормалізації» польсько-українських відносин 1935 р. стала передвиборчим заходом польської влади; польські урядові чинники повністю ігнорували українські національно-культурні проєкти та вимоги.

Політика польської держави щодо національних меншин призвела до протидії цим заходам. Виник прецедент, що отримав в історії назву «Гордіїв вузол». Мається на увазі, що проблема існування української меншини на польських землях була незаперечною, але поляки не могли й не бажали її помічати – а отже, вирішити без за-

стосування фізичного примусу. Тому з часом ця проблема припиняє розвиватися в руслі культури, економічної та політичної сфери, й переростає в збройну боротьбу.

Результати цього протистояння відчуються і сьогодні. Підтримуючи ідею незалежності України в повоєнний час, Ю. Пілсудський розумів неможливість її втілення в життя. Тепер українське питання вони розглядали винятково як внутрішнє польське, а Галичину – як складову частину Другої Речі Посполитої. Національна політика, на їх думку, мала бути спрямованою на інтеграцію східних земель з державою, щоб можливе створення у майбутньому незалежної України не вплинуло на зміну східних кордонів Польщі [3, с. 174]. Однак варто зауважити, що в 20-30-і рр. позиція політика з приводу Східної Галичини змінилася з радикальної, яка передбачала колонізацію краю, на більш помірковану, спрямовану на нормалізацію українсько-польських відносин у регіоні.

Висновки. Месіанська візія Ю. Пілсудського мала на меті, по суті, відновлення Речі Посполитої, яка була утворена Люблінською унією

1569 р., враховуючи, однак, Гадяцький трактат 1658 р. і низку документів, що регламентували співіснування поляків, литовців, білорусів та українців. Було висунуто ідею створення блоку держав, у якому ключова роль належала б Речі Посполитій; це, зокрема, «Велика Україна» без Королівства Галиції та Лодомерії тощо. Даний регіон розглядався політиком як етнічно польська територія, тому за цих обставин у політиці молодій польській державі стосовно національних меншин було чітко виражено елементи асиміляції та колонізації. Однак, незважаючи навіть на такі дії з боку влади, можемо стверджувати, що вони були м'якшими за політику СРСР стосовно українців, коли було винищено майже всю національну еліту. Тим паче в сер. 20-х рр. XX ст. месіанська візія Ю. Пілсудського зазнала змін внаслідок активізації українського національного руху. Політик був змушений йти на поступки, що полягали, по суті, у відході від ідеї польськості краю, – що, в свою чергу, надалі зумовило розвиток національно-визвольного руху галицьких українців у період Другої світової війни.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914-1923 роках / С.Витвицький [Електронний ресурс] // Український історик – Нью-Йорк, 1995. – Ч. 1-4. – С. 100-118. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/periodika/14047-ukrayinskiy-istorik-1995-ch-1-4/>
2. Зарецька Т. Політика Другої Польської Республіки щодо Східної Галичини та позиція Ю. Пілсудського (кінець 1918 - 1919 рр.) [Електронний ресурс] / Т. Зарецька // Пробл. історії України: факти, судження, пошук: Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 11. – С. 158-176. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/508>.
3. Красівський О. Західна Україна в національній політиці Ю. Пілсудського [Електронний ресурс] / О. Красівський, Т. Мелінішин // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 37. – С. 166-175. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2008_37_16_c.174.
4. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції Вісла. Польсько-український конфлікт 1943-1947рр. [Електронний ресурс] / Г. Мотика. – Київ: Дух і Літера, 2013. – 260 с. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/17/142862/>
5. Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордони України / [К. Галушко та ін. ; упоряд. К. Галушко]. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 350 с.
6. Пісулінський Я. Юзеф Пілсудський і Україна [Електронний ресурс] / Ян Пісулінський // Наше слово №3, 22 січня 2012 року. – Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.pl/jozef-pilsudskiy-i-ukraina/>
7. Польща – нарис історії [Електронний ресурс] / за ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича. – Варшава: Тирса, 2015. – 365 с. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/2256251/>
8. Чекаленко Л. Теоретичне підґрунтя національного порозуміння / Л. Чекаленко // Зовнішні справи. – 2016. – №7. – С.16-21.
9. Mickiewicz A. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego [Zasob elektroniczny] / A. Mickiewicz. – Dostęp: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/ksiegi-narodu-polskiego-i-pielgrzymstwa-polskiego.html#s1>
10. Piłsudski J. Pisma zbiorowe [Zasob elektroniczny] / J. Piłsudski. - Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990. T.6 – 217 s. – Dostęp: https://www.antykwarjat.waw.pl/ksiazka,1026135/jozef_pilsudski_pisma_zbiorowe_10_tomow,232759.html

REFERENCES

1. Vytvytskyi, S., 1995. Halychyna v mizhnarodnii politytsi v 1914-1923 rokah [Galicia in international politics in 1914-1923 years]. *Ukrainskyi istoryk* 1-4, 100-118. New York. Access mode: <http://diasporiana.org.ua/periodika/14047-ukrayinskiy-istorik-1995-ch-1-4/> (in Ukrainian).
2. Zaretska, T., 2004. Polityka Druhoi Polskoi Respubliki shchodo Skhidnoi Halychyny ta pozytsiia Yu. Pilsudskoho (kinets 1918 - 1919 rr.) [The policy of the second Polish republic as for Eastern Galicia and J. Pilsudski's attitude (the end of 1918- 1919 years)]. *Probl. istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuk: Mizhvid. zb. nauk. pr.* 11, 158-176. Access mode: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/508> (in Ukrainian).
3. Krasivskiy, O., Melinyshyn, T., 2008. Zakhidna Ukraina v natsionalnii politytsi Yu. Pilsudskoho [Eastern Ukraine in J. Pilsudski's national policy]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* 37, 166-175 – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2008_37_16_c.174 (in Ukrainian).
4. Motyka, G., 2013. Vid Volynskoi ryzany do operatsii Visla. Polsko-ukrainskyi konflikt 1943-1947rr. [From the massacres of Poles in Volhynia and Eastern Galicia to Operation Vistula]. *Dukh i Litera, Kyiv.* Access mode: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/17/142862/> (in Ukrainian).
5. Halushko, K., 2016. Narodzhennia krainy. Vid kraiu do derzhavy. Nazva, symbolika, terytoriia i kordony Ukrainy [The birth of the state. From the region to the state. The name, the symbols, the territory, and the borders of Ukraine]. *Knyzhkovyi Klub, Kharkiv* (in Ukrainian).

6. Pisulinskiy, Ya. 2012. Yuzef Pilsudskiy i Ukraina [Jozef Pilsudskiy and Ukraine]. Nashe slovo 3 (22). Access mode: <http://www.nasze-slowo.pl/iuzef-pilsudskiy-i-ukraina/> (in Ukrainian).
7. Mendzhetskoho, V., Bratsysevycha, Ye., 2015. Polshcha – narys istorii [Poland – the outline of history]. Tyrsa, Warsaw (in Ukrainian).
8. Chekalenko, L., 2016. Teoretychne pidgruntia natsionalnoho porozuminnia [The theoretical bases of national understanding]. Zovnishni spravy 7, 16-21. Access mode: <http://www.twirpx.com/file/2256251/> (in Ukrainian).
9. Mickiewicz, A., Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego [The book of the Polish nation and Polish pilgrimage]. Access mode: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/księgi-narodu-polskiego-i-pielgrzymstwa-polskiego.html#s1> (in Polish).
10. Pilsudski, J., 1990. Pisma zbiorowe. T 6. [The collection of letters. Vol. 6]. Kraiova Ahentsiia Wydavnychy, Warsaw. Access mode: https://www.antykwariat.waw.pl/ksiazka,1026135/jozef_pilsudski_pisma_zbiorowe_10_tomow,232759.html (in Polish).

Лисенко Віталій Сергійович – аспірант
Криворізький державний педагогічний університет
Адреса: 50086, Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54
E-mail: vitaly.istorik@gmail.com

Lysenko Vitaly S. – postgraduate
Kryvyi Rih State Pedagogical University
Address: 54, Gagarin Av., Kryvyi Rih, Ukraine, 50086
E-mail: vitaly.istorik@gmail.com

Державна політика щодо зниження дитячої смертності в УРСР (1965 – 1985 рр.)

Ю. А. Топольницька

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ, Україна

УДК 94(477) «1965/1985»

doi: 10.15421/171795

В статті на основі аналізу нормативної бази, внутрішньої документації державних органів влади і офіційної статистики з приводу роботи системи охорони здоров'я в УРСР досліджено основні напрямки державної політики щодо зменшення рівня дитячої смертності в другій половині 1960-х – першій половині 1980 рр.

Охарактеризовано певні кроки державної влади щодо покращення демографічної ситуації в республіці і зниження дитячої смертності. Встановлено, що здійснювані державою заходи передбачали будівництво і відкриття мережі жіночих консультацій, лікарських стаціонарів, пологових будинків і дитячих лікарень із максимальним забезпеченням жінок і дітей лікарняними ліжками.

Виявлено ряд недоліків у веденні державної політики з охорони здоров'я і з'ясовано їх причини. Так, органи державної влади фактично не звернули увагу на проблему укомплектування лікарняних закладів спеціалізованим обладнанням, діагностичним устаткуванням, медикаментами, а в першу чергу - кваліфікованими кадрами, робота яких, при наявності сучасного обладнання і належного медикаментозного забезпечення могла б попередити дитячі захворювання і знизити показники смертності дітей.

Головними причинами провалу реформ у системі охорони здоров'я був недостатній рівень державного фінансування, а також нарощування кількісних показників. Оскільки в СРСР вважалося, що це вирішить ряд проблем у системі охорони здоров'я. В статті доведено, що питання ранньої дитячої смертності не було вирішено в УРСР і, на жаль, для сучасної України також залишається актуальним.

Ключові слова: охорона здоров'я; державна політика; материнство і дитинство; смертність; медичне забезпечення; кількісні показники; лікарські стаціонари; кваліфіковані кадри

State policy on reduction of infant mortality in the Ukrainian SSR (1965 - 1985)

Y. A. Topolnytska

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

This research is devoted to the problem of child mortality in the Ukrainian SSR in the second half of the 1960s - first half of the 1980s. The study is actual due to the fact that, unfortunately, the problem of child mortality has not been resolved yet, and now Ukraine is ranked first in Europe by the early childhood and maternal mortality. Moreover, there is a permanent depopulation during the last 25 years in Ukraine. This situation in our country is a consequence of the long-term careless policy of the Soviet power in Ukraine, which was implemented during more than 70 years of the existence of the USSR.

Therefore, in our opinion, the root of this problem should be sought in the history of the XX-th century. The period of the crisis of the 1960s - 1980s in the Soviet system was characterized by the special attention of the power party to the increase of the birth rate in the USSR, since the problem with labor resources was never resolved after the end of the Second World War. This issue was acute due to the low birth rate in republics, low level of work of health care institutions, complex socio-economic and environmental situation and low level of sanitary education among the population. In these conditions, the problem of a high level of infant mortality among the population was the key problem in the USSR, therefore the Soviet authorities took up the issue. The implementation of state measures for the protection of maternity and childhood was entrusted to the Ministry of Health of the Ukrainian SSR.

Measures of the authorities on improvement of the demographic situation and reduction of the level of child mortality in the Ukrainian SSR have been studied in the article. These measures included the construction and opening of women's consultations, gynecological hospitals, maternity hospitals and children's hospitals with maximum provision of women and children in hospital beds. However, in fact, the state authorities did not pay attention to the provision of hospitals by the specialized, diagnostic equipment and medicines. As a result, the most difficult situation occurred in cities, where population growth was also growing rapidly and in villages, where funding was allocated to local collective farms.

It has been found by the author that the main reasons for the failure of reforms in the health care system were: the insufficient level of state financing, as well as the increase of quantitative indicators, since the Soviet government believed that it would solve a number of problems in the health system. Even though in the mid-1980s the USSR was ranked first in the world by the number of doctors and hospital beds, but hospitals were not equipped with modern diagnostic tools, medical equipment,

Цитування даної статті: Топольницька Ю. А. Державна політика щодо зниження дитячої смертності в УРСР (1965 – 1985 рр.) / Ю. А. Топольницька // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 45-56. doi: 10.15421/171795

Citation of this article: Topolnytska, Y. A., 2017. Derzhavna polityka shhodo zny'zhennya dy'tyachoyi smertnosti v URSR (1965 – 1985 rr.) [State policy on reduction of infant mortality in the Ukrainian SSR (1965 - 1985)]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 45-56. doi: 10.15421/171795 (in Ukrainian).

Received: 07.06.2017

Accepted: 05.07.2017

medications or qualified personnel. The issue of the early infant mortality wasn't resolved in the Ukrainian SSR and, unfortunately, it remains relevant in modern Ukraine.

Keywords: Health care; state policy; maternity and childhood; mortality; medical care; medical equipment; hospital inpatient facilities

Государственная политика по снижению детской смертности в УССР (1965 - 1985 гг.)

Ю. А. Топольницкая

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

В статье на основе анализа нормативной базы, внутренней документации государственных органов власти и официальной статистики по поводу работы системы здравоохранения в УССР исследованы основные направления государственной политики по уменьшению уровня детской смертности во второй половине 1960-х - первой половине 1980 гг.

Установлены определенные шаги государственной власти по улучшению демографической ситуации в республике и снижению детской смертности. Установлено, что осуществляемые государством мероприятия, предусматривали строительство и открытие сети женских консультаций, больничных стационаров, родильных домов и детских больниц с максимальным обеспечением женщин и детей больничными койками.

Констатирован ряд недостатков в ведении государственной политики по охране здоровья и выяснено их причины. Так, органы государственной власти фактически не обратили внимание на проблему укомплектования лечебных учреждений специализированным оборудованием, диагностическим оборудованием, медикаментами, а в первую очередь - квалифицированными кадрами, работа которых, при наличии современного оборудования и надлежащего медикаментозного обеспечения, могла бы предупредить детские заболевания и снизить показатели смертности детей.

Главными причинами провала реформ в системе здравоохранения был недостаточный уровень государственного финансирования, а также наращивание количественных показателей. Поскольку в СССР считалось, что это решит ряд проблем в системе здравоохранения. В статье доказано, что вопрос ранней детской смертности не был решен в УССР, и, к сожалению, для современной Украины также остается актуальным.

Ключевые слова: здравоохранение; государственная политика; материнство и детство; смертность; медицинское обеспечение, количественные показатели, лекарственные стационары, квалифицированные кадры

Постановка проблеми. Високий рівень дитячої смертності на сьогодні залишається однією із найбільш актуальних і невирішених проблем людства. Після проголошення Генеральною Асамблеєю ООН Декларації тисячоліття у 2000 році, відбулися певні позитивні зрушення у вирішенні цього питання, зокрема покращення показників вдалося досягнути за рахунок зниження смертності дітей віком від 1 до 5 років (1990 рік – 87 померлих, 2015 рік – 51 на 1 тисячу дітей) [39]. Проте вченими Всесвітньої організації охорони здоров'я доведено, що найчастіше дитяча смертність трапляється у віці до 1 року, адже саме у цей період життя дитячий організм найбільш вразливий до впливів негативних зовнішніх чинників. За даними ЮНІСЕФ показник дитячої неонатальної смертності впродовж 1990 - 2015 років скоротився на 46% і у 2015 році становив 33,9% від загальної кількості дитячих смертей у світі. Однак у 2015 році кожна 19 дитина у світі помирала у віці до одного року. На сьогодні найбільш високий рівень ранньої дитячої смертності залишається в країнах Азії та Африки, на які припадає щороку близько 60% дитячих смертей у світі [5]. Показник дитячої смертності є загальним індикатором здоров'я нації, відзеркалюючи якість життя населення, рівень добробуту, розподіл соціальних і матеріальних благ у суспільстві, стан довілля, рівень освіти і культури, ефективність профілактики, рівень доступності і якості медичної допомоги [39]. Проблема ранньої дитячої смерт-

ності актуальна, на жаль, і для нашої держави.

Сучасна демографічна ситуація в Україні піднімає на новий рівень дослідження різноманітних аспектів соціальної політики в нашій державі. Низка непослідовних реформ у сфері охорони здоров'я не вирішили проблему низького рівня народжуваності і високого відсотка дитячої смертності в Україні. Чисельність населення України за роки незалежності скоротилося з 52,2441 млн. у 1993 році до 42,414900 на початок 2017 року. У 1990-му році коефіцієнт природного приросту населення становив 0,5 на одну тисячу чоловік, однак з 1991 року смертність в Україні почала верещувати народжуваність, досягнувши найгіршого показника у 2000 році - -7,5 на тисячу народжених [6]. На сьогодні Україна посідає перше місце серед країн Європи за показниками материнської і ранньої дитячої смертності. За даними державної статистики України кожна 124 народжена дитина померла у віці до 1 року в Україні у 2015-му році, кожна 131 – у 2016-му році [6]. Ця проблема дісталася Україні в спадщину від радянського минулого.

Від утворення і до розпаду СРСР перед державним апаратом стояло головне завдання – здійснити світову комуністичну революцію і побудувати нове суспільство. Втановлення влади більшовиків у Росії, захоплення України принесло катастрофічні зміни в демографічній сфері. Для втілення у життя своїх далекосяжних планів комуністична партія у своїй програмі зазначила, що

для побудови матеріально-технічної бази комунізму необхідно залучення великої кількості людських трудових ресурсів. Тож радянська влада з перших днів оголосила про охорону материнства і дитинства, для покращення відтворення нараселення в державі. Однак низка нормативно-правових актів, і реалізованих впродовж 1920-1930-х років заходів із охорони здоров'я і вирішення проблеми із трудовими ресурсами у державі, були перервані трагедією Другої світової війни. Основні заходи державної влади щодо покращення демографічної ситуації у перші післявоєнні десятиліття спрямовувались на моральне та матеріальне заохочення багатодітності, однак не на реформування системи охорони здоров'я.

Період кризи радянського ладу 1960-1980-х років характеризувався особливою зацікавленістю партійного керівництва питанням підвищення рівня народжуваності в СРСР, адже проблема із забезпеченням трудовими ресурсами ставала все гострішою. Населення УРСР впродовж 1940 до 1986 року зросло з 41,3 до 51 мільйона чоловік [10, с. 228], однак природний приріст населення продовжував скорочуватися. Так, у 1960 році він становив 13,6 на 1 тисячу чоловік, у 1985 досягнув історичного мінімуму і сягнув 2,9 [10, с. 236]. На рівень життя і народжуваності у державі впливали різні чинники: незадовільна робота закладів охорони здоров'я, складна соціально-економічна та екологічна ситуація, низький рівень санітарного просвітництва серед населення. Хоча влада намагалася подолати ці негативні явища, однак одним із найбільш важливих напрямків соціальної політики було визначено зменшення рівня дитячої смертності в державі.

Мета дослідження. Виходячи із актуальності даного питання метою статті є аналіз основних напрямків державної політики щодо запобігання і зменшення дитячої смертності в УРСР в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемі дитячої смертності в СРСР була присвячена низка праць радянських науковців, переважно соціологів і демографів. Є.М. Андреев, Т.Л. Харькова, А.Я. Кваша присвятили низку робіт статистичному дослідженню диференціації смертності в СРСР за гендерною ознакою [1; 2; 9]. А.Г. Вишневський у своїх численних працях аналізував причини і наслідки зниження народжуваності в СРСР, а також проблему дитячої смертності, яку називав економічним історичним явищем [4; 3]. Проте дана проблематика ще не знайшла комплексного висвітлення в українській історіографії.

Вклад основного матеріалу. Партійна державна влада на законодавчому рівні закріпила основні пріоритети соціальної політики захисту сім'ї, охорони материнства і дитинства. Конституції СРСР 1936, 1977 і УРСР 1937, 1978 років, закріплювали державну опіку над здоров'ям ва-

гітних жінок, породіль і дітей [8, с. 78-79]. Крім надання оплачуваних відпусток і інших пільг вагітним і матерям, передбачалося й забезпечення державою охорони здоров'я жінкам і підростаючому радянському поколінню. Реалізацію, проголошених конституціями норм, було покладено на Міністерство охорони здоров'я СРСР і відповідні міністерства у союзних республіках. Діяльність вищих органів державної влади в сфері охорони материнства і дитинства регулювалася численними нормативними документами різного характеру. Так, для реалізації поставлених державних завдань, МОЗ СРСР і УРСР кеувалия Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 1968 р. «Про заходи з подальшого покращення медичного обслуговування і охорони здоров'я і розвитку медичної науки в країні» [34, арк. 9].

Однак 15 липня 1971 року Верховна Рада УРСР затвердила Закон про охорону здоров'я, який зі змінами і доповненнями діяв аж до розпаду Радянського Союзу. Статті 64-70 закону зазначали, що материнство і дитинство в УРСР охороняються і підтримуються державою. Охорона здоров'я матері і дитини мали забезпечуватися організацією широкої мережі жіночих консультацій, пологових будинків, стаціонарів, санаторіїв і будинків відпочинку для вагітних жінок і матерів із дітьми [8, с. 151-152].

Для реалізації нормативно-правової бази із надання належної медичної допомоги матерям і дітям ще у 1969 році Рада Міністрів УРСР затвердила Постанову про структуру і штати Міністерства охорони здоров'я, згідно з якою утворювалось Управління лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям. Цей структурний підрозділ, відповідно до постанови, підпорядковувався безпосередньо МОЗ і складався з двох відділів: педіатричної та акушерсько-гінекологічної допомоги.

Головними завданнями Управління лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям визначалися: забезпечення розвитку мережі дитячих лікувально-профілактичних та пологово-допоміжних закладів; укомплектування їх кадрами, оснащення медичним устаткуванням, лабораторним обладнанням, інструментарієм, медикаментами; організація амбулаторно-профілактичної, лікарняної та спеціалізованої допомоги дітям і матерям; розробка заходів по збереженню вагітності, антенатальній охороні плоду, боротьбі з мертвонароджуваністю і недоношеністю; вивчення та проведення аналізу материнської та дитячої захворюваності і смертності, летальності з основних видів захворюваності і на основі аналізу розробка заходів по зниженню захворюваності і смертності дітей та матерів з широким залученням до цієї роботи профільних інститутів; широких оздоровчих заходів та виховної роботи серед дітей дитячих дошкільних закладів, дитячих будинків, у школах і школах-інтернатах та інше [14, арк. 7-9]. Таким чином,

основна відповідальність над контролем і реалізацією державної політики із охорони материнства та дитинства в УРСР лягала на плечі працівників цього Управління.

Управління лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям спрямовувало свою роботу на активну боротьбу з материнською і дитячою смертністю. Так, офіційні статистичні дані свідчили про ефективність дій влади і відповідальних установ щодо зменшення рівня дитячої смертності. З 1960 по 1985 роки, в УРСР вдалося знизити показники дитячої смертності з 27,9 до 15,7 на 1 тисячу народжених [11]. У середині 1980-х рр. УРСР була однією з республік із найнижчим рівнем дитячої смертності, поступаючись за показниками лише прибалтійським республікам та Білоруській РСР. Радянська пропаганда, друкуючи офіційні дані статистики, не зазначала, що досягнути таких знижень показників вдалося за рахунок зменшення смертності серед дітей старших 1 року. Однак проблема неонатальної (діти віком від 0 – до 27 днів) і постнеонатальної (від 27 – до 365 днів) смертності була не вирішена, а навпаки відсоток ранньої дитячої смертності зростав із року в рік. Так, у 1971 році показник дитячої неонатальної і постнеонатальної смертності в УРСР становив – 16, 2 на 1 тисячу народжених, у 1972 – 17, 3, 1975 – 19,7, 1978 – 17,9, 1980 – 16,7 [11, с. 11-13]. У середині 1970-х років, на фоні загального покращення демографічної ситуації в СРСР, радянські статисти звертають увагу на ризикий спалах ранньої неонатальної (до 27 днів) дитячої смертності, причому у республіках з низьким рівнем народжуваності, до яких відносили і УРСР. У 1975 році цей показник становив - 6,3 померлих на 1 тисячу народжених, а в 1981 р. – 9,3 [24, арк. 58]. З метою вирішення даної проблеми була створена спеціальна медична комісія в СРСР і союзних республіках у складі демографів, статистів і медиків, завдання якої було з'ясувати причини і знайти шляхи подолання спалаху ранньої дитячої смертності [1]. Органи влади, зокрема, для того щоб позбутися відповідальності, пояснювали різке погіршення показників незадовільною роботою органів охорони здоров'я і в першу чергу медичних закладів, які обслуговували вагітних і породіль. Однак, на погіршення ситуації із ранньою дитячою смертністю впливала низка зовнішніх і внутрішніх чинників.

На законодавчому рівні декларувався захист і всіляка допомога жінкам при народженні дітей. Згідно із статтею 68 Закону про охорону здоров'я населення УРСР (1971 р.) заклади охорони здоров'я мали забезпечувати кожну жінку кваліфікованим медичним наглядом за перебігом вагітності, стаціонарною медичною допомогою при пологах, лікувально-профілактичною допомогою матері і новонародженій дитині [8, с. 151-152]. На практиці це мало втілюватися у широкомасштабному будівництві лікарень, пологових

будинків, акушерсько-гінекологічних пунктів, а також розширенні кількості ліжок-місць для хворих і породіль, забезпеченні їх необхідним медичним обладнанням, кваліфікованими кадрами, здійсненні патронажного медсестринського і лікарняного нагляду за новонародженими дітьми. Втілення в життя, зазначених у законі норм, виявилось не таким швидким і ефективним. Пріоритетами соціально-економічного розвитку в СРСР були важка промисловість і обороноздатність. Впродовж усього існування СРСР соціальна сфера і зокрема система охорони здоров'я фінансувалася за залишковим принципом. Так, згідно з даними офіційної радянської статистики, максимальний коефіцієнт витрат державного бюджету УРСР на охорону здоров'я припадав на 1968 рік і становив 12,8% від витрат річного республіканського бюджету. Однак упродовж наступних років відсоток державних витрат на охорону здоров'я поступово зменшувалася, і у 1985 році становив – вже 8,4% від загального республіканського бюджету [10, с. 406].

Радянська влада, оголосивши першочерговим заходом, який повинен був покращити систему охорони здоров'я, будівництво медичних установ, дуже скоро зіткнулася із проблемою недостатнього фінансування. Питання відсутності спеціалізованих закладів охорони здоров'я частіш за все вирішувались збільшенням кількісних показників щодо забезпеченості хворих, вагітних і дітей, ліжок-місцями. На початку 1960-х років більшість медичних установ УРСР розташовувалась у непридатних і непристосованих тісних приміщеннях, ліжок-місць для хворих катастрофічно не вистачало, особливо тяжкою була ситуація у сільській місцевості. Однак, як свідчить офіційна статистика, впродовж 1965 – 1985 років відбувається поступове планомірне зростання кількості лікарняних ліжок у республіці для всіх груп хворих. У 1960 році в УРСР розгорнуто 343,8 тис. ліжок для хворих, у 1970 р. – 511,0 тис., у 1980 р. – 627, 1 тис. і 668,9 тис. ліжок – у 1985 році [10, с. 373]. Найбільш активним періодом із зростання забезпеченості ліжок-місць для хворих виявився період так званої «золотої» п'ятирічки і з поступовим уповільненням зростання кількісних показників до середини 1980-х років. Однак паралельно відбувалося скорочення мережі лікарняних закладів. У 1960 році їх кількість в УРСР становила – 5043, в 1970 р. – 4693, а у 1985 р. – 3843 [11, с. 113]. Радянська влада пояснювала таку тенденцію укрупненням, реорганізацією і поступовою перебудовою старих непристосованих закладів у нові сучасні центри лікарської допомоги.

Впродовж другої половини 1960-х – першої половини 1970-х років спостерігалась повільна позитивна динаміка зростання кількості амбулаторій і числа поліклінік-консультацій в окремих областях УРСР. Статистичні дані і звіти комісії МОЗ УРСР свідчать про те, що кількість жіночих кон-

сультацій самостійних чи у складі лікарняних закладів у 1960 році по республіці становила - 927, у 1975 р. – 1673, однак вже у 1980 році – 1704, а в 1985 – 1727 [11, с. 67]. Статистика кінця 1960-х рр. показує, що незначне збільшення кількості поліклінік-консультацій в одних областях УРСР (Дніпропетровська, Донецька, Луганська) відбувалось частіше за рахунок зменшення або укрупнення аналогічних закладів в інших (Харківська, Чернігівська, Одеська) [13, арк. 46]. Проте вже в середині 1970-х років така позитивна динаміка зупинилась і пішла на спад. Про проблеми відсутності у великих обласних центрах жіночих консультацій навіть наприкінці 1970-х років повідомляли державні комісії Верховної Ради УРСР, які здійснювали перевірки виконання законодавства з питань забезпечення медичною допомогою жінок і новонароджених. Нерідко мережа консультацій розміщувалась нерівномірно, без урахування фактичної кількості населення, що проживала в одному регіоні. Це призводило до перевантаження лікарів, зниження якості медичного нагляду за хворими жінками і за перебігом вагітності. У 1978 році лише одна жіноча консультація працювала в Івано-Франківську, жодної не було у Чернівцях [20, арк. 10].

Перевірки здійснені Управлінням лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям у 1971, 1978, 1981 роках прийшли до однакових невтішних висновків, що проблема із забезпеченням жінок належною медичною допомогою у жіночих консультаціях так і не була вирішена. Комісії зазначали, що у жіночих консультаціях залишалась незадовільна матеріально-технічна база, більшість із них розміщувалися у пристосованих приміщеннях, недостатніх по площі для організації повного об'єму лікувально-профілактичної допомоги вагітним і хворим жінкам [18, арк. 17; 21, арк. 9; 16, арк. 41-42].

Стационарна допомога жінкам у період вагітності, пологів і в післяпологовий період спостереження і догляд за новонародженими і надання їм медичної допомоги при захворюванні здійснювали пологові будинки і при них лікарські стаціонарні відділення. Офіційна радянська статистика говорить про збільшення ліжок-місць для жінок хворих на гінекологічні хвороби у лікарських стаціонарах УРСР, в результаті чого забезпеченість жінок ліжками в 1970 році становила 11,5 на 10 тисяч хворих, у 1980 році – 12,9, а в 1985 році – 13,6, що було другим показником по СРСР після РРФСР [12, с. 175]. Однак навряд таку тенденцію можна назвати позитивним явищем у вирішенні питання охорони здоров'я жінки-матері. Різке збільшення гінекологічних захворювань у жінок не покращувало медичну ситуацію в республіці і негативно впливало на рівень народжуваності і здоров'я новонароджених дітей. Хвороба матері часто ставала причиною ранньої смерті дитини.

Однак забезпечити повною мірою потребу хворих в акушерсько-гінекологічних ліжках стаціонарів так і не вдалося до кінця 1985 року. Перевірки МОЗ подавали зовсім іншу статистику, яка повністю відрізнялася від офіційної. Так, у звітах зазначалося, що у 1978 році, на 10 тисяч хворих жінок у республіці припадало лише 6,5 ліжок, замість 8,2 за затвердженими нормативами, у 1985 р. – 6,9 [19, арк. 3]. У Вінницькій, Волинській, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Одеській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій, Чернігівській областях забезпеченість гінекологічним ліжковим фондом залишалась нижчою за середньо-республіканську. Тому мали місце непоодинокі випадки несвоєчасної госпіталізації хворих жінок, виписування їх із стаціонарів недолікованими, що негативно позначилось на збереженні їх репродуктивних функцій і працездатності [21, арк. 10].

Впродовж 1970-1980-х років зменшується кількість ліжок-місць у лікарняних закладах для вагітних і жінок з дітьми з 45,1 тисячі у 1970 році до 40 тисяч на кінець 1983 року [10, с. 141-142]. Таку тенденцію МОЗ УРСР пояснювало тим, що перевірки правильності використання виділених асигнувань на утримання лікарень показали, що ліжка для породіль і дитячі інфекційні ліжка використовуються менш інтенсивно, ніж ті самі ліжка для онко- чи психічнохворих, тому в них є значно менша потреба [33, арк. 13]. Однак, як свідчили численні перевірки МОЗ, досягнути прийнятної мінімальної відповідності кількості вагітних/хворих жінок до кількості ліжок-місць так і не вдалося. Таким чином, коефіцієнт забезпеченості жінок УРСР акушерськими і лікарськими ліжками, впродовж 15 років скоротився з 33,5 - у 1970 році до 31,3 ліжок на 10 тисяч жінок у 1985 році [12, с. 162]. Разом з тим комісії зазначали, що при перевірках було виявлено ряд недоліків у роботі лікувальних закладів. Зокрема найбільш скрутне становище з акушерсько-ліжковим фондом акушерської служби, було у великих містах. Органи МОЗ УРСР пояснювали це тим, що темпи промислового розвитку міст і чисельності населення значно випереджають приріст ліжкового фонду акушерсько-гінекологічних відділень за рахунок нового будівництва. Зокрема найбільша проблема була з пологовими стаціонарами у Луганській, Донецькій, Дніпропетровській областях, містах Києві, Львові, Харкові. Комісія, яка здійснювала перевірки діяльності медичних закладів у 1971 році, з'ясувала, що в середньому на одне акушерське ліжко припадало лише 2-3,5 кв. площі замість 9 за державними нормативами, а на одне ліжко новонародженого – 0,8 – 1,5 кв. метра замість 2,5 кв. метра [36, арк. 22-24]. Однак ситуація не вирішилась на краще, що засвідчили результати перевірок у 1978, 1981, 1985 роках [18, арк. 17; 21, арк. 9, 19, арк. 76]. За таких умов нерідко ліжка вагітних і по-

роділь розташовувалися у допоміжних приміщеннях, принцип циклічного заповнення палат порушувався, обов'язкове щорічне закриття стаціонарів для профілактичної обробки та поточного ремонту не проводилося.

Особливо незадовільні умови утримання вагітних і породіль з гострими інфекційними захворюваннями склалися в районних центральних лікарнях. Все це призводило до поширення інфекції, спричиняло спалахи інфекційних захворювань серед породіль і новонароджених та зростання через ці причини смертності жінок і дітей у пологових стаціонарах [21, арк. 10]. Однак на звернення місцевих органів влади до МОЗ із проханням побудувати додаткові пологові відділення, отримували відповідь, що усі капіталовкладення на будівництво медичних закладів місцевого підпорядкування виділяє РМ УРСР безпосередньо обласному виконком, то він і має вирішити першочерговість будівництва [36, арк. 24].

На початку 1982 року МОЗ СРСР звернуло увагу на незадовільну роботу, здійснювану органами охорони здоров'я, спрямовану на надання акушерсько-гінекологічної допомоги жінкам, які працювали на промислових підприємствах УРСР. Мережа акушерсько-гінекологічних відділень і кабінетів у складі медико-санітарних частин впродовж другої половини 1970-х років скоротилась на 7% порівняно з 1971 роком. Лише 10% жіночих консультацій і 7% стаціонарних ліжок у республіці було розгорнуто в складі медико-санітарних частин підприємств. Враховуючи, що більш як 1,9 млн. працездатного жіночого населення УРСР були зайняті на виробництві, то далеко не всі мали можливість отримати належну медичну допомогу [30, арк. 1].

Незадовільною впродовж 1960-х – першої половини 1980-х рр. лишалась робота дитячих лікарняних стаціонарів. У додатках до Постанови ЦК КПРС «Про заходи з подальшого покращення охорони здоров'я і розвитку медичної науки в країні» від 1968 року йшлося про план на 1971-1975 роки щодо будівництва і введення в експлуатацію в УРСР 36 лікарень на 6000 ліжок, причому 26 з них призначались для психічнохворих людей, 4 для онкохворих і лише 2 лікарні на 360 ліжок для хворих дітей [34, арк. 27-28]. Заплановане будівництво лише двох дитячих лікарень на велику кількість місць показує, що радянську владу більше хвилювало викриття і боротьба з так званими антирадянськими елементами, ніж прагнення до вирішення проблем дитячої захворюваності і смертності в республіці. Запроторення ж до психлікарень було одним із методів боротьби радянської влади проти українського дисидентського руху. Цим і пояснюється тенденція активного будівництва закладів для психічнохворих в УРСР.

Згідно з показниками, зібраними Управлінням лікувально-профілактичної допомоги дітям і мате-

рям, впродовж 1960 - 1985 років загальна кількість ліжок у дитячих лікувальних закладах УРСР зростала з 76,9 до 91,6 тис. [7, с. 144], а коефіцієнт забезпеченості дітей лікарняними ліжками на 1 тис. чол. таким чином на 1983 рік становив 8,2, порівняно з 0,92 на початок 1960 року [13, арк. 26]. Однак впродовж 1965-1985 років в УРСР відбувалося поступове зменшення кількості дитячих лікарень за рахунок збільшення ліжко-місць для хворих. Як зазначали органи влади, республіканський фонд не мав достатньої кількості коштів для розбудови нової мережі лікарняних закладів для обстеження і лікування дітей, тому ситуація з дитячими лікарнями нагадувала ситуацію з амбулаторіями і жіночими консультаціями. Лікарні, які отримали фінансування з бюджету, інколи так і не були введені в експлуатацію через недостатню кількість коштів [29, арк. 37]. З іншого боку, доповідна записка до ЦК КПУ про виконання планів 9-ї п'ятирічки (1971 – 1975) щодо будівництва закладів охорони здоров'я, свідчить про те, що УРСР провалила п'ятирічку, адже не до кінця освоїла всі господарські капіталовкладення на будівництво закладів охорони здоров'я, і на 1975 рік 40% медичних закладів республіки залишались у непристосованих старих приміщеннях [37, арк. 1-5].

Безумовно, така політика мала свої наслідки. Комісії ВР УРСР у 1971, 1978 і 1981 роках здійснювали контроль за реалізацією і перебігом виконання державних наказів МОЗ щодо забезпечення належною медичною допомогою вагітних, матерів і дітей засвідчили суттєві проблеми [21, арк. 8-11; 14, арк. 17-18]. В усіх звітних документах зазначалося, що впродовж певного терміну була проведена значна робота з покращення контролю і якості акушерсько-гінекологічної допомоги жінкам, скільки побудовано і введено в експлуатацію закладів охорони здоров'я як у містах, так і в селах. Однак, разом із тим комісії наголошували, що при перевірці було виявлено ряд недоліків, які слугували причинами низки хвороб і смертей серед вагітних, породіль і новонароджених. За результатами перевірок комісії неодноразово звертали увагу органів МОЗ УРСР на те, що заклади охорони здоров'я не мають достатньої кількості медичного обладнання та устаткування, а наявне обладнання вже давно не відповідає сучасним вимогам. Так, згідно з даними статистичного бюро УРСР, на початку 1982 року у республіці нараховувалось 75 пологових будинків, в яких було лише 54 рентген-апарати, 20 апаратів для ЕКГ і 72 клінічно-діагностичні лабораторії. Далеко не всі пологові будинки мали необхідне обладнання, а також клінічно-діагностичну лабораторію, кабінети функціональної діагностики і кабінети переливання крові [24, арк. 89]. Наявність рентген-апаратів і апаратів ЕКГ дозволили б попередити та виявити розвиток аномалій і патологій у дитини ще до її народження.

Перевірки виявляли і протилежні випадки. До-

повідна записка таємної перевірки Міністерства фінансів УРСР закладів охорони здоров'я у 1973 році говорить про те, що керівники окремих медичних закладів республіки безвідповідально ставилися до витрачання державних коштів. Зокрема, у Кадіївському пологовому будинку Луганської області виявили невстановлене медичне обладнання, відбувалося перевищення штатних нормативів, незаконне сумісництво, недоліки в організації постачання закладів медичними засобами [37, арк. 4-5].

Однак навіть достатня кількість лікарняних закладів з обслуговування вагітних, породіль і дітей не могла повною мірою вирішити питання високого рівня дитячої смертності у республіці. Серед основних причин дитячої смертності МОЗ виділяли і недостатній рівень кваліфікації медичних кадрів і досить недбале ставлення працівників закладів охорони здоров'я до своїх обов'язків. Радянська пропаганда активно поширювала інформацію про те, що з року в рік зростає кількість лікарів і медичного персоналу, і відповідно надається більш кваліфікована медична допомога населенню. Дійсно за даними статистики, забезпеченість населення УРСР лікарями усіх спеціальностей впродовж 25 років зростає більш як у 2 рази. Якщо у 1960 р. забезпеченість становила - 19,9 лікарів на 10 тисяч населення, то у 1970 р. - 27, 7, у 1980 р. - 36, 5, а у 1985 р. - 41,4 лікарів [10, с. 368]. Поряд з цим зростає і забезпеченість лікарями-педіатрами у республіці. Так, у 1975 році припадало 13 педіатрів на 10 тисяч хворих, 17, 7 - у 1980 р. і вже 20, 5 - у 1985 р. [11, с. 72]. Однак переписка обласних виконавчих комітетів із МОЗ УРСР свідчить про велику проблему у республіці із забезпеченням медичними кадрами. Найбільш складна ситуація склалася у густонаселених областях УРСР, великих містах, а також у селах. Проте частіш за все прохання забезпечити кадрами або залишалися без відповіді, або перенаправлялися безпосередньо до ЦК КПУ [34, арк.23, 44, 27].

Середньомісячна заробітна плата працівника охорони здоров'я в УРСР була однією із найнижчих серед усіх інших галузей народного господарства, менше отримували тільки працівники культури. Якщо середня заробітна плата робітників підприємств і держслужбовців у 1985 році становила 178, 5 крб., колгоспників - 135,6 крб., то працівники охорони здоров'я могли розраховувати максимум на 123,5 крб. на місяць [10, с. 252-253]. Недостатня кількість кваліфікованих кадрів на місцях і відсутність матеріального заохочення працівників медичної сфери з боку держави призвели до масштабної проблеми - недбалою ставлення працівників закладів охорони здоров'я до своїх професійних обов'язків. Комісії МОЗ у доповідних записках до ВР і РМ УРСР неодноразово наголошували на недостатньому охопленні диспансерним спостереженням гінекологічних хворих, поганому вивченні ефективності диспансеризації та наслід-

ків вагітності в обстежуваних жінок. Експертна оцінка смертності вагітних, породіль і гінекологічно хворих у 1981 році засвідчила, що у 40-ка випадках із 100 не були використані усі фактори з попередження летальних випадків, які пов'язані як з організацією готовності пологових відділень до надання невідкладної допомоги, так і з рівнем кваліфікації акушерів-гінекологів та анестезіологів. Смертність породіль через кровотечі у більшості випадків ставала наслідком неправильної оцінки величини кровотечі і несвочасним наданням лікувальної хірургічної і реанімаційної допомоги. При аналізі історії пологів померлих жінок і дітей від еклампсії встановлено несвочасне виявлення ранніх ознак токсикозу, некваліфіковане лікування і пізня пологова активність [15, арк. 18].

Недбале ставлення до ведення документації щодо вагітних жінок, неналежне вивчення історії хвороб, особливо серед вагітних груп ризику, не дозволяло оперативно відстежувати відвідування і обстеження їх у консультаціях [15, арк. 17]. Так, у м. Києві в окремих закладах антенатальна загибель плоду (смерть плоду наступила до пологів) досягала у 1981 році 60%, що свідчило про низьку якість роботи з диспансеризації вагітних груп ризику. Здійснений працівниками Управління лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям аналіз мертвонароджуваності показав, що причина загибелі плоду в 20-25 % не встановлювалася, а це свідчило про погану організацію і низьку кваліфікацію співробітників патолого-анатомічної служби. Аналіз і історія мертвонароджених і померлих новонароджених дітей в 1981 році показала, що 41% малюків народилися з асфіксією і в 15% - реанімаційні заходи при цьому були недостатні, а у 8% - зовсім незадовільними. Тільки у 2% - в реанімації новонароджених брали участь анестезіологи. У більшості акушерських стаціонарів не було організоване цілодобове спостереження за новонародженими, що іноді призводило до недооцінки ступеню тяжкості і помилок у ранній діагностиці асфіксії, внутрішньочерепної травми та інших захворювань новонароджених. Мало місце широке необгрунтоване призначення антибіотиків новонародженим у випадку недоношеності (Одеська, Миколаївська, Львівська, Кіровоградська, Рівненська області). В акушерських стаціонарах допускалося 1-2-місячне утримування хворих новонароджених, не дотримувався наказ МОЗ СРСР №130-ДСП, МОЗ УРСР №35-ДСП з своєчасного переведення хворих новонароджених до спеціальних відділень патології. У багатьох пологових закладах виявлені ряд порушень санітарно-протиепідеміологічного режиму (Одеська, Сумська, Кіровоградська, Харківська, Дніпропетровська, Донецька області, у м. Київ), що призводило до спалахів гнійно-септичних захворювань серед новонароджених і могло стати причиною ранньої смерті [17, арк. 28-29].

Перевірки, здійснювані МОЗ СРСР, звернули

увагу, що впродовж 1970-1979 років в УРСР захворювання новонароджених дітей на сепсис і інші септичні захворювання в акушерських стаціонарах зросла майже в 4 рази, одночасно збільшилась смертність від цих захворювань [17, арк. 27]. Так, в 1981 році відсоток смертності дітей раннього віку від сепсису по УРСР зріс у 5, а в деяких областях у 10 разів [16, арк. 36].

Згідно із звітами Управління лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям, навіть на початку 1982 року в УРСР не могли надати належного лікування дітям із кишковими розладами. Перевірка організації і якості медичної допомоги дітям із захворюваннями гострими кишковими інфекціями та експертна оцінка історії хвороби дітей, померлих в 1981-1982 роках у стаціонарах від гострих кишкових захворювань, виявила грубі помилки в організації медичного обслуговування дітей з цією патологією. Інфекціонуванню дітей сальмонелозом сприяло те, що медичний персонал не мав необхідних навиків санітарно-гігієнічного режиму, у відділенні не виконувалися елементарні протиепідеміологічні заходи. У більшості лікарень, куди направлялися хворі до 1 року діти, не було належних умов для утримання матерів. Відмічені значні недоліки у веденні документації і обстеженні дітей з інфекційною патологією. Записи лікаря дуже часто не відображали тяжкості стану хворого. У більшості стаціонарів завідувачі не оглядали тяжкохворих у перші години із моменту їх прибуття до лікарні. Мали місце безцільні переведення дітей з одного стаціонару в інший, часто в нетранспортабельному стані, що завдавало шкоди і призводило до втрати дорогоцінного часу для своєчасної терапії [16, арк. 41]. Однак незадовільна робота лікувально-профілактичних установ була далеко не єдиною причиною дитячої смертності. Зростання захворюваності дітей і жінок за межами медичних установ сприяли й інші фактори, які не мали безпосереднього відношення до системи охорони здоров'я.

Однією з причин підвищення рівня дитячої смертності в УРСР саме в 1970-х роках стало забруднення навколишнього середовища, поява нових технологічних процесів, згубний вплив яких на дітей не завжди можна було виявити заздалегідь. В УРСР упродовж 1960-1970-х років велось активне будівництво атомних електростанцій і промислових гігантів, в роботі яких і жінки брали активну участь. Так, дослідження, проведені радянським економіко-статистичним виданням ЕКО у 1972-1975 роках, показали, що у жінок, які займалися тяжкою фізичною працею діти мали найгірші показники стану здоров'я [38, с. 45]. Результати вивчення перебігу вагітності жінок сидячих професій із сильним фізичним навантаженням, робітниць промислових підприємств, трактористок і комбайнерок, здійснені Київським інститутом гігієни праці і захворювань праці у 1974 році

були невтішними. Вчені довели, що така робота є неприпустимою для жінок, а особливо в період вагітності, адже вона негативно впливала на перебіг вагітності і спричиняла загострення гінекологічних хвороб, зміщення внутрішніх органів. Дослідники наполягали на негайному переведенні жінок із часу встановлення вагітності на іншу легшу роботу зі збереженням заробітної плати [28, арк. 31]. Однак, статистичні показники свідчили, що в 1982 році у галузях важкої промисловості було задіяно більш як 36% жінок, що свідчило про ігнорування законів з охорони праці жіночого населення і застережень МОЗ.

У звітах МОЗ УРСР наголошувалося, на недостатній пропагандистській роботі серед майбутніх матерів щодо шкоди абортів, паління, алкоголю, аморального способу життя. Крім того, в республіці навіть на початку 1980-х років існувала проблема догляду за власною гігієною, як серед жіночого, так і чоловічого населення, особливо у сільській місцевості. Незадовільна просвітницька робота, щодо поводження з дітьми на ранніх етапах їхнього життя, особливо серед молодих недосвідчених матерів, теж слугувала причиною неонатальної смертності малюків [19, арк. 5]. Так, недотримання норм трудового законодавства щодо післяпологової відпустки, час від часу призводила до травматичних, а інколи і трагічних наслідків. Нещасні випадки з малолітніми дітьми часто траплялися через зайнятість матері на виробництві чи у колгоспі, коли малюка частіш доводилося залишати на старших дітей, що не завжди було безпечним.

Зведені статистичні річні звіти МОЗ із обслуговування вагітних і пологової допомоги в УРСР впродовж 1967-1981 років дозволяють простежити динаміку смертності новонароджених у розрізі міського і сільського населення. В республіці впродовж 1960-х - першої половини 1970-х років зростала кількість вагітних жінок, які протягом вагітності спостерігалися у закладах охорони здоров'я, у 1967 році таких було 690609, а у 1975 році вже 761308, щоправда в другій половині 1970-х р. цей показник пішов на спад, що мало наслідком і зменшення народжуваності у республіці загалом. Але разом із тим упродовж 1960-1980-х рр. спостерігалось серед сільського населення незначне збільшення жінок, у яких закінчувалася вагітність передчасними пологами. У 1967 році цей показник становив – 1,8% від загальної кількості вагітних, а у 1981 році вже – 3,4%. Водночас серед сільського і міського населення збільшувався відсоток доношених дітей, які народилися чи захворіли ще у пологовому будинку. У 1967 році – 4,7%, а у 1981 – 6,8% від загальної кількості народжених. Така динаміка може пояснюватися тяжкими умовами праці жінок колгоспниць і працівниць сфери важкої промисловості, а також недотриманням місцевими органами влади закону про охорону праці.

З кінця 1960-х рр. зросла смертність народжених хворих і недоношених дітей, відсоток яких збільшився з 18,9% у 1967 році, до 21,1% у 1981 році. Найпоширенішими причинами ранньої неонатальної смертності хворих немовлят визначалися пологові травми, через недбале поводження медичного персоналу під час пологів, також ателектаз, асфіксія і вроджені вади розвитку, яких, вочевидь, можна було б запобігти, якби забезпечити пологові будинки, амбулаторії і жіночі консультації необхідним обладнанням для огляду вагітних жінок [25, арк. 37-38; 24, арк. 12-13; 22, арк. 14-15; 23, арк. 28-29].

Внутрішні комісії МОЗ УРСР під час постійних перевірок і звітів 1968, 1978, 1981 років звертали увагу на те, що діти, які знаходились на обліку в міських лікувально-профільних стаціонарах УРСР, частіше хворіли на запалення легень, катар верхніх дихальних шляхів, психози і неврози. Але особливу небезпеку для дітей раннього і дошкільного віку становила проблема шлунково-кишкових захворювань [27, арк. 47]. Так, МОЗ УРСР зазначало, що у 1968-1979 роках в деяких областях республіки відбувся неконтрольований спалах захворюваності на дизентерію та інфекційний гепатит, які несли особливу небезпеку для здоров'я і життя дитини. Так, у Донецькій, Київській і Львівській областях рівень захворюваності в 2 рази перевищив загально-республіканський. Комісія Управління лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям провела розслідування і дійшла до висновку, що рівень захворювання на гепатит і кишкові інфекції дітей, які відвідують дитячі дошкільні заклади перевищував у 3, а подекуди у 9 разів. У Донецькій області в 1968 році захворюваність на дизентерію зареєстрували у 90% дошкільних яслах і яслах-садках. Більшість спалахів дитячих захворювань інспектори пов'язували з харчовим фактором передачі інфекції. Джерелами їх виникнення могли бути працівники дитячих закладів, інколи порушення санітарно-гігієнічних норм у роботі об'єктів харчової промисловості, які допускали потрапляння до дитячого харчування збудників дизентерії. Так, у м. Жданові Донецької області у вересні 1968 року мав місце випадок спалаху захворювань на дизентерію, який пояснили вживанням молока, забрудненого збудником дизентерії, на Ждановському молокозаводі. Виготовлення молочних продуктів проводилося із грубим порушенням санітарно-гігієнічних вимог на підприємстві [26, арк. 19]. Крім того, розповсюдженню інфекції сприяла несвоєчасна ізоляція дітей з розладами кишківника і порушеннями санітарно-гігієнічного режиму в дитячих закладах.

До ЦК КПУ з 1966 по 1985 роки надходили сотні звітів МОЗ і листів з обласних виконавчих

комітетів партії з приводу спалахів хвороб дизентерії, інфекційного гепатиту і черевного тифу як серед дітей дошкільного віку, так і серед учнів середніх шкіл, шкіл-інтернатів і навіть сільськогосподарських дитячих комбінатів [32, арк. 28, 44, 49; 31, арк. 7; 29, арк. 12]. В 1966 році мав місце спалах інфекції черевного тифу, що було наслідком використання дизентерійного бактеріофага виробництва Тбіліського інституту вакцинації і сироваток [29, арк. 28]. Працівники Управління лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям просили звернути увагу органів влади на проблему високого рівня дитячої смертності в УРСР. Однак, частіш за все отримували відповіді, що робота ведеться, лікарні будуються, питання вирішуються.

Висновки. Таким чином, аналіз нормативної бази і внутрішньої документації державних органів влади і офіційної статистики з приводу роботи системи охорони здоров'я в УРСР дозволив прослідкувати основні напрямки державної політики щодо зменшення рівня дитячої смертності. Впродовж 1965-1985 років державою було здійснено певні кроки щодо покращення демографічної ситуації в республіці і зниження дитячої смертності. Здійснені державою заходи передбачали будівництво і відкриття мережі жіночих консультацій, гінекологічних стаціонарів, пологових будинків і дитячих лікарень із максимальним забезпеченням жінок і дітей лікарняними ліжками. Однак, органи державної влади фактично не звертали уваги на проблему укомплектування лікарняних закладів спеціалізованим обладнанням, діагностичним устаткуванням, медикаментами, а в першу чергу кваліфікованими кадрами, робота яких з використанням сучасного медичного обладнання і застосування медикаментозного лікування могла б попередити дитячі захворювання і знизити показники смертності дітей. Головними причинами провалу реформ у системі охорони здоров'я був недостатній рівень державного фінансування, а також нарощування кількісних показників. Оскільки в СРСР вважалося, що це вирішить ряд проблем у системі охорони здоров'я. Таким чином, у середині 1980-х років СРСР вийшов на перше місце у світі за кількістю лікарень і лікарняних ліжок, які в своїй більшості не були оснащені ні сучасними засобами діагностики, ні лікувальною апаратурою, ні медикаментами, ні персоналом належної кваліфікації. Питання ранньої дитячої смертності не було вирішено в УРСР і, на жаль, для сучасної України також залишається актуальним.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Andreev E. et Ksenofontova N., La mortalité infantile en URSS en 1979-1980. Résultats d'une enquête inédite. / E. Andreev., N. Ksenofontova // *Population.*, 1996. - № 3. - P. 539-572.
2. Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харьков Т. Л. Население Советского Союза: 1922-1991 / Е. М. Андреев, Л. Е. Дарский, Т. Л. Харьков. - Москва: Наука, 1993. - 143 с.
3. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. / А. Г. Вишневский. - Москва: Финансы и статистика, 1982. - 287 с.
4. Вишневский А. Г., Избранные демографические труды в двух томах / А. Г. Вишневский. - Москва: Наука, 2005.
5. Child Mortality Estimates / Country-specific neonatal mortality rate [Електронний ресурс] <https://data.unicef.org/topic/child-survival/neonatal-mortality/#>.
6. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] <http://www.ukrstat.gov.ua/>
7. Женщины и дети в СССР / [ред. В. И. Гурьев] // Статистический сборник ЦСУ СССР – Москва: Финансы и статистика, 1985. – 159 с.
8. Законодательство об охране детства / [ред. О. Г. Павшукова] // Сборник нормативных актов. – Київ: Радянська школа, 1982. – 518 с.
9. Кваша А. Я. Что такое демография? / А. Я. Кваша. - Москва: Мысль, 1985. - 126 с.
10. Народное хозяйство Украинской ССР / [Отв. за вып. М. Т. Ковальчук] // Юбилейный статистический ежегодник / Госкомстат УССР. – Київ: Техніка, 1987. – 455 с.
11. Охрана здоровья в СССР / [ред. А. М. Козлова] // Статистический сборник / Госкомстат СССР. – Москва: Финансы и статистика, 1990. – 240 с.
12. Социальное развитие СССР / Статистический сборник. – Москва: Финансы и статистика, 1990. – 398 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). – Ф. 342 «Міністерство охорони здоров'я УРСР, Управління лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям». - Оп. 16, Од. 36. 4240 «Основні показники діяльності лікувально-профілактичних закладів УРСР за 1968-1969 рр.» – 156 арк.
14. ЦДАВОВ України Ф. 342, - Оп. 16, Од. 36. 2482 «Зведений по УРСР за 1967 рік звіт разом по містах і по селах про обслуговування вагітних і пологової допомоги по всіх лікувально-профілактичних установах» – 68 арк.
15. ЦДАВОВ України Ф. 342, - Оп. 16, Од. 36. 5615 «Зведений по УРСР за 1970 рік звіт разом по містах і по селах про обслуговування вагітних і пологової допомоги по всіх лікувально-профілактичних установах». – 72 арк.
16. ЦДАВОВ України Ф. 342, - Оп. 17, Од. 36. 1317 «Вказівки МОЗ УРСР з питань лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям» (1978 р.) – 84 арк.
17. ЦДАВОВ України Ф. 342, - Оп. 17, Од. 36. 2487 «Службова записка про перевірки, проведені Управлінням лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям, а також комісією МОЗ УРСР в 1980 році» (1981 р.) – 76 арк.
18. ЦДАВОВ України Ф. 342, - Оп.17, Од. 36. 2828 «Вказівки МОЗ УРСР про надання лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям» (1982 р.). – 76 арк.
19. ЦДАВОВ України, Ф. 342, - Оп. 16, Од зб. 8406 «Про додаткові пільги жінкам-трактористкам і комбайнерам» (1974 р.). – 121 арк.
20. ЦДАВОВ України, Ф. 342, - Оп. 16, Од. 36. 4059 «Рішення комісії МОЗ УРСР про ліквідацію захворюваності дітей у дошкільних дитячих закладах» (1969 р.) – 76 арк.
21. ЦДАВОВ України, Ф. 342, - Оп. 16, Од. 36. 5973 «Про стан і заходи з подальшого зниження перинатальної смертності і смертності новонароджених у пологових закладах» (1971 р.) – 51 арк.
22. ЦДАВОВ України, Ф. 342, - Оп. 16, Од. 36. 8703 «Зведений по УРСР за 1975 рік звіт разом по містах і по селах про обслуговування вагітних і пологової допомоги по всіх лікувально-профілактичних установах. – 64 арк.
23. ЦДАВОВ України, Ф. 342, - Оп. 17, Од. 36. 2484 «Про додержання законодавства у питанні забезпечення медичною допомогою вагітних жінок і новонароджених» (1978 рік). - 154 арк.
24. ЦДАВОВ України, Ф. 342, - Оп. 17, Од. 36. 2485 «Листування з Верховною Радою УРСР і Радою Міністрів УРСР, МОЗ СРСР з питань охорони материнства і дитинства в УРСР» (1978 р.) -154 арк.
25. ЦДАВОВ України, Ф. 342, - Оп. 17, Од. 36. 2486 «Положення про управління лікувально-профілактичної допомоги МОЗ УРСР» (1981 р.) – 21 арк.
26. ЦДАВОВ України, Ф. 342, - Оп. 17, Од. 36. 2643 «Лікувально-профілактична допомога дітям в УРСР Статистичні матеріали 1975-1981 рр.» – 152 арк.
27. ЦДАВОВ України, Ф. 342, - Оп. 17, Од. 36. 2685 «Зведений по УРСР за 1981 рік звіт разом по містах і по селах про обслуговування вагітних і пологової допомоги по всіх лікувально-профілактичних установах» – 45 арк.
28. ЦДАВОВ України, Ф. 342, - Оп. 17, Од. 36. 4088 «О ходе выполнения приказа МЗ СССР № 857 от 15. 08. 1979 гт. «О соблюдении законодательства об обеспечении медицинской помощью беременных женщин и новорожденных»» (1985 г.) – 133 арк.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) Ф. 1. – «Особливий сектор Центрального комітету Комуністичної партії України». – Оп. 31, Спр. 3062 «Доповідна записка Дніпропетровського обласного комітету до ЦК КПУ з приводу спалаху черевного тифу в області» (1966 р.) – 42 арк.
30. ЦДАГО України Ф. 1 - «Загальний відділ ЦК КПУ», Оп. 32, Спр. 1195 «О состоянии и мерах по охране здоровья и медицинского обеспечения рабочих и служащих промышленных предприятий» (1977 р.). – 26 арк.
31. ЦДАГО України Ф. 1 Загальний відділ ЦК КПУ (Секретна частина), Оп. 25, Спр. 1689 «Подольский Райком КПУ о росте детской смертности в городе Киеве» (1978 р.) – 58 арк.
32. ЦДАГО України Ф. 1, - Оп. 25, Спр 1202 «Справки отделов ЦК КПУ о мероприятиях по усилению борьбы с алкоголизмом и венерическими заболеваниями в УССР» (1975 р.) – 67 арк.
33. ЦДАГО України, Ф. 1, - Оп. 25, Спр. 68 «Приложение к постановлению Постановления ЦК КПСС и СМ СССР «О мерах по дальнейшему улучшению здравоохранения и развития медицинской науки в стране» (1968 р.) – 39 арк.
34. ЦДАГО України, Ф. 1, - Оп. 31, Спр. 3352 «Повідомлення МОЗ УРСР до ЦК КПУ з приводу організації педіатричного факультету в Ворошиловградському медичному університеті» (1967) – 58 арк.
35. ЦДАГО України, Ф. 1, - Оп. 32, Спр. 279 «Письмо Ворошиловградского обкома КПУ к ЦК КПУ о тяжелом положении со стационарной помощью роженицам и родильницам г. Ворошиловграда» (1971 р.) – 51 арк.
36. ЦДАГО України, Ф. 1, - Оп. 32, Спр. 658 - «Про результати перевірки правильності використання асигнувань, що виділяються на утримання лікарень» (1973 рік). – 31 арк.
37. ЦДАГО України, Ф. 1, - Оп. 32, Спр. 935. «Докладная записка отдела науки и учебных заведений о строительстве и реконструкции объектов народного образования, науки, здравоохранения» (1975 р.) – 21 арк.
38. Шептулина Н.Н., Сонин М. Я. Равные права, неравные нагрузки / Н.Н. Шептулина, М. Я. Сонин // ЭКО. – Москва, 1978. - №3. - С. 45-46.
39. Ukraine Humanitarian Situation Report [Електронний ресурс] https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Ukr_UNICEF_Ukraine_Sitrep_42_1-31_January_2016_FINAL.pdf.

REFERENCES

1. Andreev E. et Ksenofontova N., 1996. La mortalité infantile en URSS en 1979-1980. Résultats d'une enquête inédite [Infant mortality in the USSR in 1979-1980. Results of an Unpublished Survey]. Population 3, 539-572 (in Franch).
2. Andreev, E. M., Darskij, L. E., Har'kova, T. L., 1993. Naselenie Sovetskogo Sojuza: 1922-1991 [Population of the Soviet Union: 1922-1991]. Moskow, 143 (in Russian).
3. Vishnevskij, A. G., 1982. Vosproizvodstvo naselenija i obshhestvo. Istorija, sovremennost', vzgljad v budushhee [Reproduction of the population and society. History, modernity, a look into the future]. Moskow, 287 (in Russian).
4. Vishnevskij, A. G., 2005. Izbrannye demograficheskie trudy v dvuh tomah [Selected demographic works in two volumes]. Moskow (in Russian).
5. Child Mortality Estimates Country-specific neonatal mortality rate. Acces: <https://data.unicef.org/topic/child-survival/neonatal-mortality/#> (in English).
6. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Access: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (in Ukrainian).
7. Zhenshhiny i deti v SSSR: statisticheskij zbornik [Women and children in the USSR: statistical selection]. Moskow, 1985. 159 (in Russian).
8. Zakonodatel'stvo ob ohrane detstva [Legislation on the protection of childhood]. Kiev, 1982. 518 (in Russian).
9. Kvasha, A. Ja., 1985. Chto takoe demografija? [What is demography?]. Moskow, 126 (in Russian).
10. Narodnoe hozhajstvo Ukrainskoj SSR: Jubilejnyj statisticheskij ezhegodnik [National economy of the Ukrainian SSR: Anniversary statistical yearbook]. Kiev, 1987. 455 (in Russian).
11. Ohrana zdorov'ja v SSSR: Statisticheskij sbornik [Health protection in the USSR: Statistical compilation]. Moskow, 1990. 240 (in Russian).
12. Social'noe razvitie SSSR: Statisticheskij zbornik [Social development of the USSR / Statistical collection]. Moskow, 1990. 398 (in Russian).
13. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnja Ukrainy (dali TsDAVOV Ukrainy) [The Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine (further CSASGG of Ukraine)] Sr. 342 – «Ministerstvo okhorony zdorov'ja, Upravlinnja likuval'no-profilaktychnoyi dopomohy dityam i materyam [Ministry of Health of the Ukrainian SSR, Department of medical and preventive care for children and mothers], d. 16, 4240 «Osnovni pokaznyky diyal'nosti likuval'no-profilaktychnykh zakladiv URSS za 1968-1969 rr.» – 156 (in Ukrainian).
14. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 17, 2486 «Polozhennya pro upravlinnja likuval'no-profilaktychnoyi dopomohy MOZ URSS» (1981) – 21 (in Ukrainian).
15. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 17, 2487 «Sluzhbova zapyska pro perevirky, provedeni Upravlinnyam likuval'no-profilaktychnoyi dopomohy dityam i materyam, a takozh komisiyeyu MOZ URSS v 1980 rotsi» (1981) – 76 (in Ukrainian).
16. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D.17, 2828. «Vkazivky MOZ URSS pro nadannya likuval'no profilaktychnoyi dopomohy dityam i materyam (1982). – 76 (in Ukrainian).
17. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 17, 1317. «Vkazivky MOZ URSS z pytan' likuval'no-profilaktychnoyi dopomohy dityam i materyam (1978) – 84 (in Ukrainian).
18. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 16, 5973. «Pro stan i zakhody z podal'shoho znyzhennya perynatal'noyi smertnosti i smertnosti novonarodzhenykh u polohovykh zakladakh» (1971) – 51 (in Ukrainian).
19. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 17, 4088. «O Hode vypolnenija prikaza MZ SSSR № 857 ot 15. 08. 1979 gg. «O sobljudenii zakonodatel'stva ob obespechenii medicinskoj pomoshh'ju beremennyh zhenshhin i novorezhdenykh»» (1985) – 133 (in Russian).
20. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 17, 2484. «Pro doderzhannya zakonodavstva u pytanni zabezpechennya medychnoy dopomohoy vahitnykh zhinok i novonarodzhenykh» (1978). - 154 (in Ukrainian).
21. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 17, 2485. «Pro doderzhannya zakonodavstva u pytanni zabezpechennya medychnoy dopomohoy vahitnykh zhinok i novonarodzhenykh» (1978) -154 (in Ukrainian).
22. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 16, 5615. «Zvedenny po URSS za 1970 rik zvit razom po mistakh i po selakh pro obsluhovuvannya vahitnykh i polohovykh dopomozi po vsikh likuval'no-profilaktychnykh ustanovakh» – 72 (in Ukrainian).
23. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 16, 8703. «Zvedenny po URSS za 1975 rik zvit razom po mistakh i po selakh pro obsluhovuvannya vahitnykh i polohovykh dopomozi po vsikh likuval'no-profilaktychnykh ustanovakh». – 64 (in Ukrainian).
24. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 17, 2643. «Likuval'no-profilaktychna dopomoha dityam v URSS Statystychni materialy 1975-1981». – 152 (in Ukrainian).
25. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 16, 2482. «Zvedenny po URSS za 1967rik zvit razom po mistakh i po selakh pro obsluhovuvannya vahitnykh i polohovykh dopomozi po vsikh likuval'no-profilaktychnykh ustanovakh». – 68 (in Ukrainian).
26. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 16, 4059. «Rishennya komisiji MOZ URSS pro likvidatsiyu zakhvoryuvanosti ditey u doshkil'nykh dytyachykh zakladakh» (1969) – 76 (in Ukrainian).
27. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 17, 2685. «Zvedenny po URSS za 1981rik zvit razom po mistakh i po selakh pro obsluhovuvannya vahitnykh i polohovykh dopomozi po vsikh likuval'no-profilaktychnykh ustanovakh». – 45 (in Ukrainian).
28. TsDAVOV Ukrainy [CSASGG of Ukraine]. St. 342. D. 16, Od zb. 8406. «Pro dodatkovi pil'hy zhinkam traktorystkam i kombayneram» (1974). – 121 (in Ukrainian).
29. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrainy (dali TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (further CSAPO of Ukraine)] St. 1. – «Osoblyvyy sektor Tsentral'noho komitetu Komunistychnoyi partiyi Ukrainy» [A special sector of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine]. – D. 31, Spr. 3062. «Dopovidna zapyska Dnipropetrovs'koho oblasnoho komitetu do TsK KPU z pryvodu spalakhu cherevnoho tyfu v oblasti» (1966) – 42 (in Ukrainian).
30. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine] St. 1. – «Zahal'nyy viddil TsK KPU» [General Department of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine], - D. 32, Spr. 1195. «O sostojanii i merah po ohrane zdorov'ja i medicinskogo obespechenija rabochih i sluzhashchih promyshlennykh predprijatij» (1977). – 26 (in Russian).
31. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine] St. 1. - «Zahal'nyy viddil TsK KPU (Sekretna chastyna)» [General Department of the Central Committee of the CPU (Secret Part)], - D. 25, Spr. 1689 «Podol'skij Rajkom KPU o roste detskoj smertnosti v gorode Kieve» (1978) – 58 (in Russian).
32. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine] St. 1. D. 25, Spr 1202. «Spravki otdelov CK KPU o meroprijatjah po usileniju bor'by s alkogolizmom i venericheskimi zabojevanijami v URSS» (1975) – 67 (in Russian).

33. TsDAHO Ukrayiny [CSAPO of Ukraine] St. 1. D. 32, Spr. 658. «Dopovidna zapyska Ministerstva finansiv URSS do TsK KPU «Pro rezul'taty perevirky pravyl'nosti vykorystannya asyhnuvan', shcho vydilyayut'sya na utrymannya likaren'» (1973). – 31 (in Ukrainian).
34. TsDAHO Ukrayiny [CSAPO of Ukraine] St. 1. D. 25, Spr. 68. «O merah po dal'nejshemu uluchsheniju zdavoohranenija i razvitija medicinskoj nauki v strane» (1968) – 39 (in Russian).
35. TsDAHO Ukrayiny [CSAPO of Ukraine] St. 1. D. 31, Spr. 3352. «Povidomlennya MOZ URSS do TsK KPU z pryvodu orhanizatsiyi pediatrichnoho fakul'tetu v Voroshylovohrads'komu medychnomu universyteti» (1967) – 58 (in Russian).
36. TsDAHO Ukrayiny [CSAPO of Ukraine] St. 1. D. 32, Spr. 279. «Pis'mo Voroshylovogradskogo obkoma KPU k CK KPU o tjazhelom polozhenii so stacionarnoj pomoshh'ju rozhenicam i rodil'nicam goroda. Voroshylovograda» (1971) – 51 (in Russian).
37. TsDAHO Ukrayiny [CSAPO of Ukraine] St. 1. D. 32, Spr. 935. «Dokladnaja zapiska otdela nauki i uchebnyh zavedenij o stroitel'stve i rekonstrukcii ob'ektov narodnogo obrazovanija, nauki, zdavoohranenija» (1975) – 21 (in Russian).
38. Sheptulina? N.N, Sonin? M. Ja., 1978. Ravnje prava, neravnje nagruzki [Equal rights are not equal to the load]. JeKO 3, 45-46 (in Russian).
39. Ukraine Humanitarian Situation Report. Acces: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Ukr_UNICEF_Ukraine_Sitrep_42_1-31_January_2016_FINAL.pdf (in English)

Топольницька Юлія Андріївна – аспірант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Адреса: 01033, Київ, вул. Володимирська, 60
E-mail: juliatis@ukr.net

Topolnytska Yulia A. – postgraduate
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Address: 60, Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine, 01033
E-mail: juliatis@ukr.net

УДК 316.504.064
doi: 10.15421/171796

Дельфі як базова форсайт-технологія соціально-політичної ризикології

В. В. Кривошеїн

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

Визначено, що серед форсайт-технологій особливе місце посідає техніка Дельфі як система ітеративних групових експертних оцінок. Цей метод характеризується тим, що взаємодія експертів відбувається у заочний спосіб; думки експертів є анонімними; експертиза побудована за ітеративною процедурою; зворотний зв'язок має керований характер; експертні оцінки можуть бути піддані квантифікації та статистичній обробці. Показано, що головна відмінність техніки Дельфі від звичайних опитувань експертів полягає в тому, що її застосування забезпечує зворотний зв'язок з фахівцями – у серії ітерацій експертам надаються узагальнені результати опитувань, які отримано на попередніх етапах, тим самим досягається встановлення консенсусу щодо вирішуваної проблеми. Доведено, що особливо продуктивною техніка Дельфі виявляється під час аналізу та оцінки соціально-політичних ризиків, яка передбачає початкове ізольоване винесення експертами своїх суджень і подальше багаторазове їх коригування на базі ознайомлення кожного експерта з судженнями інших експертів до досягнення певної єдності. Виявлено, що вперше техніка Дельфі була апробована службою BERI (Business Environment Risk Intelligence). Модель BERI згодом стала своєрідним еталоном для цілої низки інших моделей, що використовують техніку Дельфі. На підставі заочного опитування 100 експертів з різних галузей соціально-політичної сфери чотири рази на рік виводяться два індекси: індекс політичних ризиків та індекс операційних ризиків. Саме завдяки особливій процедурі опитування фахівців і статистичного аналізу отриманих результатів форсайт-технологія Дельфі дозволяє уникнути похибок індивідуальної експертизи, а також багатьох недоліків традиційної групової експертизи.

Ключові слова: прогнозування; експертні оцінки; ітерації; соціально-політичний ризик; модель BERI

Delphi as the basic foresight technology of the science of socio-political risks

V. V. Kryvoshein

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

It has been determined that Delphi technique occupies the special place among the foresight technologies being a system of the iterative expert group assessments. This method is characterized by the fact that the interaction of experts takes place in absentia; expert opinions are anonymous; examination is based on an iterative procedure; feedback is managed by nature; expert assessments can be quantified and statistically processed. It has been shown that the main difference between Delphi technique and ordinary experts' polls is that its application provides feedback to the experts. During the iterations, experts are provided with aggregate results of surveys that were obtained in the previous stages. This ensures consensus on the problem being solved. It has been proven that Delphi technique is particularly productive in the analysis and assessment of socio-political risks. Initially, experts give isolated judgments, and then their judgments are corrected by familiarizing each expert with the judgments of other experts. This procedure continues until a certain unity is achieved.

It has been discovered that the Delphi technique has been tested first time by BERI (Business Environment Risk Intelligence). Model BERI subsequently became a peculiar benchmark for a range of other models, which use the Delphi technique. Two main indexes are formed on the basis of the correspondence survey of 100 experts from different fields of the socio-political sphere: the index of political risks and the index of operational risks. This survey is conducted 4 times a year. The Political Risk Index shows an assessment of eight socio-political factors in a country (region) and two risk indicators ('symptoms'). Each factor is evaluated on a 7-point scale, where 7 points mean that the country does not experience any difficulties in terms of socio-political conditions, and 0 points mean great difficulty. The index of operational risks reflects the assessment of the business environment and identifies the main obstacles to business development. The evaluation is based on 15 criteria. Each criterion is evaluated on a 4-point scale, where 4 points correspond to the most favorable business environment, and 0 points mean unacceptable conditions for the business development. An additional index 'R' is formed as part of this model, it reflects the degree of readiness of the country to allow foreign companies importing equipment and raw materials and transferring their activity's income into the country. Due to a special procedure of professionals' interviewing and a statistical analysis of the results of research, Delphi technology avoids errors of the individual expertise, as well as many disadvantages of the traditional group expertise.

Keywords: forecasting; expert assessments; iterations; sociopolitical risk; BERI model

Цитування даної статті: Кривошеїн В. В. Дельфі як базова форсайт-технологія соціально-політичної ризикології / В. В. Кривошеїн // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 57-64. doi: 10.15421/171796

Citation of this article: Kryvoshein, V. V., 2017. Del'fi yak bazova forsajt-texnologiya social'no-polity'chnoyi ry'zy'kologiyi [Delphi as the basic foresight technology of the science of socio-political risks]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 57-64. doi: 10.15421/171796 (in Ukrainian).

Received: 08.06.2017

Accepted: 06.07.2017

Дельфи как базовая форсайт-технология социально-политической рискологии

В. В. Кривошеин

Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Днепр, Украина

Определено, что среди форсайт-технологий особое место занимает техника Дельфи как система итеративных групповых экспертных оценок. Этот метод характеризуется тем, что взаимодействие экспертов имеет заочный характер; мнения экспертов являются анонимными; экспертиза построена по итеративной процедуре; обратная связь имеет управляемый характер; экспертные оценки могут быть подвергнуты квантификации и статистической обработке. Показано, что главное отличие техники Дельфи от обычных опросов экспертов заключается в том, что ее применение обеспечивает обратную связь со специалистами – в серии итераций экспертам предоставляются обобщенные результаты опросов, полученных на предыдущих этапах, тем самым достигается установление консенсуса относительно решаемой проблемы. Доказано, что техника Дельфи оказывается особенно продуктивной при анализе и оценке социально-политических рисков, которая предусматривает первоначальное изолированное вынесение экспертами своих суждений и дальнейшие многократные их корректировки на базе ознакомления каждого эксперта с суждениями других экспертов, что приводит к достижению определенного единства. Выявлено, что впервые техника Дельфи была апробирована службой BERI (Business Environment Risk Intelligence). Модель BERI впоследствии стала своеобразным эталоном для целого ряда других моделей, использующих технику Дельфи. На основании заочного опроса 100 экспертов из разных областей социально-политической сферы четыре раза в год формируется два индекса: индекс политических рисков и индекс операционных рисков. Именно благодаря особой процедуре опроса специалистов и статистического анализа полученных результатов форсайт-технология Дельфи позволяет избежать ошибок индивидуальной экспертизы, а также многих недостатков традиционной групповой экспертизы.

Ключевые слова: прогнозирование; экспертные оценки; итерации; социально-политический риск; модель BERI

Постановка проблеми. Соціально-політична реальність сучасного суспільства надзвичайно динамічна. Підвищення невизначеності соціально-політичної ситуації, існування загроз і ризиків неминує призводити до виникнення криз у соціально-політичній сфері суспільства. За цих умов значної актуальності набуває створення моделей і технологій передбачення можливих ускладнень і реагування на ситуацію, що швидко змінюється. Брак чи відмова від використання подібних технологій може призвести до того, що в умовах сучасного розвитку ціна помилки в наслідок ухвалення неадекватних рішень у соціально-політичній сфері або їх неухвалення може бути надто високою – починаючи від затяжної економічної кризи та закінчуючи занепадом окремих держав і системи світового порядку.

Необхідність прогностичного дослідження соціально-політичного ризику сьогодні визнається провідними зарубіжними та вітчизняними вченими. Вивчення цього явища є основним для ефективного вирішення державних і міждержавних завдань. Минулий і теперішній досвід показує, що сьогодні брак належної уваги до питань політичного ризику знижує якість рішень, що приймаються на державному та міжнародному рівнях.

Ризики давно привертають увагу вчених-суспільствознавців, проте активізація досліджень у цій царині припадає на початок 1950-х років у контексті оцінювання інвестиційного клімату країни. Соціально-політичний ризик почав розглядатися як вірогідність несприятливих наслідків рішень у соціально-політичній сфері, що приймаються в умовах невизначеності, дефіциту ресурсів (часу, інформації тощо), що призводить до збитків і вірогідності здійснення небажаних подій для учасників діяльності (в першу чергу, комерційної).

Тобто соціально-політичний ризик – це неусувний елемент будь-якої діяльності, є породженням невизначеності соціально-політичного середовища і характеризується особливим типом взаємозв'язку об'єктивної соціально-політичної ситуації і діяльності суб'єкта в ній.

По мірі становлення й утвердження соціально-політичної рискології як самостійної науки про закономірності вироблення соціально-політичних ризиків, способи їх оцінки та аналізу, технології управління ними, були розроблені різноманітні техніки та методики, які дозволяють не лише оцінити сучасний стан досліджуваної ризикової ситуації, але й достатньо точно прогнозувати її подальший розвиток. У вирішенні даної проблеми доволі ефективним і продуктивним виявилася ітеративна (тобто така, що ґрунтується на основі багаторазових чи повторюваних дій) прогностична техніка групових експертних оцінок, яка отримала назву «Дельфі» («Delphi»).

Аналіз досліджень і публікацій. Питання застосування дельфійської техніки у соціально-політичній сфері розглядалися з 1960-х років такими західними вченими, як Т. Гордон, О. Хелнер [23], Н. Долкі [21], Д. Андерсон, І. Шнайдер [16], К. Брукс [19], А. Ван де Вен [36], Г. Лінстоун, М. Турофф [35], В. Рігз [32], Дж. Роу, Дж. Райт [33], Ч.-Ч. Цу, Б. Сендфорд [27], Г. Сакмен [34], К. Хілл, Дж. Фоулс [25], та ін. Стосовно аналізу та прогнозування соціально-політичних ризиків за допомогою техніки Дельфі, то тут варто виділити праці У. Гупти, Р. Кларка [24], Р. Койвісто, Н. Вейсберга, А. Ероли, Т. Алквіста, С. Ківісаарі, Дж. Мілліойя, М. Галонена [28], М. Лоджа [29], К. Маркменна, І.-Л. Даркоу та Х. фон дер Грахта [30] та ін.

У радянські часи цей метод розглядався в

основному з критичних позицій (див.: [7; 9; 14-15]). В сучасній Україні метод Дельфі застосовується рідко, оскільки аналітичне середовище виявилось неготовим до його правильної реалізації. Це пояснюється тим, що довгий час вітчизняна аналітика була дуже централізована, що обумовило високий конформізм експертів; для успішної реалізації ітеративної процедури Дельфі потрібні дійсно незалежні аналітичні структури, яких в Україні поки що немає; у пострадянських суспільствах стратегічний аналіз мало затребуваний, а отже, дельфійська техніка не знаходить попиту на ринку аналітичних послуг і, нарешті, в Україні немає традиції проведення подібних досліджень – бракує професіоналів, коло експертів дуже вузьке. Проте останнім часом інтерес до застосування дельфійської процедури почав активно проявлятися, з'являються наукові публікації, зокрема таких авторів: Г. Гнатієнко, В. Снитюк [1], Б. Грабовецький [3], Л. Ємельяненко [4], М. Капінос [5], С. Квітка [6], С. Кукушкіна [8], І. Панченко [10], Н. Семенова [12], Л. Федулова [13] та ін. У розрізі проблематики соціально-політичної ризикології метод Дельфі досліджувався у роботах В. Головатюка [2], О. Рибакі [11] та ін.

Мета дослідження – розкрити технологічні особливості, переваги і недоліки методу Дельфі для оцінки та прогнозування соціально-політичних ризиків.

Виклад основного матеріалу. Спочатку з'ясуємо поняття «форсайт». За спостереженням українського вченого Сергія Квітки «форсайт (від англ. Foresight – погляд у майбутнє, передбачення), поєднавши у собі найкращі здобутки прогнозування та стратегічного планування, став на сьогодні однією з найефективніших технологій проектування розвитку суспільства виходячи, при цьому не з минулого, а з майбутнього» [6, с. 7]. На Заході вперше термін «foresight» вжив письменник-фантаст Герберт Веллс у 1930 р., коли, виступаючи на телеканалі ВВС, він запропонував увести особливу спеціальність – «професор передбачення», який, подібно історик, буде аналізувати і знаходити застосування майбутнім технологічним відкриттям. Проте Форсайт як технологія практичного застосування обґрунтованого передбачення був розроблений і застосований лише в 1950-ті роки фахівцями відомої американської фабрики думки «RAND Corporation», де вирішувалися завдання визначення перспективних військових технологій. Зіткнувшись з недостатністю традиційних прогностичних методів (кількісні моделі, екстраполяція існуючих тенденцій тощо), фахівці «RAND Corporation» розробили метод Дельфі, який став основою Форсайт-досліджень [6, с. 7-8].

Початково «RAND Corporation» використовувала метод Дельфі для дослідження воєнно-стратегічних і військово-технічних проблем. Автори цього методу – Олаф Хелнер, Теодор Гордон, Нор-

ман Долкі – вперше застосували цей метод для визначення системи оптимальних цілей на території США для нанесення ядерного удару й необхідної кількості ядерних зарядів для реалізації подібного плану з погляду керівництва СРСР [35, р. 10]. Науковій громадськості даний метод став відомий тільки в середині 1960-х рр. після публікацій у відкритій пресі робіт О. Хелнера та Т. Гордона, які спробували вивести метод Дельфі за рамки суто військових рішень [23].

Назва методу Дельфі походить від грецького міста Дельфи, розташованого біля підніжжя гори Парнас, де знаходився храм Аполлона. Цей культовий об'єкт відомий своїм оракулом, до якого зверталися із проханням вирішити ті чи інші проблеми не тільки пересічні громадяни, але й представники правлячих політичних еліт. Подібна назва, на думку сучасних винахідників цього дельфійського методу, мала б символізувати необхідність використання політичним керівництвом різних держав та інших суб'єктів політичного процесу експертного знання. Техніка Дельфі являє собою такий метод експертних оцінок, за яким експерти самостійно відповідають на запропоновані запитання, представляючи свої відповіді на папері. Крім експертів, у дослідницькому процесі бере участь спеціальна організаційна група, що займається розробкою опитувальників, обробкою одержуваних відповідей, а також забезпеченням експертів необхідною інформацією.

Загальний алгоритм процедури Дельфі складається із чотирьох кроків:

1. Передопитувальна підготовка: формування робочої групи для збору та узагальнення думок експертів та групи експертів з відповідної галузі знань чи практики.

2. Складання опитувальників і створення експертних мереж.

3. Проведення опитування: відповідно до методики, яка передбачає при необхідності повторювати цю процедуру.

4. Аналіз та обробка результатів опитування: узагальнення експертних висновків, формулювання рекомендацій з вирішення поставленої проблеми [8, с. 70-72].

Гарольд Сакмен (див.: [34]) визначив такі ознаки звичайної техніки Дельфі:

- Використовується формальна та структурована анкета.

- Анкета може бути сформована модератором, учасниками чи обома.

- Можна використовувати кількісні або якісні шкали.

- Опитування проводиться в два або більше тури.

- Анкети можуть включати або не включати питання відкритого типу.

- Зворотний зв'язок з кожного туру проводиться у формі статистичного зворотного зв'язку на

основі певної міри центральної тенденції та деякої міри розповсюдження.

- Зворотний зв'язок з кожного туру може містити обрану текстову інформацію.
- Індивідуальні відповіді на елементи зберігаються анонімно.
- Ітерація зі зворотним зв'язком триває до досягнення консенсусу, міра якого визначається модератором.
- Учасники не зустрічаються один з одним та можуть бути розбиті географічно.
- Експерти можуть пояснювати свої відповіді в письмовій формі.

Як форсайт-технологія метод Дельфі має такі характеристики: взаємодія експертів відбувається у заочний спосіб; думки експертів є анонімними; експертиза побудована за ітеративною процедурою; зворотний зв'язок має керований характер; експертні оцінки можуть бути піддані квантифікації та статистичній обробці. Тобто в методі Дельфі поєднуються переваги форм колективного обговорення (наприклад, у рамках мозкового штурму), проте виключаються притаманні їм проблеми: груповий тиск, вплив особистісних чинників, різний статус учасників.

Головна відмінність техніки Дельфі від звичайних опитувань експертів полягає в тому, що її застосування забезпечує зворотний зв'язок з фахівцями. Метод Дельфі передбачає серію опитувань – як мінімум, дві ітерації анкетування однієї і тієї ж групи експертів (для класичного варіанта Дельфі характерно від 3 до 8 ітерацій). У наступних турах крім того ж набору запитань, експертам надаються узагальнені результати опитувань, які отримано на попередніх етапах. В ідеальному варіанті учасники ітерацій повинні отримати інформацію про те, чим обґрунтовані ті чи інші судження, особливо якщо це граничні або неординарні думки.

До основних переваг техніки Дельфі відноситься те, що вона дозволяє брати участь в аналітичній діяльності великій кількості фахівців, що неможливо при організації експертної дискусії в очний спосіб. Не менш важливим є і те, що до експертизи можуть бути долучені експерти, які звикли працювати в кабінетних умовах або в силу своїх психологічних особливостей не можуть продуктивно працювати в незнайомій, шумній обстановці. У рамках Дельфі є можливість розглядати заперечення та пропозиції інших членів групи в атмосфері, вільній від впливу особистісних пересторог та індивідуальних особливостей учасників групової взаємодії. Метод Дельфі не дозволяє експертам, що володіють високим професійним або соціальним статусом, домінувати при виробленні прогнозів.

Разом з тим техніка Дельфі має і свої недоліки. Зокрема, йдеться про дорожнечу і тривалість проведення опитування. Сьогодні ці недоліки вирішуються з використанням електронної версії методу

Дельфі – «e-Delphi». Час та витрати процесу значно скорочуються, дані отримуються в електронному вигляді, а учасникам надається більш детальна інформація [20].

Критики Дельфійської техніки також наполягають на тому, що під час заочного обговорення експертам бракує соціальної емоційної підтримки, що робить цей процес надто механічним і немотивуючим (див., наприклад: [36]).

Інколи при заочній формі виникають втрати в кількості відповідей експертів, що відбувається внаслідок того, що у деяких експертів бракує відчуття важливості участі в опитуванні, вони можуть бути зайняті або не встигнути відповісти у встановлені терміни. Також може виникнути ефект психологічної втоми. Внаслідок цього досягнення узгодженої думки може бути утруднене. Ці недоліки також можна мінімізувати. Наприклад, можна спростити доступ та навігацію веб-сайту опитування, чітко повідомляючи учасникам опитування про ступінь їх очікуваної участі, надаючи швидкий відгук про результати кожного туру та заохочуючи реагувати експертів на звернення організаторів шляхом систематичного подальшого контакту [17, р. 350-354].

Ймовірність конформізму також не виключається, оскільки під час ознайомлення з результатами попередніх турів може відіграти роль групового мислення. Тобто узагальнена оцінка може суттєво позначитися на власній думці експерта. Не виключається і вплив на експерта його соціально-професійної групи [15, с. 150].

Останнім часом у царині соціально-політичної ризикології стає домінуючою думка про те, що аналіз та оцінка соціально-політичних ризиків більшою мірою потребує якісного підходу, незважаючи на те, що кількісний підхід має об'єктивний характер і зменшує упередженість та суб'єктивність. Так, Шарлотта Брінк зауважила, що вимірювання соціально-політичного ризику значною мірою вимагає суб'єктивності, тобто людського судження [18, р. 77-78] а Джон Гуд і Шахід Наваз, підтверджуючи це твердження, зазначили, що вимірювання соціально-політичного ризику та управління ним «часто стають більш суб'єктивними, ніж об'єктивними» [26, р. 8-9].

Серед якісних методів аналізу соціально-політичних ризиків ключову роль тут відіграє метод Дельфі, який передбачає використання матеріалів незалежних експертів, які обізнані про політичні події та процеси в конкретному середовищі приймаючої країни. Ця методика запобігає пасткам колективного мозкового штурму, який прагне консенсусу, коли індивідуальна оцінка змінюється за рахунок групової динаміки. Деніел Фрай і Дітер Рулофф вважають техніку Дельфі багатокроковим методом, який передбачає початкове ізольоване винесення експертами своїх суджень і подальше багаторазове їх коригування на базі ознайомлення

кожного експерта з судженнями інших експертів до того часу, доки величина різниці оцінок не буде знаходитися в рамках заздалегідь встановленого бажаного інтервалу варіювання оцінок – найкращим для подібних досліджень [22, р. 5]. Бані Нордін, Агус Гарджіто і Яні Хазір визначили техніку Дельфі як таку, що «прагне до колективної думки групи незалежних консультантів про чинники, що впливають на політичне середовище країни» [31, р. 94], а успіх цієї техніки значною мірою залежить від якості залучених консультантів та їх бажання позитивно сприяти вирішенню проблем.

Першою фірмою, яка застосувала техніку Дельфі при формуванні індексу соціально-політичних ризиків, стала служба BERI (Business Environment Risk Intelligence). Модель BERI, автором якої є Фредерік Ханер, є своєрідним еталоном для цілої низки інших моделей, що використовують техніку Дельфі. На підставі заочного опитування 100 експертів з різних галузей соціально-політичної сфери чотири рази на рік виводяться два індекси: індекс політичних ризиків (PRI – Political Risk Index) та індекс операційних ризиків (ORI – Operation Risk Index).

Індекс політичних ризиків відображає оцінку 8 соціально-політичних чинників у тій чи іншій країні (регіоні) та двох індикаторів («симптомів») ризику:

- внутрішні чинники: 1) фрагментація політичного спектра і владний ресурс кожного сегмента; 2) різні способи мислення: ксенофобія, націоналізм, ставлення до корупції, готовність йти на компроміс і т.д.; 3) поділ на основі мови, етнічної приналежності та / або віросповідання і владний ресурс відповідних груп; 4) соціальні умови, включаючи щільність населення і розподілу суспільних благ; 5) потреба в заборонних і каральних заходах для підтримки влади; 6) організованість і сила радикальних політичних угруповань.

- зовнішні чинники: 1) сила основних противників і залежність від неї; 2) негативний вплив регіональних політичних сил;

- симптоми: 1) соціальні конфлікти, включаючи демонстрації, страйки, вуличні зіткнення; 2) нестабільність, включаючи такі її прояви, як спроби зміни конституційного ладу, терористичні акти, політичні вбивства, громадянські війни.

Кожен чинник оцінюється за 7-бальною шкалою, де 7 балів означає, що у сфері соціально-політичних умов країна не відчуває ніяких труднощів, а 0 балів означає великі труднощі.

Індекс операційних ризиків відображає оцінку ділового середовища і виявляє основні перешкоди на шляху розвитку бізнесу. Оцінка проводиться на основі 15 критеріїв: 1) політична стабільність; 2) ставлення до іноземних інвесторів та іноземного прибутку; 3) рівень націоналізації, 4) ступінь інфляції, 5) стан платіжного балансу, 6) ступінь бюрократизації, 7) темпи економічного зростання,

8) конвертованість валюти, 9) можливості отримання прибутку, можливість реалізації проекту, здійсненість контрактів, 10) вартість робочої сили, продуктивність праці, 11) розвиток ринку професійних послуг, можливість отримання консультаційних послуг, 12) стан інфраструктури (комунікації і транспорт), 13) місцеві управлінські кадри і партнери, можливість кооперування в сфері виробництва, 14) наявність короткострокових і 15) довгострокових кредитів.

Кожен критерій оцінюється за 4-бальною шкалою, де 4 бали відповідає найбільш сприятливому діловому середовищу, а 0 балів означає неприйнятні для розвитку бізнесу умови.

У рамках даної моделі існує і третій, додатковий індекс «R», який відображає ступінь готовності країни дозволити іноземним компаніям імпортувати обладнання і сировину та переводити на свою батьківщину доходи від діяльності в даній країні. Цей індекс включає 4 субіндекси, що, зокрема, оцінюють ефективність чинного законодавства та правозастосовну практику.

Відповідно до моделі BERI оцінка ризику передбачає декілька етапів. Спочатку визначається коло перемінних, які найімовірніше будуть впливати на ситуацію. Потім визначається вага кожної перемінної, загальна сума яких дорівнює 100%. Після того, як перемінні обрані і визначена їх вага, складається анкета у вигляді системи показників, яка і надходить до експертів. Отримана від експертів інформація узагальнюється. Для кожної перемінної експерти дають кількісну оцінку, після чого отримують для порівняння оцінки інших експертів і вносять поправки в свої оцінки. Після цього оцінки підсумовуються і осереднюються. Крім ранжирування ризиків, експерти дають також якісну оцінку ситуації.

Наведемо схематичний приклад експертного обґрунтування критерію 1 індексу операційних ризиків. Наприклад, експерт А вважає, що в країні X політична стабільність гарантована в середньостроковій перспективі: компетентний уряд повністю контролює політичну ситуацію, що відповідає 4 балам. У цьому випадку вага критерію «політична стабільність» (а вона дорівнює «3») множить на 4. Якщо ж політична ситуація потенційно вразлива (при наявності окремих неорганізованих і незначних опозиційних сил), але уряд є стійким, то вага критерію множить на 3. Якщо опозиційні сили досить активні і мають підтримку у частини населення, то вага критерію множить на 2. У разі великої ймовірності зміни влади (на експертній шкалі це відповідає «1») підсумковий результат становить «3». Якщо ж в результаті якихось політичних подій до влади прийшли нові сили, підсумкова сума становить 0 – повна невизначеність.

Потім думки експертів узагальнюються. Існує кілька способів обробки результатів отрима-

ної експертної інформації. Один з них – метод узгодження оцінок – полягає в тому, що кожен експерт дає оцінку незалежно від інших, а потім за допомогою певних прийомів ці оцінки поєднуються в одну узагальнену (узгоджену). У методі Дельфі як узагальнена думка приймається медіана оцінок останнього туру опитування експертів. Медіанне значення допомагає перевірити наскільки представницьким є середнє значення. Медіана являє собою значення середньої ознаки в упорядкованому ряду, до і після якого знаходиться рівна кількість ознак. Обчислення медіани вимагає відрахувати з обох кінців частотного розподілу рівну кількість ознак (в нашому випадку оцінок експертів) доти, доки не дійдемо до серединного, і визначити потім його значення. Там, де є непарна кількість ознак, можна визначити єдину середню ознаку (наприклад, для 99 ознак 50-а від будь-якого кінця частотного розподілу одиниця буде мати 49 одиниць як до, так і після себе).

Висновки. Таким чином, серед форсайт-технологій, які розроблені і застосовані в 1950-х роках фахівцями «RAND Corporation», особливе місце посідає техніка Дельфі – система ітеративних групових експертних оцінок. Як форсайт-технологія метод Дельфі характеризується тим, що взаємодія експертів відбувається у заочний спосіб; думки експертів є анонімними; експертиза побудована за ітеративною процедурою; зворотний зв'язок має керований характер; експертні оцінки можуть бути

піддані квантифікації та статистичній обробці. Головна відмінність техніки Дельфі від звичайних опитувань експертів полягає в тому, її застосування забезпечує зворотний зв'язок з фахівцями – у серії ітерацій експертам надаються узагальнені результати опитувань, які отримано на попередніх етапах, тим самим досягається встановлення консенсусу щодо вирішуваної проблеми.

Особливо продуктивною техніка Дельфі виявляється під час аналізу та оцінки соціально-політичних ризиків, яка передбачає початкове ізольоване винесення експертами своїх суджень і подальше багаторазове їх коригування на базі ознайомлення кожного експерта з судженнями інших експертів до досягнення певної єдності. Дана форсайт-технологія отримала апробацію в службі BERI (Business Environment Risk Intelligence), яка згодом стала своєрідним еталоном для цілої низки інших моделей, що використовують техніку Дельфі. На підставі заочного опитування 100 експертів з різних галузей соціально-політичної сфери чотири рази на рік виводяться два індекси: індекс політичних ризиків (PRI – Political Risk Index) та індекс операційних ризиків (ORI – Operation Risk Index). Саме завдяки особливій процедурі опитування фахівців і статистичного аналізу отриманих результатів форсайт-технологія Дельфі дозволяє уникнути похибок індивідуальної експертизи, а також багатьох недоліків традиційної групової експертизи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Гнатієнко Г.М. Експертні технології прийняття рішень: монографія / Г.М. Гнатієнко, В.С. Снитюк. – Київ: ТОВ «Маклаут», 2008. – 444 с.
2. Головатюк В.М. Методичні аспекти аналізу та оцінки політичного ризику / В.М. Головатюк // Проблеми науки. – 2002. – № 5. – С. 36-47.
3. Грабовецький Б.С. Методи експертних оцінок: теорія, методологія, напрямки використання: монографія / Б.С. Грабовецький. – Вінниця: ВНТУ, 2010. – 171 с.
4. Смельяненко Л.М. Форсайт – методологія стратегічного управління інноваційним розвитком суспільства / Л.М. Смельяненко // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. – 2008. – № 10 (128). – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vsunu/2008_10_2/emeljanenko.pdf.
5. Капінос М.С. Форсайтні методи дослідження як інструмент визначення конституційного устрою / М.С. Капінос // Вісник НАДУ. – 2014. – № 2. – С. 18-24.
6. Квітка С.А. Форсайт як технологія проектування майбутнього: новітні механізми взаємодії публічної влади, бізнесу та громадянського суспільства / С.А. Квітка // Аспекти публічного управління. – 2016. – № 8 (34). – С. 5-15.
7. Китаєв Н.Н. Групповые экспертные оценки / Н.Н. Китаєв. – Москва: Знание, 1975. – 64 с.
8. Кукушкіна С.Н. Метод Дельфи в форсайт-проектах / С.Н. Кукушкіна // Форсайт. – 2007. – № 1. – С. 68-72.
9. Литвак Б.Г. Экспертная информация: методы получения и анализа / Б.Г. Литвак. – Москва: Радио и связь, 1982. – 184 с.
10. Панченко І.А. Форсайт: методологія технологічного прогнозування / І.А. Панченко // Держава та регіони. Сер. Економіка та підприємництво. – 2011. – № 3. – С. 30-35.
11. Рибак О. Методологічні принципи дослідження політичних ризиків в Україні / О. Рибак // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці: Вид-во Чернівецького національного університету, 2013. – Т. 25-26. – С. 282-287.
12. Семенова Н.Н. Форсайт в условиях глобализации / Н.Н. Семенова // Информационное общество / Ин-т развития информ. о-ва. – 2008. – № 3-4. – С. 112-125.
13. Федулова Л.І. Форсайт: сучасна методологія технологічного прогнозування / Л.І. Федулова // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 4. – С. 124-138.
14. Цыгичко В.Н. Прогнозирование социально-экономических процессов / В.Н. Цыгичко. – Москва: Финансы и статистика, 1986. – 207 с.
15. Экспертные оценки в социологических исследованиях / С.Б. Крымский (отв. ред.); АН УССР, Ин-т философии. – Київ: Наук. думка, 1990. – 318 с.
16. Anderson D.H. Using the Delphi process to identify significant recreation research-based innovations / D.H. Anderson, I.E. Schneider // Journal of Park and Recreation Administration. – 1993. – Vol. 11, № 1. – P. 25-36.
17. Borg W.R. Educational research: An introduction / W.R. Borg, M.D. Gall; 4th ed. – New York: Longman, 1983. – 936 p.
18. Brink C.H. Measuring political risk: Risks to Foreign Investment / C.H. Brink. – Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2004. – 200 p.

19. Brooks K.W. Delphi technique: Expanding applications / K.W. Brooks // *North Central Association Quarterly*. – 1979. – Vol. 54, № 3. – P. 377-385.
20. Chou C. Developing the e-Delphi system: A web-based forecasting tool for educational research / C. Chou // *British Journal of Educational Technology*. – 2002. – Vol. 33, № 2. – P. 233-236.
21. Dalkey N.C. An experimental application of the Delphi method to the use of experts / N.C. Dalkey, O. Helmer // *Management Science*. – 1963. – Vol. 9, № 3. – P. 458-467.
22. Frei D. The methodology of political risk assessment: An overview / D. Frei, D. Ruloff // *World Futures*. – 1988. – Vol. 25, № 1. – P. 1-24.
23. Gordon T. Report on a long-range forecasting study / T. Gordon, O. Helmer // *Social technology* / T. Gordon, O. Helmer (eds.). – New York: Basic Books, 1966. – P. 7-9.
24. Gupta U.G. Theory and applications of the Delphi technique: a bibliography (1975-1994) / U.G. Gupta, R.E. Clarke // *Technological Forecasting and Social Change*. – 1996. – Vol. 53. – P. 185-211.
25. Hill K.Q. The methodological worth of the Delphi forecasting technique / K.Q. Hill, J. Fowles // *Technological Forecasting and Social Change*. – 1975. – Vol. 7. – P. 179-192.
26. Hood J. Political risk exposure and management in multi-national companies: is there a role for the corporate risk manager? / J. Hood, M.S. Nawaz // *Risk Management*. – 2004. – Vol. 6, № 1. – P. 7-18.
27. Hsu Ch.-Ch. The Delphi Technique: Making Sense of Consensus / Chia-Chien Hsu, Brian A. Sandford // *Practical Assessment Research & Evaluation*. – 2007. – Vol. 12, № 10. – Available online: <http://pareonline.net/getvn.asp?v=12&n=10>.
28. Koivisto R. Integrating future-oriented technology analysis and risk assessment methodologies / R. Koivisto, N. Wessberg, A. Eerola, T. Ahlqvist, S. Kivisaari, J. Myllyoja, M. Halonen // *Technological Forecasting & Social Change*. – 2009. – Vol. 76. – P. 1163-1176.
29. Lodge M. The public management of risk: the case for deliberating among worldviews / M. Lodge // *Review of Policy Research*. – 2009. – Vol. 26. – P. 395-408.
30. Markmann Ch. A Delphi-based risk analysis – Identifying and assessing future challenges for supply chain security in a multi-stakeholder environment / Ch. Markmann, I.-L. Darkow, H. von der Gracht // *Technological Forecasting & Social Change*. – 2013. – Vol. 80. – P. 1815-1833.
31. Noordin B. Political risk assessment of Malaysian based multinational corporation / B. Noordin, D.A. Harjito, A.Y. Hazir // *Problems and Perspectives in Management*. – 2006. – Vol. 4, № 3. – P. 91-99.
32. Riggs W.E. The Delphi technique: an experimental evaluation / W.E. Riggs // *Technological Forecasting and Social Change*. – 1983. – Vol. 23. – P. 89-94.
33. Rowe G. The Delphi technique as a forecasting tool: issues and analysis / G. Rowe, G. Wright // *International Journal of Forecasting*. – 1999. – Vol. 15. – P. 353-375.
34. Sackman H. Delphi assessment: Expert opinion, forecasting and group process / H. Sackman. – Santa Monica, CA: Rand Corporation, 1974. – 118 p.
35. *The Delphi Method. Techniques and Applications* / H. Linstone, M. Turoff (eds.). – New York: Addison-Wesley Publishing Company, 2002. – 616 p.
36. Van de Ven A.H. *Group Decision Making Effectiveness: An Experimental Study* / Andrew H. Van de Ven. – Kent, Ohio: Kent State University Press, 1974. – 110 p.

REFERENCES

1. Hnatiyenko, H.M., Snytyuk V.Ye., 2008. *Ekspertni tekhnolohiyi pryynyattya rishen'* [Expert decision making technologies]. Kiev: TOV «Maklaub», 444 (in Ukrainian)
2. Holovatyuk, V.M., 2002. *Metodychni aspekty analizu ta otsinky politychnoho ryzyku* [Methodological aspects of analysis and assessment of political risk]. *Problemy nauky* 5, 36-47 (in Ukrainian)
3. Hrabovets'kyi, B.Ye., 2010. *Metody ekspertnykh otsinok: teoriya, metodolohiya, napryamky vykorystannya* [Methods of expert assessments: theory, methodology, directions of use]. Vinnitsa: VNTU, 171 (in Ukrainian)
4. Yemel'yanenko, L.M., 2008. *Forsayt – metodolohiya stratezhichnoho upravlinnya innovatsiynym rozvytkom suspil'stva* [Foresight – methodology of strategic management of innovative development of society]. *Visnyk Skhidnoukrayins'koho natsional'noho universytetu im. Volodymyra Dalya*, 10 (128). Available online: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vsunu/2008_10_2/emeljanenko.pdf. (in Ukrainian)
5. Kapios, M.S., 2014. *Forsaytni metody doslidzhennya yak instrument vyznachennya konstytutsiynoho ustroyu* [Foresight' methods of research as an instrument for determining the constitutional system]. *Visnyk NADU* 2, 18-24 (in Ukrainian)
6. Kvitka, S.A., 2016. *Forsayt yak tekhnolohiya proektivannya maybutn'oho: novitni mekhanizmy vzayemodiyi publichnoyi vlady, biznesu ta hromadyans'koho suspil'stva* [Foresight as a technology for future design: the latest mechanisms of interaction between public power, business and civil society]. *Aspekty publichnoho upravlinnya* 8 (34), 5-15 (in Ukrainian)
7. Kitaev, N.N., 1975. *Grupповые экспертные оценки* [Group expert assessments]. Moscow: Znanie, 64 (in Russian)
8. Kukushkina, S.N., 2007. *Metod Delfi v forsayt-proektah* [The Delphi method in foresight projects]. *Forsayt*, 1, 68-72. (in Russian)
9. Litvak B.G. (1982) *Ekspertnaya informatsiya: metody polucheniya i analiza* [Expert information: methods of obtaining and analyzing]. Moscow: Radio i svyaz, 184 (in Russian)
10. Panchenko, I.A., 2011. *Forsayt: metodolohiya tekhnolohichnoho prohozuvannya* [Foresight: Technological forecasting methodology]. *Derzhava ta rehiony. Seriya Ekonomika ta pidpryyemnytstvo* 3, 30-35 (in Ukrainian)
11. Rybak, O., 2013. *Metodolohichni pryntsypy doslidzhennya politychnykh ryzykiv v Ukraini* [Methodological Principles of Political Risk Research in Ukraine]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu, Chernivtsi: Vydavnytstvo Chernivets'koho natsional'noho universytetu* 25-26, 282-287. (in Ukrainian)
12. Semenova, N.N., 2008. *Forsayt v usloviyakh globalizatsii* [Foresight in conditions of globalization]. *Informacionnoe obschestvo* 3-4, 112-125 (in Russian)
13. Fedulova, L.I., 2008. *Forsayt: suchasna metodolohiya tekhnolohichnoho prohozuvannya* [Foresight: The modern methodology of technological forecasting]. *Ekonomika i prohozuvannya* 4, 124-138. (in Ukrainian)
14. Cygichko, V.N., 1986. *Prognozirovaniye socialno-ekonomicheskikh processov* [Forecasting of socio-economic processes]. Moscow: *Finansy i statistika*, 207 (in Russian)
15. Krymskiy, S.B., 1990. *Ekspertnye ocenki v sociologicheskikh issledovaniyakh* [Expert assessments in sociological research]. Kiev: *Naukova dumka*, 318 (in Russian)

16. Anderson, D.H., Schneider, I.E., 1993. Using the Delphi process to identify significant recreation research-based innovations. *Journal of Park and Recreation Administration* 11 (1), 25-36. (in English)
17. Borg, W.R., Gall, M.D., 1983. *Educational research: An introduction*; 4th ed. New York: Longman, 936 (in English)
18. Brink, C.H., 2004. *Measuring political risk: Risks to Foreign Investment*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 200 (in English)
19. Brooks, K.W., 1979. Delphi technique: Expanding applications. *North Central Association Quarterly* 54 (3), 377-385. (in English)
20. Chou, C., 2002. Developing the e-Delphi system: A web-based forecasting tool for educational research. *British Journal of Educational Technology* 33 (2), 233-236. (in English)
21. Dalkey, N.C., Helmer, O., 1963. An experimental application of the Delphi method to the use of experts. *Management Science* 9 (3), 458-467. (in English)
22. Frei, D., Ruloff, D., 1988. The methodology of political risk assessment: An overview. *World Futures* 25 (1), 1-24 (in English)
23. Gordon, T., Helmer, O., 1966. Report on a long-range forecasting study. *Social technology / T. Gordon, O. Helmer (eds.)*. New York: Basic Books 7-9 (in English)
24. Gupta, U.G., Clarke, R.E., 1996. Theory and applications of the Delphi technique: a bibliography (1975-1994). *Technological Forecasting and Social Change* 53, 185-211 (in English)
25. Hill, K.Q., Fowles, J., 1975. The methodological worth of the Delphi forecasting technique. *Technological Forecasting and Social Change* 7, 179-192 (in English)
26. Hood, J., Nawaz, M.S., 2004. Political risk exposure and management in multi-national companies: is there a role for the corporate risk manager? *Risk Management* 6 (1), 7-18 (in English)
27. Hsu, Ch.-Ch., Sandford, B.A., 2007. The Delphi Technique: Making Sense of Consensus. *Practical Assessment Research & Evaluation*, 12 (10). Available online: <http://pareonline.net/getvn.asp?v=12&n=10>. (in English)
28. Koivisto, R., Wessberg, N., Eerola, A., Ahlqvist, T., Kivisaari, S., Myllyoja, J., Halonen, M., 2009. Integrating future-oriented technology analysis and risk assessment methodologies. *Technological Forecasting & Social Change* 76, 1163-1176 (in English)
29. Lodge, M., 2009. The public management of risk: the case for deliberating among worldviews. *Review of Policy Research* 26, 395-408. (in English)
30. Markmann, Ch., Darkow, I.-L., der Gracht, H. Von., 2013. A Delphi-based risk analysis – Identifying and assessing future challenges for supply chain security in a multi-stakeholder environment. *Technological Forecasting & Social Change*, 80, 1815-1833. (in English)
31. Noordin B., Harjito D.A., Hazir A.Y. (2006) Political risk assessment of Malaysian based multinational corporation. *Problems and Perspectives in Management* 4 (3), 91-99 (in English)
32. Riggs, W.E., 1983. The Delphi technique: an experimental evaluation. *Technological Forecasting and Social Change* 23, 89-94. (in English)
33. Rowe, G., Wright, G., 1999. The Delphi technique as a forecasting tool: issues and analysis. *International Journal of Forecasting* 15, 353-375. (in English)
34. Sackman, H., 1974. *Delphi assessment: Expert opinion, forecasting and group process*. Santa Monica, CA: Rand Corporation, 118 (in English)
35. Linstone, H., Turoff, M., 2002. *The Delphi Method. Techniques and Applications*. New York: Addison-Wesley Publishing Company, 616 (in English)
36. Van de Ven, A.H., 1974. *Group Decision Making Effectiveness: An Experimental Study*. Kent, Ohio: Kent State University Press, 110. (in English)

Кривошеїн Віталій Володимирович – доктор політичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Адреса: 49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72
E-mail: 1-704@i.ua

Kryvoshein Vitaliy V. – doctor of political sciences, Full Prof.
The Oles Honchar Dnipro national university
Address: 72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine
E-mail: 1-704@i.ua

Классификационный анализ вынужденной внутренней миграции в Украине

О. А. Попова

*Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия»,
Харьков, Украина*

УДК 314.151.3-054.73. 504.064

doi: 10.15421/171797

В статье представлены результаты классификационного анализа вынужденной миграции из зоны проведения антитеррористической операции (АТО) на Донбассе. Вынужденная миграция – это миграционные потоки, причиной которых является угроза жизни и благосостоянию вследствие природных, техногенных или политических (например, войны и межнациональные конфликты) причин. Используются классификационные признаки вынужденной внутренней миграции в Украине: правовой статус мигрантов, способ реализации перемещения, количество мигрантов, повторяемость актов переезда, расстояние миграции, продолжительность пребывания на новом месте жительства, добровольность–вынужденность переезда, причины и цели миграции. Установлено, что вынужденная внутренняя миграция в Украине обладает «гибридным» характером, одновременно являясь групповой и семейной, отчасти постоянной (часть мигрантов не хотят возвращаться в места, где проживали до начала военного конфликта), отчасти временной (часть мигрантов вернулись спустя менее чем три месяца), отчасти маятниковой (часть мигрантов периодически возвращаются в зону конфликта на работу, а затем снова уезжают на новое место жительства); миграция из зоны конфликта на востоке Украины является политической, военной и экономической, основными причинами которой являются боевые действия, экономический кризис и отсутствие работы в зоне конфликта.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица (ВПЛ); вынужденные мигранты; зона конфликта; классификационные признаки

Classification analysis of the reluctant internal migration in Ukraine

O. A. Popova

Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy», Kharkov, Ukraine

The results of the classification analysis of reluctant migration from the zone of conducting of the anti-terrorist operation (ATO) in Donbass have been presented in the article. It has been substantiated that legal definition of «internally displaced persons» is not entirely correct from the sociological point of view since the term «displaced» indicates objectiveness of migration and presumes the presence of a subject who moves them, which is not always the case. Sociologically, it is more justified to use the concept «reluctant internal migrants» regarding migrants from the conflict zone. This concept is recognized universally by the world sociology. Reluctant migration relates to migration flows, caused by a threat to life and welfare due to natural, man-made or political causes (for example, wars and ethnic conflicts).

In order to propose effective measures for the social adaptation of migrants from the ATO zone, to develop measures to respond similar risks and to reduce their impact on social actors, analysis of the reluctant internal migration in Ukraine has been carried out using the following classification characteristics: legal status of migrants, mode of implementation of migration, number of migrants, frequency of relocation, distance of migration, length of stay at a new place of residence, voluntary-involuntary relocation, reasons and purposes of migration. It has been established that the reluctant internal migration in Ukraine has a «hybrid» character, being simultaneous group and family one, partly constant (some migrants do not want to return to places where they lived before the outbreak of a military conflict), partly temporary (some of migrants returned less than after three month), partly repeating (a part of migrants periodically return to the conflict zone to work, and then again leave for a new place of residence); migration from the conflict zone in the Eastern Ukraine is political, military and economic one, the main reasons of which are fighting, economic crisis and lack of work in the conflict zone; migrants from the conflict zone in the East of Ukraine refer to reluctant migrants with temporary status. Theoretical arguments and results of empirical studies, that were conducted in Ukraine over the last three years with the purpose of describing the peculiarities of migration from the zone of armed conflict, have been used as the evidence base.

Keywords: internally displaced persons (IDPs); reluctant migrants; conflict zone; classification characteristics

Цитування даної статті: Попова О. А. Классификационный анализ вынужденной внутренней миграции в Украине / О. А. Попова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 65-71. doi: 10.15421/171797

Citation of this article: Popova, O. A., 2017. Klassifikatsionnyiy analiz vyinuzhdennoy vnutrenney migratsii v Ukraine [Classification analysis of the reluctant internal migration in Ukraine]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 65-71. doi: 10.15421/171797 (in Russian).

Received: 09.06.2017

Accepted: 07.07.2017

Класифікаційний аналіз вимушеної внутрішньої міграції в Україні

О. О. Попова

Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Харків, Україна

У статті представлені результати класифікаційного аналізу вимушеної міграції із зони проведення антитерористичної операції (АТО) на Донбасі. Вимушена міграція – це міграційні потоки, причиною яких є загроза життю і добробуту внаслідок природних, техногенних або політичних (наприклад, війни і міжнародні конфлікти) причин. Використано класифікаційні ознаки вимушеної внутрішньої міграції в Україні: правовий статус мігрантів, спосіб реалізації переміщення, кількість мігрантів, повторюваність актів переїзду, відстань міграції, тривалість перебування на новому місці проживання, добровільність-вимушеність переїзду, причини і цілі міграції. Встановлено, що вимушена внутрішня міграція в Україні має «гібридний» характер, одночасно є груповою і сімейною, частково постійною (частина мігрантів не хочуть повертатися в місця, де проживали до початку військового конфлікту), частково тимчасовою (частина мігрантів повернулися менш ніж за три місяці), частково м'ягкою (частина мігрантів періодично повертаються до зони конфлікту працювати, а потім знову їдуть до нового місця проживання); міграція із зони конфлікту на сході України є політичною, військовою та економічною, основними причинами якої є бойові дії, економічна криза і відсутність роботи в зоні конфлікту.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи (ВПО); вимушені мігранти; зона конфлікту; класифікаційні ознаки

Постановка проблеми. В современной науке нет одного общепризнанного определения понятия «миграция». Это связано с тем, что миграция рассматривается большим количеством дисциплин – антропологией, историей, психологией, экономикой, социологией, каждая из которых выделяет в феномене миграции свои аспекты. Если рассматривать миграцию в контексте социологии, то можно выделить множество подходов и парадигм, в рамках которых рассматриваются процессы миграции. В данной статье мы будем придерживаться наиболее общего определения миграции, а именно: миграция есть перемещение в пространстве групп людей и отдельных индивидуумов. В современной социологии также отсутствует единое представление о специфике миграционных процессов, с которыми столкнулась Украина в ходе военного конфликта на Донбассе. Однако четкое понимание причин и специфики протекания этих процессов крайне важно для разработки адекватных мер по социальной адаптации мигрантов из зоны конфликта, которые на сегодняшний день пребывают в состоянии неопределенности, что не позволяет им строить эффективные адаптационные стратегии. Кроме того, понимание процессов вынужденной миграции необходимо для разработки мер реагирования на аналогичные риски и уменьшения их влияния на социальных акторов, что является крайне актуальным в условиях рискогенного общества, как подчеркивает В. Надрага [7].

Анализ исследований и публикаций. Если принять во внимание различные аспекты феномена миграции, миграционные процессы можно классифицировать по большому количеству показателей. В социологической научной литературе встречается множество теорий, устанавливающих причины миграции. Наиболее яркими представителями социологии миграции, которые внесли значительный вклад

в описание миграционных процессов, являются Дж. Госс и Б. Линдквист, которые изучали феномен миграции в контексте теории социальных сетей; Д. Массей, Е. Тайлор, Ф. Хьюго, исследовавшие миграционные сети; Л. Сьястад, применивший теорию социального капитала Г. Беккера по отношению к миграционным процессам. Теорией классификации разных форм миграции занимались также российские и украинские ученые С. Бондырева, Д. Колесов, В. Переведенцев, И. Прибыткова, Л. Рыбаковский, О. Хомра, С. Чехович, Т. Юдина. Наиболее полную классификацию, в которой объединены различные подходы к феномену миграции, можно найти в статье О. Ровенчак «Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять» [11]. Именно эту классификацию мы будем использовать в качестве теоретической основы для рассмотрения процессов миграции граждан Украины, выехавших из зоны проведения АТО (антитерористической операции).

Целью исследования является выявление социологических признаков феномена вынужденной миграции из зоны конфликта в Украине (АТО) с применением различных критериев классификации, используемых в современной социологии миграции. Научная новизна исследования заключается в комплексном изучении классификационных аспектов вынужденной миграции в Украине, что в отечественной социологии выполнено впервые.

Изложение основного материала Вынужденная миграция в Украине может быть включена в различные группы классификаций, поскольку, с одной стороны, является многоаспектным феноменом, а с другой – различные группы мигрируют по разным причинам, с различной мотивацией, целями и прогнозами на будущее. На сегодняшний день в Украине принято юридиче-

ское наименование для таких мигрантов – «внутренне перемещенные лица», которое является переводом концепта «internally displaced persons», принятого Международной организацией по миграции [9]. Это же название закреплено в Законе Украины «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [4]. В этом законе представлено следующее определение: внутренне перемещенным лицом (ВПЛ) является гражданин Украины, иностранец или лицо без гражданства, которое находится на территории Украины на законных основаниях и имеет право на постоянное проживание в Украине, которое заставило покинуть свое место жительства в результате или во избежание негативных последствий вооруженного конфликта, временной оккупации, повсеместных проявлений насилия, нарушений прав человека и чрезвычайных ситуаций природного или техногенного характера. Однако с лингвистической и социологической точки зрения такое название данной группы мигрантов является не вполне корректным, поскольку содержит страдательный залог, то есть предполагается, что инициатором или организатором перемещения данных лиц служит какой-либо другой субъект. В действительности процесс миграции из зоны проведения АТО является практически самоорганизующимся. Мигранты перемещались либо самостоятельно, либо с частичной помощью волонтерских групп, которые также самоорганизовались в ответ на общественный вызов. Поэтому представляется необходимым рассматривать группу мигрантов из зоны АТО в контексте социологической теории миграции, позволяющей выявить особенности этого явления.

С точки зрения правового статуса процесс миграции из зоны АТО является легальным, поскольку все мигранты ранее официально проживали и продолжают проживать на территории Украины, то есть их базовый правовой статус не изменился. Но при этом не все мигранты получили правовой статус ВПЛ (внутренне перемещенных лиц), предоставляющий определенные льготы, что было связано с рядом причин: часть мигрантов не оформили официально статус ВПЛ, поскольку посчитали это унизительным для себя; часть не оформили, поскольку это связано с бюрократическими процедурами и потерей времени; некоторые потеряли статус, поскольку не смогли по тем или иным причинам пройти процедуры необходимого периодического подтверждения статуса; некоторые не смогли получить статус, поскольку оказались не в состоянии найти постоянное жилье (необходимое условие для получения статуса); часть мигрантов из зоны АТО многократно меняли статус, то получая, то теряя его.

С точки зрения способа реализации миграция может быть стихийной, организованной и цепной.

Миграция из зоны АТО имеет признаки всех трех разновидностей миграции. В большинстве случаев она начиналась как стихийная. На начальном этапе часть мигрантов получила помощь от общественных организаций и волонтерских инициатив, а позднее и от международных организаций, чья деятельность направлена на помощь мигрантам. Удачные примеры миграции из зоны проведения АТО, а также обострение боевых действий провоцировали эффект цепной реакции. Именно такие волны стали наибольшим вызовом для гражданского сообщества Украины, что привело к самоорганизации ряда волонтерских инициатив (в частности, была организована волонтерская группа «Станция Харьков», которая позднее реорганизовалась в целый ряд общественных организаций и благотворительных фондов) [10, с.198].

По количеству мигрантов, участвующих в переселении, различают личную, семейную и групповую миграцию. Если рассматривать не каждый конкретный случай переезда, а миграцию из зоны проведения АТО как системное действие, то она является групповой, но если принять во внимание преимущественно стихийный характер миграции в момент ее инициации и организации переезда, то миграция из зоны АТО была преимущественно семейной (причем переезжали преимущественно женщины с детьми). Такой демографической профилем отмечают многие исследователи, к примеру, в исследовании О. Михеевой и В. Среды «Современные украинские внутренне перемещенные лица: основные причины, стратегии переселения и проблемы адаптации» сделан вывод, что «процесс переселения имеет в основном характер индивидуальных траекторий перемещения, чем организованный групповой. Соответственно, основную роль в процессе переселения играют собственные социальные и институциональные контакты перемещенных лиц» [6].

По критерию повторяемости выделяют эпизодическую, одиночную и повторяющуюся миграцию. В случае с миграцией из зоны проведения АТО мы имеем дело с повторяющейся миграцией, поскольку до сих пор некоторое количество жителей Донецкой и Луганской областей продолжают переезжать из опасной зоны, хотя этот процесс уже не носит массового характера. Кроме того, некоторая часть мигрантов возвращается домой, некоторая часть мигрирует повторно.

По пространственному критерию различают два типа миграции – внутреннюю (в пределах конкретной страны) и внешнюю (за пределы конкретной страны). На основании этого критерия можно сделать вывод, что миграция из зоны проведения АТО является как внутренней, так и внешней. Предметом нашего анализа является внутренняя миграция из зоны АТО, хотя в рамках цепного типа перемещения она может стать внешней, поскольку часть мигрантов, кото-

рые не смогли закрепиться на новом месте жительства в Украине, продолжают мигрировать за пределы страны. В данном случае имеет место интенсификация мобильности мигрантов после начала миграции. Кроме того, на сегодняшний день фиксируется тенденция притока мигрантов из более отдаленных от зоны конфликта регионов в населенные пункты, которые находятся вблизи «линии разграничения» украинской территории и зоны АТО, – непосредственно в Донецкую и Луганскую области, что связано с переориентацией потоков финансирования проектов помощи ВПЛ от международных организаций.

По продолжительности миграция делится на постоянную и временную. Временная, в свою очередь, делится на долговременную (более года), кратковременную (от трех месяцев до года); сезонную, маятниковую (которую обычно трактуют как периодические поездки к месту работы с возвратом к месту постоянного проживания), транзитную и пошаговую (когда мигранты переезжают с места на место в поисках лучшего варианта для постоянного или долговременного проживания) [1, с. 495-498]. В отношении миграции из зоны проведения АТО практически все вышеперечисленные виды миграции являются актуальными. Часть мигрантов не собираются возвращаться в места, где проживали до начала военного конфликта; часть мигрантов вернулись спустя менее, чем три месяца, в основном это те, кто не смог найти бесплатное или льготное жилье при отсутствии средств к существованию; часть мигрантов задержались на более длительный срок, но вернулись или собираются вернуться (зачастую это те кто не смог устроиться на работу или те, чьи родственники, требующие ухода, так и не смогли выехать из зоны конфликта). Часть мигрантов периодически возвращаются в зону конфликта, а затем уезжают снова (например, один из членов семьи ездит в зону конфликта на работу, но при этом семья проживает в безопасном месте; раз в неделю работающий член семьи возвращается на новое место жительства). Кроме того, наблюдается так называемая пенсионная миграция, когда пенсионеры, проживающие на неподконтрольной Украине территории, выезжают на подконтрольную территорию для получения пенсии.

Транзитная миграция была особенно часто представлена в начале миграционной волны из зоны АТО. Люди оставались в крупных городах вблизи зоны АТО, в Харькове, Запорожье, Днепре, чтобы определиться, что делать дальше, а потом уезжали вглубь страны или переезжали в маленькие города или села, поскольку транзитные города не имели достаточно ресурсов для долговременного приема всех мигрантов. Некоторые мигранты по итогам проведенного нами опроса¹ в 2016 году сменили до 7 мест прожи-

вания за три года, пошагово меняя место жительства в поисках работы и жилья. 38% респондентов меняли местность проживания 2 и более раз. И только 31% респондентов ни разу не меняли местность проживания после отъезда из зоны проведения АТО.

На сегодняшний день в Украине проведено несколько исследований с целью определения типов поведения, причин и целей переселения мигрантов из зоны проведения АТО, в которых затрагиваются вопросы продолжительности миграции. Так, в исследовании Всемирного банка «Украина. Исследование социально-экономического влияния перемещения граждан и возвращения участников АТО» выявлено, что «о намерениях вернуться домой заявили 42% опрошенных ВПЛ; 34% не хотят возвращаться. Еще 26% считают, что им придется вернуться против своей воли из-за отсутствия работы, высокой арендной платы за жилье или по другим причинам»; «половина переселенцев никогда не посещала места предыдущего проживания после переезда; еще 25% посещают близких, оставшихся на неподконтрольных территориях до 4 раз в год»; «о том, что переселение рассматривается как постоянная ситуация, преимущественно говорит молодежь; что касается возвращения домой или посещения прежнего места жительства, то возникают ограничения, обусловленные ситуацией с безопасностью» [2]. О маятниковом типе миграции из зоны АТО речь идет в исследовании, проведенном Киевским международным институтом социологии в 2015 году, результаты которого были представлены во время круглого стола «Привлечение общин и вынужденных переселенцев к восстановлению Украины» [5]. Интенсивность маятниковой миграции колеблется в зависимости от военных действий, сезона и других факторов.

По критерию добровольности различают принудительную (насильственную), добровольную и вынужденную миграцию. Принудительная миграция – это насильственное переселение людей, осуществляемое, как правило, по инициативе государства. Причиной добровольной миграции является стремление к улучшению условий жизни. Вынужденная миграция – это миграционные потоки, причиной которых является угроза жизни и благосостоянию вследствие природных, техногенных или политических (например, войны и межнациональные конфликты) причин [1]. Таким образом, мотивация добровольной миграции – позитивная, вынужденной миграции – негативная. Кроме того, как указывает А. Сулаберидзе, вынужденная миграция может длиться короткое время, поскольку является следствием экстренных обстоятельств, действие которых ограничено во времени [13].

Вынужденная миграция, в свою очередь, де-

лится на миграцию тех, кто ищет убежища, миграцию тех, кто имеет постоянный статус, и тех, кто имеет временный статус. Мигранты из зоны проведения АТО относятся к вынужденным мигрантам со временным статусом. Хотя возможно, что этот статус станет постоянным, если это станет условием материальной компенсации группе потерпевших (как, например, это было с «афганцами» или «чернобыльцами»). Это может произойти, если будут доказаны долгосрочные отрицательные последствия миграции.

По причинам и целям миграции выделяют следующие группы: миграция членов семей, религиозная, этническая, экологическая, репатриация, образовательная, туристическая, а также политическая (которая в свою очередь делится на миграцию политических и военных беженцев), и экономическую (которая в свою очередь делится на миграцию экономических беженцев, которые выезжают вследствие общего низкого экономического уровня жизни в конкретной местности, и трудовую миграцию, главной причиной которой является стремление найти недоступную на предыдущем месте проживания работу или создать бизнес). В случае с миграцией из зоны проведения АТО мы имеем все признаки политической, военной и экономической миграции (причем эти виды актуальны для одних и тех же мигрантов), основными причинами которой являются боязнь за жизнь и благополучие (свое и своих близких) вследствие ведения боевых действий и экономического кризиса, вызванного конфликтом; отсутствие работы как на оккупированных территориях, так и на подконтрольных Украине территориях в зоне конфликта. Так, в исследовании Всемирного банка «Украина. Исследование социально-экономического влияния перемещения граждан и возвращения участников АТО» сделан вывод, что «главными мотивами для переселения стали, прежде всего, проблемы безопасности и преследований, политические предпочтения, наличие родных или друзей в регионах, куда люди переселялись, и возможность трудоустройства за рубежом» [2]. Кроме того, понятие «мигрант» соотносится с понятиями «беженец» и «переселенец», однако эти понятия не могут четко соответствовать сути миграции из зоны проведения АТО. Понятие «беженцы», как правило, употребляется в отношении лиц, мигрировавших за пределы

своей страны, в которой они подвергались преследованиям или в которой условия жизни были невыносимыми. Это подтверждается в определении, закрепленном в Законе Украины [3], согласно которому беженец не является гражданином Украины (тогда как внутренние мигранты имеют гражданство). Понятие «переселенец» происходит от понятия «переселение», то есть, переезд на новое постоянное место жительства. И хотя некоторые социологи не проводят четкого различия между данными понятиями (к примеру, В. Переведенцев [8]), нам ближе позиция О. Романовой, которая полагает, что эти понятия следует разграничивать [12].

Выводы. Понятие «внутренне перемещенные лица» (ВПЛ) с социологической точки зрения является не вполне корректным, поскольку описывает достаточно разнообразные группы мигрантов, участвующие в разных процессах, с разными целями, при этом включает в себя пассивный параметр «перемещенные», указывающий на «объектную» роль самих мигрантов и на активную роль некоего третьего субъекта, которого на самом деле не существует. Нам представляется более правильным использовать по отношению к переселенцам из зоны АТО понятие «вынужденные внутренние мигранты», которое является общепризнанным в мировой социологии. Вынужденная миграция – это миграционные потоки, причиной которых является угроза жизни и благосостоянию вследствие природных, техногенных или политических (например, войны и международных конфликты) причин.

Вынужденная внутренняя миграция в Украине обладает «гибридным» характером, одновременно являясь групповой и семейной, отчасти постоянной (часть мигрантов не хотят возвращаться в места, где проживали до начала военного конфликта), отчасти временной (часть мигрантов вернулись спустя менее чем три месяца), отчасти маятниковой (часть мигрантов периодически возвращаются в зону конфликта на работу, а затем снова уезжают на новое место жительства); миграция из зоны конфликта на востоке Украины является политической, военной и экономической, основными причинами которой являются боевые действия, экономический кризис и отсутствие работы в зоне конфликта.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Опрос был проведен в декабре 2016 года (N=253) в рамках мониторинга результатов проекта «Развитие самозанятости ВПЛ», реализованного ГО «Украинские рубежи» в рамках грантовой программы MOM.

БИБЛІОГРАФІЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Апаве Г., Чолевински Р. Мировая миграция. Управление мобильностью труда в развивающейся глобальной экономике [Текст] / Апаве Г., Чолевински Р. – Женева: MOM, 2008. – Т.4. – 504 с.
2. Беннер Х. Украина: исследование социально-экономического влияния перемещения граждан и возвращения участников АТО [Электронный ресурс] / Беннер Х. – Режим доступа: <http://mtot.gov.ua/dlya-75-vpo-vymushene-pereseleण्या-stalopershoyu-u-zhytti-zminoyu-mistsya-prozhyvannya-doslidzhennya-svitovogo-banku/> – Назв. с экрана.
3. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>
4. Закон Украины «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> – Назв. с экрана.
5. Киевский международный институт социологии. Привлечение общин и вынужденных переселенцев к восстановлению Украины (мат-лы круглого стола) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://chp.com.ua/all-news/item/38708-issledovanie-vpl-pokazali-vyisokuyu-mobilnost-i-v-osnovnom-dostigli-vzaimoponimaniya-s-mestnyimi-zhitelyami-infografika> – Назв. с экрана.
6. Михеева О., Среда В. Современные украинские внутренне перемещенные лица: основные причины стратегии переселения и проблемы адаптации. Социологическое исследование. Посольство Великой Британии в [Электронный ресурс] / Михеева О., Среда В. – Режим доступа: <http://www.ostrovok.lg.ua/sociology/nauka/oksana-miheieva-viktoriya-sereda-sociologichne-doslidzhennya-suchasni-ukrayinski-vnutrishno>
7. Надрага В. Проблемы вынужденной внутренней миграции населения в контексте концепции «сообщества риска» [Текст] / Надрага В. // Украинский социум. – 2015. – № 1 (52). – С.134-141.
8. Переведенцев В. Методы изучения миграции населения [Текст] / В. Переведенцев. – Москва: Наука, 1975. – 231 с.
9. Перрушу Р. Международное миграционное право: глоссарий терминов [Текст] / Перрушу Р. – Женева: Международная организация по миграции, 2005. – 98 с.
10. Попова О. А. Новые стейкхолдеры рынка образовательных услуг: вынужденные переселенцы, международные доноры, общественные организации [Текст] / О. А. Попова // Взаимодействие образовательных учреждений со стейкхолдерами: вехи времени: материалы XV междунар. науч.-практ. конф. (16 февр. 2017). – Харьков: Изд-во НУА, 2017. – С.195-200.
11. Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять [Электронный ресурс] / Ровенчак О. // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С.127-139. – Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/dspace/bitstream/handle/123456789/8810/11-Rovenchak.pdf> – Назв. с экрана.
12. Романова О. Понятия «мигрант» и «переселенец»: теоретические особенности и социальная реальность [Текст] / Романова О. // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. – 2013. – №1. – С.33-38.
13. Сулаберидзе А. Вынужденная и насильственная миграция: критерии разграничения [Текст] / Сулаберидзе А. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. Харьков, 2008. – С.298-304.

REFERENCES

1. Appave, G., Cholewinski, R., 2008. World Migration 2008. Managing Labor Mobility in the Evolving Global Economy [World migration. Managing mobility in a developing global economy]. Geneva: IOM, 4, 504 (in Russian).
2. Benner, H. Ukraina: issledovanie social'no-jekonomicheskogo vlijaniya peremeshhenija grazhdan i vozvrashhenija uchastnikov ATO [Ukraine: A study on the socio-economic impact of the movement of citizens and the return of ATO participants]. Access mode: <http://mtot.gov.ua/dlya-75-vpo-vymushene-pereseleण्या-stalopershoyu-u-zhytti-zminoyu-mistsya-prozhyvannya-doslidzhennya-svitovogo-banku/> (in Russian).
3. Zakon Ukraini «Pro bizhenciv ta osib, jaki potrebujut' dodatkovogo abo тимчасового захисту» [The Law of Ukraine «On refugees and persons in need of additional or temporary protection»]. Access mode: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3671-17> (in Ukrainian).
4. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennja prav i svobod vnutrishn'o peremishhenih osib» [The Law of Ukraine «On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons»]. Access mode: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (in Ukrainian).
5. Kievskij mezhdunarodnyj institut sociologii. Privlechenie obshhin i vynuždennyh pereselencev k vosstanovleniju Ukrainy [Involvement of communities and internally displaced persons in the restoration of Ukraine] (mat-ly kruglogo stola), 2015. Access mode: <http://chp.com.ua/all-news/item/38708-issledovanie-vpl-pokazali-vyisokuyu-mobilnost-i-v-osnovnom-dostigli-vzaimoponimaniya-s-mestnyimi-zhitelyami-infografika> (in Russian).
6. Miheeva, O., Sreda, V., 2016. Sovremennye ukrainskie vnutrenne peremeshhennye lica: osnovnye prichiny, strategii pereselenija i problemy adaptacii [Modern Ukrainian internally displaced persons: main reasons, migration strategies and adaptation problems]. Sociologicheskoe issledovanie. Posol'stvo Velikoj Britanii v Ukraine. Ukrainskaja mirotvorcheskaja shkola. Access mode: <http://www.ostrovok.lg.ua/sociology/nauka/oksana-miheieva-viktoriya-sereda-sociologichne-doslidzhennya-suchasni-ukrayinski-vnutrishno> (in Russian).
7. Nadraga, V., 2015. Problemi vimushenoj vnutrishn'oi migracii naselennja v konteksti koncepcii «suspiľstva riziku» [The problems of forced internal migration in the context of the concept of «risk society»]. Ukraïns'kij socium 1 (52), 134-141. (in Ukrainian).
8. Perevedencev, V.I. Metody izuchenija migracii naselenija [Methods for studying population migration]. Moscow, 1975 (in Russian).
9. Perrushu, R. Mezhdunarodnoe migracionnoe pravo: glossarij terminov [International Migration Law: Glossary of Terms]. Zheneva: Mezhdunarodnaja organizacija po migracii (MOM), 2005 (in Russian).
10. Popova, O. A., 2017. Novye stekholdersy rynka obrazovatel'nyh uslug: vynuždennye pereselency, mezhdunarodnye donory, obshhestvennye organizacii [New stakeholders of the educational services market: internally displaced persons, international donors, public organizations]. Vzaimodejstvie obrazovatel'nyh uchrezhdenij so stekholderami: velenie vremeni: materialy HV

mezhdunar. nauch.-prakt. konf. 16 ferv. 2017. Har'kov: Izd-vo NUA, 195-200 (in Russian).

11. Rovenchak, O., 2006. Vznachennja ta klasifikacii migracij: nablizhennja do operacijnih ponjat' [Definition and classification of migrations: approximation to operating concepts]. Politichnij menedzhment 2, 127-139. Access mode: <http://dspace.nbuv.gov.ua/dspace/bitstream/handle/123456789/8810/11-Rovenchak.pdf> (in Ukrainian).

12. Romanova, O., 2013. Ponjatija «migrant» i «pereselenc»: teoreticheskie osobennosti i social'naja real'nost' [The concepts of «migrant» and «immigrant»: theoretical features and social reality]. Gumanitarnye issledovanija v Vostochnoj Sibiri i na Dal'nem Vostoke 1, 33-38 (in Russian)

13. Sulaberidze, A., 2008. Vynuzhdennaja i nasil'stvennaja migracija: kriterii razgranichenija [Reluctant and forced migration: differentiation criteria]. Metodologija, teorija ta praktika sociologichnogo analizu suchasnogo suspil'stva. Har'kov, 298-304 (in Russian).

Попова Ольга Александровна – аспирант

Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия»

Адрес: 61024, Украина, Харьков, ул. Лермонтовская, 27

E-mail: olga.al.popova@gmail.com

Popova Olga A. – postgraduate

Kharkov Humanitarian University «People's Ukrainian Academy»

Address: 27, Lermontovskaya Str., Kharkov, Ukraine, 61024

E-mail: olga.al.popova@gmail.com

Волонтерство: сутність феномена та особливості його функціонування в сучасній Україні

І. Ю. Чайка

Запорізький національний університет, Запоріжжя, Україна

УДК 316.354.4+364.467

doi: 10.15421/171798

У статті волонтерство охарактеризоване як суспільнокорисна діяльність, що не має на меті досягнення інших цілей крім суспільного блага, в найзагальнішому вимірі – прирощення людського капіталу, не є діяльністю на благо держави, ґрунтується на загальнолюдських цінностях. Хоча у волонтерській діяльності суб'єкт може використовувати свої професійні знання, потенціал, але така діяльність не має сприяти досягненню його професійних, кар'єрних цілей. Волонтерська діяльність є безкорисливою та безоплатною без будь-яких застережень, тобто умовою здійснення волонтерської діяльності для суб'єкта є наявність основної оплачуваної роботи чи інших джерел доходу. Волонтерство дозволяє особистості задовольнити потреби найвищого рівня у суспільно ухваленій самореалізації та самоактуалізації.

Обґрунтовано, що мотивом волонтерської діяльності є саморозвиток, формування цілісної моральної особистості. Виявлено, що наявність невірного уявлення щодо сутності феномена волонтерства призводить до неправильної оцінки ролі суб'єктів, що визначають себе як волонтери, по суті виконуючи функції, що є значно ширшими, ніж волонтерські, невірного визначення їхнього правового статусу, що може призвести до загрози життєвим інтересам та порушення прав цих осіб. Саме тому правовий статус учасника системи допомоги армії в Антитерористичній операції в Україні мав би бути визначений як учасник війни.

Ключові слова: волонтерська діяльність; мотиви волонтерської діяльності; учасники війни

Volunteerism: essence of the phenomenon and peculiarities of its functioning in modern Ukraine

I. Y. Chaika

Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya, Ukraine

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of volunteerism and peculiarities of its functioning in modern Ukraine. The research is based on system methodology, method of comparative analysis and method of documentary analysis. A volunteerism is characterized as the activity for the sake of prosperity of society or community. A volunteerism is publicly useful activity, its only aim is to provide a public benefit and to increase the human capital. It does not have any political coloring and is based on mankind values, which are common to all. Although a subject can use the professional knowledge, potential in volunteer activity, but such activity must not be an instrument of achieving person's professional and carrier aims. As volunteer activity is unselfish and non-profit, the condition of subject's fulfillment of volunteer activity is a presence of the basic paid work or other sources of profit. The analyzed studies on volunteerism's motivational system allows making the conclusion that volunteerism includes motives, which induce volunteer to fulfill publicly useful activity, and also those motives, which determine personalities' actions, directed on self-development.

It has been found out, that in Great Britain and Germany a volunteerism is fulfilled mainly as the socially directed activity. A volunteer movement is institutionalized, it cooperates with the state, sometimes gets financing from it, however it does not execute any political functions and it is not the source of profit for its participants. In France and Czech Republic, the state does not delegate the plenary powers to volunteers, but it attracts them into the governmental structure for them to implement power functions.

Obviously, such activity is not a volunteerism by its essence, and it can be seen as a form of public participation, provision of the civil society's functions, co-operation with the state. Moreover, during a military conflict, absence of the clear determination of the essence of volunteerism, motivation of volunteers and their legal status can result in a threat of vital interests and violation of rights for personality, who determines himself as a volunteer and who is executing functions, which are considerably wider than volunteer ones. It has been found out that participants of the system of army, who helps in the Anti-terror operation in Ukraine, are not volunteers, neither by the motivation nor by implementation of functions, which would determine their legal status. That's why, the legal status of participants of the army help's system in the Anti-terror operation in Ukraine must be set as a war participant.

Keywords: volunteer movement; motivation of volunteers; war participant

Цитування даної статті: Чайка І. Ю. Волонтерство: сутність феномена та особливості його функціонування в сучасній Україні/ І. Ю. Чайка // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 72-79. doi: 10.15421/171798

Citation of this article: Chaika, I. Y., 2017. Volunteerstvo: sutnist' fenomena ta osoblyvosti yoho funktsionuvannya v suchasnyy Ukraini [Volunteerism: essence of the phenomenon and peculiarities of its functioning in modern Ukraine]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 72-79. doi: 10.15421/171798 (in Ukrainian).

Received: 10.06.2017

Accepted: 08.07.2017

Волонтерство: сущность феномена и особенности его функционирования в современной Украине

И. Ю. Чайка

Запорожский национальный университет, Запорожье, Украина

В статье волонтерство охарактеризовано как общественно-полезная деятельность, целью которой является общественное благо (в самом общем смысле – умножение человеческого капитала), которая не является деятельностью на благо государства, основывается на общечеловеческих ценностях. Хотя в волонтерской деятельности субъект может использовать свои профессиональные знания, потенциал, но такая деятельность не должна способствовать достижению его профессиональных, карьерных целей. Волонтерская деятельность является бескорыстной и неоплачиваемой, то есть условием осуществления волонтерской деятельности для субъекта является наличие основной оплачиваемой работы или других источников дохода. Волонтерство позволяет личности удовлетворить потребности высшего уровня в общественно одобряемой самореализации и самоактуализации.

Обосновано, что мотивом волонтерской деятельности является саморазвитие, формирование целостной моральной личности. Выявлено, что наличие неправильного представления о сущности феномена волонтерства приводит к неправильной оценке роли субъектов, которые определяют себя как волонтеров, неверного определения их правового статуса, что может привести к угрозе жизненным интересам и нарушению прав этих лиц. Именно поэтому правовой статус участника системы помощи армии в Антитеррористической операции в Украине следовало бы определить, как участник войны.

Ключевые слова: волонтерская деятельность; мотивы волонтерской деятельности; участники войны

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою суспільного буття у сучасну епоху є волонтерство. Незважаючи на те, що становлення волонтерства як суспільного феномена і способу організації взаємодії соціальних суб'єктів у соціальних системах різного рівня складності відбувається протягом всієї соціальної історії людства, справжній розквіт волонтерства у XX-XXI ст. є наслідком гуманізації суспільних відносин, зростання ролі особистості як найвищої суспільної цінності. Сьогодні ознакою цивілізованості конкретного суспільства виступає також і наявність розвиненої системи волонтерських організацій і особистостей, які займаються волонтерською діяльністю індивідуально чи утворюючи менш формалізовані групи. Наразі постала необхідність у науковому аналізі волонтерської діяльності з метою визначення сутності волонтерства, з'ясування функцій волонтерства у процесі розвитку соціальних системах сучасних суспільств.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження феномена волонтерства у теоретичному і практичному вимірі у вітчизняній науці здійснювали О. Безпалько, Р. Вайноле, І. Грига, М. Дейчаківський, Л. Дума, З. Зайцева, А. Зінченко, І. Зверева, Н. Івченко, А. Капська, О. Карпенко, Л. Коваль, Н. Комарова, О. Кузьменко, О. Лисенко, В. Назарук, Ф. Ступак, С. Толстоухова, І. Трубавіна, О. Шагохіна, О. Яременко.

Дослідження волонтерства як соціокультурного феномена, соціологічної проблеми, форми соціальної активності особистості, а також досвіду волонтерської діяльності в зарубіжних країнах та в Україні, здійснювалися в роботах М. Певної, К. Павлюка, Л. Кіреєвої, О. Трубнікової.

Волонтерство є предметом наукових досліджень, що здійснюються у багатьох галузях гуманітарного та суспільствознавчого знання: соціологічного, психологічного, політологічно-

го, юридичного, державно-управлінського тощо. Наявність такої мультипарадигмальності в аналізі феномена волонтерства з одного боку сприяє максимальному аналізу його сутності, а з іншого іноді призводить до невиправданого визначення деяких конкретних видів соціальної взаємодії як волонтерства, що, в свою чергу, розширює наукові визначення цього феномена за рахунок ознак, що взагалі не є для нього притаманними. Наявність невірних уявлень щодо сутності феномена волонтерства може призводити до того, що суспільні явища, що за певними ознаками можуть бути описані як волонтерство, і в наукових дослідженнях, і на рівні законодавчого регулювання розглядаються в рамках (необхідно зазначити достатньо вузьких) цього феномена, що призводить до неправильної оцінки ролі суб'єктів цієї нібито лише волонтерської діяльності, невірних визначення їхнього правового статусу.

Саме тому, на нашу думку, необхідним є визначення ознак волонтерства, як способу соціальної взаємодії, виокремлення мотивів волонтерів, аналіз особливостей суб'єкт-суб'єктної взаємодії в волонтерській діяльності, розгляд зазначених аспектів у суспільній практиці сучасної України.

Мета дослідження. Поставлені завдання визначають мету даної роботи: з'ясувати сутність феномена волонтерства та особливості його функціонування в сучасній Україні.

Дослідження здійснене на підставі використання системної методології, методу компаративного аналізу, методу аналізу документів.

Виклад основного матеріалу. Найбільш широко визначення феномена волонтерства міститься у документах Організації Об'єднаних Націй: вклад особи у розвиток благополуччя своїх сусідів і суспільства в цілому, що зроблений поза рамками власної кар'єрної діяльності на засадах безкорисливості, безоплатності [12, с. 2].

Таке визначення є узагальнюючим і нібито розмитим, проте воно дає підстави для виокремлення чітких засад волонтерської діяльності. По-перше, волонтерство здійснюється задля благополуччя громади чи суспільства, тобто волонтерство є суспільнокорисною діяльністю, що не має на меті досягнення інших цілей крім суспільного блага, в найзагальнішому вимірі – прирощення людського капіталу. Тобто волонтерство не є діяльністю на благо держави, воно не має політичного забарвлення, ґрунтується на загальнолюдських цінностях. По-друге, хоча у волонтерській діяльності суб'єкт може використовувати свої професійні знання, потенціал, але така діяльність не має сприяти досягненню його професійних, кар'єрних цілей. По-третє, волонтерська діяльність є безкорисливою та безоплатною без будь-яких застережень, тобто умовою здійснення волонтерської діяльності для суб'єкта є наявність основної оплачуваної роботи чи інших джерел доходу.

Аналогічні міркування словлюють дослідники американського університету імені Д. Хопкінса, які більш ніж 20 років вивчають волонтерську діяльність по всьому світу, визначаючи волонтерство «як комплекс заходів, реалізований у вільний від роботи час без будь-якої грошової компенсації ...» [16, с. 224]. З точки зору європейських дослідників, «волонтерство – це сума дій, які громадяни здійснюють одне для одного безоплатно зі своєї доброї волі» [15, с. 7]. Волонтерство як інструмент прирощення соціального капіталу розглядається в роботі Й. Бейґбедера, який пише, що ефект волонтерства проявляється як «...пробудження потенціалу членів суспільства для покращення якості їхнього життя» [13, с. 104].

Певним підтвердженням наших міркувань може слугувати дослідження, проведене американськими дослідниками Х. Анхейером та Л. Саламоном. Вони провели аналіз дефініцій волонтерства у різних країнах і довели, що англійський і американський концепт «volunteering», французький «voluntariat», італійський «voluntariato», шведський «frivillig verksamhet» і німецький «ehrenamt», незважаючи на схожий переклад, мають різну історію виникнення і різне культурне значення. Аналізуючи наукові роботи, вони дійшли висновку, що у Великій Британії та Австралії волонтерство визначається як інститут громадянського суспільства, як суспільний сектор, що відокремлений від держави та бізнесу. В інших країнах дослідники особливу увагу акцентують на волонтерстві як сфері суспільних послуг і суспільній користі від них. На думку дослідників, в основі всіх визначень волонтерства покладена значимість волонтерської праці, яка включає декілька характеристик: вимірювання часу (зайнятість волонтера повний або неповний робочий день), економічний аспект (отримує волонтер оплату за свою роботу чи ні), а

також соціальний аспект (волонтер працює самостійно або в організації) [12, с. 5,8].

О. Трубінова виокремлює критерії волонтерства, що дозволяють відокремити волонтерство від інших видів добровільницької діяльності:

- власна ініціатива;
- суспільно корисний характер роботи;
- відсутність у суб'єкта, що займається волонтерством, очікування на фінансову винагороду;
- діяльність, що здійснюється у вільний час;
- діяльність, що безпосередньо не пов'язана з захистом власних інтересів та вирішенням своїх проблем;
- діяльність, що виражається у праці;
- діяльність, що не передбачає включеності до ієрархічно-організаційної структури певної установи [11, с. 208].

Значимість волонтерства як діяльності, що визнається суспільством, підкреслюється М.С. Шераденом, який вважає, що волонтерство – це «послуги, які надаються в організованій формі суттєвої участі і внеску в місцевій, національній або світовій спільноті, що визнаються і цінуються суспільством з мінімальною грошовою компенсацією для учасників» [17, с. 163].

Оскільки волонтерство переважно здійснюється суб'єктами, що є зайнятими за основним місцем роботи, у вільний час, то цілком обґрунтовано вбачається концепція волонтерства як серйозного дозвілля, запропонована канадським соціологом Р. Стеббінсом. Рисами такого дозвілля є: «епізодична потреба продовжувати це заняття; можливість докладати зусилля, щоб пережити важливі моменти, досягти цілей і брати участь у житті; наявність багатьох тривалих переваг – як духовних, так і матеріальних: самореалізація, духовне зростання, самовираження, відродження або оновлення особистості, почуття досягнення, підвищення самооцінки, участь у соціальній взаємодії і відчуття належності до спільноти; самовинагорода; унікальний дух, де центральним компонентом виступає груповий соціальний світ, який починає змінювати форму, коли аматори, захоплені певною сферою, протягом багатьох років спільно задовольняють суттєві загальні інтереси» [10, с. 66].

Концепція серйозного дозвілля дає можливість виокремити сутнісні характеристики волонтерства, пов'язані з мотивацією волонтерської діяльності. Волонтерство дозволяє особистості задовольнити потреби найвищого рівня у суспільно ухваленій самореалізації та самоактуалізації, тобто мотивом стає саморозвиток, формування себе як цілісної моральної особистості.

С. Тетерський, О. Решетніков [9, с. 58–62] вважають, що люди, які починають займатися волонтерством, мають таку ієрархію мотивів:

- безвідносні цінності (для християнського світу – любов, праця, обов'язок, етика людських взаємовідносин);

- загальнолюдські цінності;
- самореалізація;
- суспільне визнання, почуття соціальної значимості;
- самовираження и самовизначення;
- професійне орієнтування;
- набуття корисних соціальних та практичних навичок;
- можливість спілкування, дружньої взаємодії з однодумцями;
- набуття досвіду відповідального лідерства та соціальної взаємодії;
- здатність висловити громадянську позицію;
- виконання суспільного або релігійного обов'язку;
- організація вільного часу.

Таким чином, можна говорити, що мотиваційна система волонтера включає мотиви, що спонукають його саме до конкретної суспільнокорисної діяльності, а також ті мотиви, що визначають дії особистості, спрямовані на саморозвиток.

Грунтуючись на наведених вище міркуваннях, можна розглянути чи обґрунтовано представники вітчизняної та зарубіжної науки визначають як волонтерство деякі види суспільнокорисної діяльності.

Розглядаючи особливості волонтерської діяльності у Великій Британії, К. Бідерман зазначає, що близько третини мешканців країни залучені до волонтерства, переважно у сфері соціальної роботи. Традиції сучасного волонтерства пов'язані з тим, що до кінця 40-х років ХХ ст. особи, що були нужденними, отримували медичну та соціальну допомогу від громади і волонтерських організацій. Перехід функцій соціального захисту до держави у другій половині ХХ ст. не сприяв підвищенню ефективності такої діяльності, що привело до відновлення волонтерської активності. Відповідно до англосаксонської традиції, неурядові громадські організації (НУО) повинні мати певну мету, на відміну від органічних співтовариств чи природоохоронних і професійних союзів. Залучення членів як волонтерів має тут як прагматичну (співробітництво для більш ефективного досягнення загальних цілей), так і моральну основу. НУО чітко відділені від держави, хоча вони можуть користуватися і користуються державними коштами, особливо для надання медичних і соціальних послуг. Однак, їхня діяльність багато в чому опирається на незалежно зібрані кошти. Організації, які бажають залучити спонсорів, проводять інформаційні та рекламні кампанії, та, фактично, змагаються за ресурси. Законодавець, як зацікавлений у розвитку цього сектора, вводить положення щодо звільнення від податку донорів соціальних організацій. Масштаб діяльності НУО дуже великий: від прямої допомоги до різнобічної соціальної підтримки і здійснення впливу на місцеву та національну владу. Волонтерський рух у Великобританії

має вагому підтримку від уряду, що пояснюється визнанням його як важливого елемента соціальної політики. Особливо це було помітно у 80-ті роки, коли рівень безробіття зріс, і політики, як і суспільство загалом, почали вважати волонтерську роботу частковим вирішенням цієї проблеми [4].

Наявність у суспільній свідомості британців переконання щодо меншої ефективності держави (порівняно з зусиллями громади чи волонтерів) у виконанні функцій соціального захисту, на нашу думку, має глибоке історичне підґрунтя. Розв'язання проблем нужденних, хворих та соціально вразливих осіб, починаючи з періоду Середньовіччя, у Великій Британії здійснювалося завдяки зусиллям громади (церковного приходу) і фінансувалося за рахунок спочатку добровільних пожертв, а з 1572 р. коштів спеціального податку. Закон про бідних 1601 р. закріпив обов'язок приходу дбати про нужденних і забезпечувати роботою працездатних злидарів. Незважаючи на недосконалість системи соціальної допомоги, що регламентувалася цим законом, прийнятий 200 років потому Закон про бідних (1834), який передав усі функції, раніше виконувані громадою, державі, був абсолютно неефективним та антигуманним. За цим законом приходи реорганізовувалися у союзи, в кожному з яких відкривався робітний дім. Соціальна допомога у переважній більшості випадків надавалася тільки там. Положення закону пов'язували отримання допомоги з перебуванням в робітному домі, в якому передбачалося розділення сімей (окреме перебування жінок, чоловіків, хлопчиків і дівчат), одноманітне мізерне харчування, тяжка, рутинна робота, дитяча зайнятість на фабриках і шахтах, носіння уніформи.

Таким чином, можна говорити, що у Великій Британії волонтерство реалізується переважно як соціально спрямована діяльність, і, хоча у переважній більшості волонтерський рух є інституціолізованим та взаємодіє з державою, в тому числі отримуючи фінансування, однак не виконує неприямних волонтерству політичних функцій і не є джерелом доходу для його учасників.

К. Павлюк зазначає, що «у Німеччині, на відміну від англоамериканської традиції, термін «волонтер» і «волонтерство» зустрічається рідко. Проте використовуються терміни «робота» та «діяльність на громадських засадах». Другий термін охоплює традиційне визначення волонтерської роботи – вона добровільна та безкоштовна. Волонтерська робота в Німеччині виникла в 1788р. завдяки Гамбурзькому кодексу для бідних. Протягом наступних десятиліть у більшості німецьких поселень соціальний захист бідних було організовано саме завдяки волонтерській роботі, котра була інституціолізована комунальною реформою в Пруссії в 1808 році» [8, с. 89]. Волонтерство Німеччини відрізняють свої особливості, відображені в законодавчих ініціативах, зокрема:

із 1964 р. реалізується державна програма «Добровольчий соціальний рік» (Freiwilliges Soziales Jahr або Freiwilliges Ökologisches Jahr), яка дозволяє німецькій молоді протягом року здійснювати практичну діяльність в соціальній або екологічній сферах; із 2002 року волонтерська діяльність зарховується як альтернатива службі в армії [14].

Незважаючи на те, що історія формування волонтерських традицій та сучасні форми волонтерської діяльності у Великій Британії та Німеччині мають певну схожість, не може не звернути на себе увагу той факт, що у деяких випадках мотиви діяльності волонтерів, які беруть участь у програмах «Добровольчий соціальний рік» та «Добровольчий екологічний рік», якщо й не підмінюються, то суттєво доповнюються мотивами уникання військової служби. Переважно спрямованими на вирішення соціальних проблем є волонтерські організації Італії. Волонтерський рух є інституціалізованим і подекуди регульованим з боку держави: 1) за ініціативи Римської ошадної каси створений Італійський фонд волонтерства, який надає консультаційні та освітні послуги волонтерам і волонтерським організаціям; 2) інтереси 2 млн. волонтерів Італії перед урядом, парламентом, церквою представляє Постійний комітет голів волонтерських організацій і фондів; 3) кожен волонтер має обов'язкове страхування здоров'я і відповідальності перед третіми особами.

Тісна взаємодія пов'язує волонтерські організації і систему державного управління у Франції та Чехії. У Франції близько 20 % дорослого населення постійно займається волонтерською діяльністю, волонтери також залучаються й до роботи в місцевих органах влади, державних установах, в органах поліції та громадської безпеки, посольствах і консульствах. Найбільш популярними напрямками є проекти в сферах охорони здоров'я та реабілітації, боротьба з ізоляцією та дискримінацією, адаптація іммігрантів, освітні та культурологічні проекти [8, с. 90].

У Чехії акредитується діяльність неурядових організацій, котрі здійснюють відбір і навчають волонтерів, підписують з ними контракти і направляють на роботу в організації, які їх потребують. Це можуть бути як державні органи, так і територіальні органи влади та самоврядування [10, с. 89-90].

Виникає питання, чи можна говорити про те, що така діяльність є волонтерською: адже, держава не делегує свої повноваження волонтерам, а залучає їх в свою структуру для виконання власних функцій. На нашу думку, така діяльність не є волонтерською за своєю суттю і може розглядатися як форма громадської участі, реалізації функцій громадянського суспільства із взаємодії з державою.

В умовах мирного існування держави такою плутаниною понять можна знехтувати, проте у

ситуації конфлікту відсутність чіткого визначення сутності волонтерства, мотивації волонтерів, їхнього правового статусу може призвести до загрози життєвим інтересам та порушенню прав особи, що визначає себе як волонтер, по суті виконуючи функції, що є значно ширшими, ніж волонтерські.

Яскравим прикладом цього є діяльність українських громадян із допомоги армії під час Антитерористичної операції (АТО) в Україні. Нормативним актом, що регулює їхню діяльність на даний момент є Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 року № 3236 VI [2] і Закон України «Про внесення змін у деякі закони України щодо волонтерської діяльності» (далі — Закон), прийнятий Верховною Радою 5 березня 2015 року № 2466VIII [1]. Закон визначає напрями волонтерської діяльності, уточнює терміни «волонтерська діяльність», «волонтер», знімає обмеження для здійснення волонтерської діяльності організаціями та установами, уточнює права та обов'язки волонтерів, організацій та установ, які залучають до своєї діяльності волонтерів, пояснює особливості відшкодування витрат, пов'язаних з наданням волонтерської допомоги. Також встановлено, що в разі загибелі волонтера під час надання волонтерської допомоги в районі АТО, бойових дій і збройних конфліктів сім'ї загиблого, його батькам та утриманням виплачується одноразова грошова допомога; у разі встановлення інвалідності волонтера внаслідок поранення, отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі АТО, бойових дій і збройних конфліктів, залежно від ступеня втрати працездатності йому виплачується одноразова грошова допомога тощо.

Містить Закон і декілька достатньо суперечливих норм, зокрема, передбачається, що волонтерська організація має гарантувати безпечні умови праці волонтерів, що в умовах діяльності волонтерів під час збройного конфлікту реалізувати неможливо. Крім того, у змінах до Закону раніше визначене як обов'язкове страхування життя волонтера стало добровільним. Ця норма нібито знімає деякий фінансовий тягар з волонтерів та волонтерських організацій, проте в довгостроковій перспективі шкодить законним інтересам волонтера.

Але найголовніше те, що учасники системи допомоги армії в АТО не є волонтерами, ані за своєю мотивацією, ані за функціями, виконання яких мало б визначати зовсім інший їх правовий статус.

Перш за все слід зазначити, що певна частина волонтерів АТО виконує свої функції не у вільний від роботи час, а зробили це своєю основною діяльністю. Як зазначають вітчизняні дослідники, зокрема А. Матійчик, відбувалося «виконання функцій держави волонтерами на перших етапах військового протистояння на сході України, які забезпечували військових, починаючи від продуктів

харчування, завершуючи реанімобілями, джипами та складною оптикою» [9].

Звернемося до дослідження мотивації волонтерів АТО, проведеного Л. Жужою у 2015 р. [5, 6]. «Основним мотивом волонтерської діяльності виступає допомога людям, що потрапили в біду, однак для волонтерів також властиво вважати, що вони допомагають державі. У цьому відбивається власний мотив волонтерів взяти на себе частину функцій держави, тобто крім моральних мотивів, характерним для волонтерів є громадянський мотив. При цьому потрібно зазначити, що більшість (71,4%) опитаних волонтерів вважають, що волонтери чесніші, ніж державні служби. Тобто інститут держави сприймається волонтерами як такий, що не виконує свої функції, замість них частину функцій на себе перебирають волонтери, які виконують їх краще, ніж це робила б держава... Волонтерські організації часто проголошують домінування гуманістичних цінностей у своїй діяльності. Це відображено і в основному мотиві більшості опитаних волонтерів. На питання про причини участі в русі 73,3% вибрали варіант – «коли люди в біді, їм треба допомагати», що вказує на пріоритет гуманістичних цінностей. Однак специфікою українського волонтерського руху є поєднання гуманізму з громадянськими мотивами і патріотизмом як причини участі в русі. На це вказує поширеність також наступних мотивів: «це мій внесок в нове суспільство» – патріотизм (61,5%), «не хочу бути осторонь, коли країні потрібна моя допомога» – громадянський обов'язок (54,5%)» [5].

Отже, мотивація учасників системи допомоги армії в АТО включає в рівній мірі загальногуманістичні і державницькі патріотичні мотиви. Беручи до уваги цей факт, а також функції виконуваними в зоні проведення АТО, можна, вважаємо, говорити про те, що їхній правовий статус міг би бути визначений Законом України про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. Дійсно, у відповідності до п. 13 ст. 9 Закону: «Учасниками війни вважаються працівники підприємств, установ, організацій, які залучалися та брали безпосередню участь у забезпеченні проведення антитерористичної операції, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення, у порядку, встановленому законодавством» [3]. Очевидно, що завдання, виконувани волонтерами АТО, є подібними до дій осіб, зазначених у згаданій статті Закону, і їхній статус має бути визначений саме у формулюванні «учасник війни». Наявність такого статусу передбачає згідно зі ст. 14 Закону України про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту, широкий

перелік пільг, які є особливо актуальними для осіб, які зазнали поранень та ушкоджень здоров'я під час своєї діяльності.

Висновки. Таким чином, волонтерство здійснюється задля благополуччя громади чи суспільства, тобто волонтерство є суспільнокорисною діяльністю, що не має на меті досягнення інших цілей крім суспільного блага, в найзагальнішому вимірі – прирощення людського капіталу, волонтерство не є діяльністю на благо держави, воно не має політичного забарвлення, ґрунтується на загальнолюдських цінностях. Хоча у волонтерській діяльності суб'єкт може використовувати свої професійні знання, потенціал, але така діяльність не має сприяти досягненню його професійних, кар'єрних цілей. Волонтерська діяльність є безкорисливою та безоплатною без будь-яких застережень, тобто умовою здійснення волонтерської діяльності для суб'єкта є наявність основної оплачуваної роботи чи інших джерел доходу. Волонтерство дозволяє особистості задовольнити потреби найвищого рівня у суспільно ухваленій самореалізації та самоактуалізації, тобто мотивом стає саморозвиток, формування себе як цілісної моральної особистості.

У Великій Британії та Німеччині волонтерство реалізується переважно як соціально спрямована діяльність, і, хоча у переважній більшості волонтерський рух є інституціолізованим, та взаємодіє з державою, в тому числі отримуючи фінансування, однак не виконує непритаманних волонтерству політичних функцій і не є джерелом доходу для його учасників. У Франції та Чехії держава не делегує свої повноваження деякій частині волонтерів, а залучає їх в свою структуру для виконання власних функцій. Така діяльність не є волонтерською за своєю суттю і може розглядатися як форма громадської участі, реалізації функцій громадянського суспільства із взаємодії з державою.

В умовах мирного існування держави такою плутаниною понять можна знехтувати, проте у ситуації конфлікту відсутність чіткого визначення сутності волонтерства, мотивації волонтерів, їхнього правового статусу, може призвести до загрози життєвим інтересам та порушення прав особи, що визначає себе як волонтер, по суті виконуючи функції, що є значно ширшими, ніж волонтерські. Саме тому правовий статус учасника системи допомоги армії в Антитерористичній операції в Україні мав би бути визначений як учасник війни.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності : Закон України від 05.03.2015 № 246-VIII [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/246-19> (дата звернення: 20.07.2017).
2. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення: 20.07.2017).
3. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України 22.10.1993 № 3551-XII [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 26.06.2017).
4. Бидерман К. Координация работы добровольцев и менеджмент волонтерских программ в Великобритании [Електронний ресурс] / К. Бидерман // Всеукраїнський громадський центр «Волонтер». – Режим доступу: http://www.volunteer.kiev.ua/pages/83-koordinaciya_raboty_dobrovolcev_i_menedzhment_volonterskih_programm_v_velikobritanii (дата звернення: 20.07.2017).
5. Жужа Л. О. Волонтерський рух у контексті Антитерористичної операції в Україні: політологічний вимір [Електронний ресурс]: дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Л.О. Жужа. – Харків, 2016. – 225 с. – Режим доступу: <http://archive.li/GU9di#selection-981.2-985.2> (дата звернення: 20.07.2017).
6. Жужа Л.О. Політичний менеджмент волонтерства АТО / Л.О. Жужа // Грани. – 2015. – Т. 18. – № 6 (122). – С. 127-133.
7. Матійчук А.В. Волонтерська діяльність як детермінанта розвитку громадянського суспільства / А.В. Матвійчук // Грани. – 2016. – Т. 19. – № 8 (136). – С. 100-107.
8. Павлюк К. С. Волонтерський рух: зарубіжний досвід та вітчизняні практики / К. С. Павлюк // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. – № 13–14. – С. 87–93.
9. Решетников О. Социальное служение (участие молодежи в общественно полезной деятельности) / О. Решетников, С. Тетерский. – Нижний Новгород: Педагогические технологии, 2009. – 68 с.
10. Стеббинс Р. А. Свободное время: к оптимальному стилю досуга / Р. А. Стеббинс // Социологические исследования. – 2000. – № 7. – С. 64–72.
11. Трубнікова О. А. Волонтерство як форма соціальної активності особистості // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. 7, вип. 20. – Ч. 2. – С. 205–209.
12. Anheier H. Volunteering in Cross-National Perspective: Initial Comparisons / H. Anheier, L. Salamon // Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project. – Baltimore: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, 2001. – № 10. – 20 p.
13. Beigbeder Y. The Role and Status of International Humanitarian Volunteers and Organisations: The Right and Duty to Humanitarian Assistance / Y. Beigbeder. – Dordrecht, Boston, London : Martinus Nijhoff. 1991. – 414 p.
14. Freiwilliges Soziales Jahr (FSJ) oder Freiwilliges Ökologisches Jahr (FOJ) [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.bundesfreiwilligendienst.de/fsj-freiwilliges-soziales-jahr/freiwilliges-oekologisches-jahr-foej> (дата звернення 20.07.2017).
15. INVOLVE (Involvement of third country nationals in volunteering as a means of better integration): final project report. European Volunteer Centre [Electronic resource]. – 2006. – 61 p. – Access mode : <http://www.ivr.org.uk/images/stories/Institute-of-Volunteering-Research/Migrated-Resources/Documents/INVOLVEreportEN.pdf> (дата звернення: 20.07.2017).
16. Salamon M. Measuring the economic value of volunteer work globally: concepts, Estimates, and a roadmap to the future / M. Salamon, S. Sokolowski, M. Haddock // Annals of Public and Cooperative Economics. – 2011. – Vol. 82. – № 3. – P. 217–252.
17. Sherraden M. S. Effects of International Volunteering and Service: Individual and Institutional Predictors / M. S. Sherraden, B. J. Lough, A. Moore McBride // Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations, – 2008. – № 19. – P. 395–421.

REFERENCES

1. Pro vnesennya zmin do deyakyx zakoniv Ukrayiny shhodo volonters'koyi diyal'nosti : Zakon Ukrayiny vid 05.03.2015 № 246-VIII [About making alteration in some laws of Ukraine in relation to volunteer activity : Law of Ukraine from 05.03.2015 № 246-VIII]. Baza danyh «Zakonodavstvo Ukrayiny». Access mode: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/246-19> (in Ukrainian).
2. Pro volonters'ku diyal'nist' : Zakon Ukrayiny vid 19.04.2011 № 3236-VI [About volunteer activity: Law of Ukraine from 19.04.2011 № 3236-VI]. Baza danyh «Zakonodavstvo Ukrayiny». Access mode: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (in Ukrainian).
3. Pro status veteraniv viny, garantiyi yix social'nogo zaxystu: Zakon Ukrayiny 22.10.1993 № 3551-XII. [About status of veterans of war, guarantee of them, social defence: Law of Ukraine 22.10.1993 № 3551-XII]. Baza danyh «Zakonodavstvo Ukrayiny». Access mode: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (in Ukrainian).
4. Biderman, K., 2017. Koordinaciya raboty dobrovol'cev i menedzhment volonterskih programm v Velikobritanii. [Coordination of volunteer's works and volunteer programs management in Great Britain]. Access mode: http://www.volunteer.kiev.ua/pages/83-koordinaciya_raboty_dobrovolcev_i_menedzhment_volonterskih_programm_v_velikobritanii/ (in Russian).
5. Zhuzha, L. O., 2016. Volonters'kyj ruh u konteksti Antyterorystychnoyi operaciyi v Ukrayini: politologichnyj vymir: dys...kandydata politychnykh nauk. [Volunteerism in the context of the Antiterrorist operation in Ukraine: political dimension]. Kharkiv (in Ukrainian).
6. Zhuzha, L.O., 2015. Politychnyj menedzhment volonterstva ATO. [Political management of volunteering ATO]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 18; 6 (122), 127-133. (in Ukrainian).
7. Matijchuk, A.V., 2016. Volonters'ka diyal'nist' yak determinanta rozvytku gromadyans'kogo suspil'stva [Volunteering as a determinant of civil society]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 19; 8 (136), 100-107. (in Ukrainian).
8. Pavlyuk, K. S., 2015. Volonters'kyj ruh: zarubizhnyj dosvid ta vitchyznyani praktyky [Volunteer motion: foreign experience and domestic practices]. Investy'ciyi: praktyka ta dosvid, 13–14, 87–93 (in Ukrainian).
9. Reshetnikov, O., Teterskij, S., 2009. Social'noe sluzhenie (uchastie molodezhi v obshchestvenno poleznoj dejatel'nosti) [Social service (participating of young people is in publicly useful activity)]. Pedagogicheskie tehnologii, Nizhnyy Novgorod (in Russian).
10. Stebbins, R. A., 2000. Svobodnoe vremja: k optimal'nomu stilju dosuga [Spare time: to optimum style of leisure]. Sociologicheskie issledovaniya 7, 64–72.
11. Trubnikova, O. A., 2011. Volonterstvo yak forma social'noyi aktyvnosti osobystosti [Volunteer as form of social activity of personality]. Aktual'ni problemy psykologiyi. Zbirnyk naukovykh prac' Instytutu psykologiyi imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny 7, 20, Chap. 2, 205–209.
12. Anheier, H., Salamon, L., 2001. Volunteering in Cross-National Perspective: Initial Comparisons. Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, 10. The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore.

13. Beigbeder, Y., 1991. The Role and Status of International Humanitarian Volunteers and Organisations: The Right and Duty to Humanitarian Assistance. Martinus Nijhoff, Dordrecht, Boston, London.
14. Freiwilliges Soziales Jahr (FSJ) oder Freiwilliges Ökologisches Jahr (FOJ). Access mode: <http://www.bundes-freiwilligendienst.de/fsj-freiwilliges-soziales-jahr/freiwilliges-oekologisches-jahr-foej>.
15. European Volunteer Centre, 2006. INVOLVE (Involvement of third country nationals in volunteering as a means of better integration): final project report. Access mode: <http://www.ivr.org.uk/images/stories/Institute-of-Volunteering-Research/Migrated-Resources/Documents/INVOLVEreportEN.pdf>.
16. Salamon, M., Sokolowski, S., Haddock, M., 2011. Measuring the economic value of volunteer work globally: concepts, Estimates, and a roadmap to the future. Annals of Public and Cooperative Economics 82, 3, 217–252.
17. Sherraden, M. S., Lough, B. J., Moore McBride, A., 2008. Effects of International Volunteering and Service: Individual and Institutional Predictors. Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations, 9, 395–421.

Чайка Ірина Юріївна – доктор філософських наук, професор
Запорізький національний університет
Адреса: 69600, Запоріжжя, вул.Жуковського, 66
E-mail: Thcokur2004@ukr.net

Chaika Irina Y. – doctor of philosophical sciences, Full Prof.
Zaporizhzhya National University
Address: 66, Zhukovs'kogo Str., Zaporizhzhya, 69600
E-mail: Thcokur2004@ukr.net

Особливості включеності вищої школи України до системи електронного навчання

М. А. Фоломєєв, К. Г. Яцура, В. І. Крижанівська, А. О. Жовнір, Д. М. Тремполець
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків, Україна

УДК 316.74:378.018.43:004(477)
doi: 10.15421/171799

Стаття присвячена визначенню стану та особливостей включеності вищої школи України до системи електронної освіти на основі діагностики процесу впровадження у вищі навчальні заклади України технологій електронного навчання, що особливо актуалізовано в умовах інформатизації й дигіталізації навчального процесу та посилення напрямів інтеграції у міжнародний освітній простір.

Розроблено та описано методику соціологічного дослідження, що дозволило провести типологізацію 361 діючих вишів України за рівнем впровадження електронного навчання в освітній процес. Також проведено регіональний розподіл вищих навчальних закладів України, завдяки чому виділено вузівські центри та проаналізовано їхню специфіку щодо рівнів впровадження електронного навчання.

За результатами дослідження порівняно ступінь включеності до електронного навчання ВНЗ різних форм власності й напрямів підготовки, що продемонструвало специфіку застосування електронного навчання і те, що система вищої освіти України знаходиться на етапі усвідомлення необхідності модернізації освітнього процесу за допомогою впровадження та використання технологій електронного навчання, але більшою мірою є лише фрагментарно включеною до електронного навчання.

Ключові слова: електронне навчання; технології електронного навчання; електронний освітній простір; електронні освітні ресурси

Peculiarities of the inclusion of the Ukrainian higher school into the e-learning system

M. A. Folomiev, K. G. Yatsura, V. I. Kryzhanivska, A. O. Zhovnir, D. M. Trempelets
V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

The article is devoted to the disclosure of peculiarities of Ukrainian higher education institutions' (universities, academies, institutes) inclusion into the e-learning. Theoretical and conceptual foundations of the analysis of the e-learning's implementation level in Ukrainian higher education institutions in conditions of rapid trends of informatization and digitalization of the educational process and intensification of the integration directions towards the international educational space have been generalized, analysis of the institutional level of the e-learning implementation has been made, as well as the methodology of the sociological research has been described.

Accordingly, the aim of the article is to determine the condition and peculiarities of the inclusion of the Ukrainian higher school into the e-learning on the basis of the diagnostics of the process of the introduction of e-learning technologies in higher educational institutions. The results of a comprehensive study on the identification of the implementation degree of electronic educational technologies in the educational process of Ukrainian higher education institutions have been highlighted in the article. According to the results of the study, 361 functioning Ukrainian higher education institutions have been studied and the typology in terms of the level of e-learning's inclusion into the educational process has been implemented. The visualization of the regional distribution of Ukrainian higher education institutions, which became the basis of the research of main university centers of Ukraine, has been presented in the article.

Thus, the percentage ratio of higher education institutions in terms of their inclusion into the e-learning, especially in university centers of Ukraine, has been presented in the article. This allowed authors analyzing the specifics of these regions regarding the levels of e-learning implementation.

According to the results of the typology, the inclusion degree of higher education institutions of different ownership forms and training areas into the e-learning has been compared. This became the basis for visualization of the received data and made it possible to understand that the Ukrainian higher education system is at the stage of the awareness of the necessity to modernize its educational process through the introduction and use of e-learning technologies, but it is included into the e-learning only fragmentary.

Keywords: E-learning; e-learning technologies; electronic educational space; electronic educational resources

Цитування даної статті: Фоломєєв М. А., Яцура К. Г., Крижанівська В. І., Жовнір А. О., Тремполець Д. М. Особливості включеності вищої школи України до системи електронного навчання / М. А. Фоломєєв, К. Г. Яцура, В. І. Крижанівська, А. О. Жовнір, Д. М. Тремполець // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 80-88. doi: 10.15421/171799

Citation of this article: Folomiev, M. A., Yatsura, K. G., Kryzhanivska, V. I., Zhovnir, A. O., Trempelets, D. M., 2017. Osoblyvosti vkyuchenosti vyshchoyi shkoly Ukryiny do systemy elektronnoho navchannya [Peculiarities of the inclusion of the Ukrainian higher school into the e-learning system]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 73-80. doi: 10.15421/171799 (in Ukrainian).

Received: 11.06.2017

Accepted: 09.07.2017

Особенности включенности высшей школы Украины в систему электронного обучения

М. А. Фоломеев, Е. Г. Яцура, В. И. Крыжановская, А. О. Жовнир, Д. Н. Тремполец

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков, Украина

Статья посвящена определению состояния и особенностей включенности высшей школы Украины в систему электронного образования на основе диагностики процесса внедрения в высшие учебные заведения Украины технологий электронного обучения, что особенно актуализировано в условиях информатизации и дигитализации учебного процесса и усиления направлений интеграции в международное образовательное пространство.

Разработана и описана методика социологического исследования, что позволило провести типологизацию 361 действующего вуза Украины по уровню внедрения электронного обучения в образовательный процесс. Также проведено региональное распределение высших учебных заведений Украины, благодаря чему выделено вузовские центры и проанализировано их специфику относительно уровней внедрения электронного обучения.

В результате исследования также проведено сравнение степени включенности в электронное обучение вузов различных форм собственности и направлений подготовки, что продемонстрировало специфику применения электронного обучения и то, что система высшего образования Украины находится на этапе осознания необходимости модернизации образовательного процесса посредством внедрения и использования технологий электронного обучения, но в большей степени является лишь фрагментарно включенной в электронное обучение.

Ключевые слова: электронное обучение; технологии электронного обучения; электронное образовательное пространство; электронные образовательные ресурсы

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій став одним із викликів, що постали перед системою вищої освіти України, вимагаючи системної реакції – ігнорування (консервації діючих практик) або урахування нових можливостей (часткової або повної інтеграції, адаптації, модернізації тощо). Процес адаптації інституту освіти передбачає його значну трансформацію, пошук ефективних стратегій розвитку, проявом чого є інкорпорація нових освітніх форм та моделей навчання, систематичне та комплексне використання мультимедійних засобів і сучасних цифрових технологій у навчальному процесі, його повному або частковому перенесенні у віртуальне середовище тощо [6].

Розвиток України у напрямку інтеграції у міжнародний освітній простір, долучення до міжнародних освітніх проєктів, а також провідні тенденції інформатизації, індивідуалізації та дигіталізації навчального процесу актуалізували необхідність комплексного дослідження використання електронних ресурсів і технологій дистанційної взаємодії у навчальному процесі, в цілому – особливостей включеності вищих навчальних закладів України (університетів, інститутів, академій) до системи електронного навчання у зв'язку з інтенсифікацією впровадження технологій електронного навчання [4, с. 28-43].

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика становлення та впровадження електронного навчання у вищій школі розглядається низкою як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Зокрема, особливості електронного навчання та інтернаціоналізація вищої освіти висвітлюється в роботах Дж. Аттвела, Е. Бейтса, Е. Волша, К. Трембля, Ф. Четвуда, Дж. Ширенса та інших [18-23]. Ідеї стосовно змісту, розвитку та запровадження масових відкритих онлайн-курсів знайшли своє відображення у роботах Ф. Альтбаха, С. Пауела та Л. Юаня [3]. Серед вітчизня-

них вчених питанням модернізації освіти, різних аспектам та особливостям впровадження технологій електронного навчання приділяють увагу В. Астахова, В. Бакіров, С. Мигович, Л. Мирутенко, О. Хомерікі, Л. Хижняк, С. Черних, С. Щудло та інші [2; 8; 9; 11; 14; 15; 16; 17].

Комплексному та глибинному вивченню особливостей електронного навчання вищої школи України присвячено багато наукових напрацьованих та соціологічних досліджень, наявний аналіз окремих позитивних кейсів щодо його успішного функціонування, детально описано бар'єри та ризики впровадження електронного навчання в системі вищої освіти України [7], але комплексна діагностика та аналіз стану й особливостей включеності вищої школи України до системи електронного навчання, типологізація ВНЗ України за їх рівнем включеності в електронну освіту були проведені вперше, що є науково цінним та актуальним дослідницьким напрямом, має як теоретичну, так і практичну значущість щодо подальшого глибинного вивчення феномена електронного навчання [12].

Метою дослідження є визначення стану та особливостей включеності вищої школи України до електронної освіти на основі діагностики процесу впровадження у ВНЗ України технологій електронного навчання. Завданнями статті є узагальнення теоретико-концептуальних засад оцінки рівня впровадження електронного навчання в українських ВНЗ, проведення типологізації ВНЗ України за рівнем їх включеності до електронного навчання (у тому числі серед вузівських центрів України), порівняння ступеня включеності до електронного навчання вищих навчальних закладів різних форм власності та напрямів підготовки.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що Україна не тільки переймає міжнародний досвід впровадження дистанційного навчання та залучається до співпраці з міжнародними відкритими університетами щодо його імплемента-

ції, але й сприяє створенню власного зручного й ефективного електронного освітнього середовища [1]. Популярними стають міжвузівські проекти, орієнтовані на залучення фахівців з різних галузей знань, надання студентам права обирати та завоювати різні навчальні курси, які їх цікавлять, організацію обміну знаннями та досвідом і забезпечення прозорості навчальних закладів. Прикладом реалізації подібного міжвузівського проекту в Україні є Prometheus – проект масових відкритих онлайн-курсів, започаткований у жовтні 2014 року, що пропонує масові безкоштовні онлайн-курси з найактуальніших напрямів із залученням провідних викладачів найкращих українських вищих навчальних закладів [10]. Проте, більший дослідницький інтерес викликає те, у яких напрямках та із застосуванням яких технологій відбувається реалізація електронного навчання у вищій школі України.

Відповідно, з метою визначення рівня включеності вищих навчальних закладів України (університетів, інститутів, академій) в систему електронного навчання було проведено дослідження щодо виявлення ступеня впровадження електронних освітніх технологій у навчальний процес вишів України, результати якого розкрито у статті «Оцінка рівня впровадження електронного навчання в українських ВНЗ шляхом аналізу їх веб-ресурсів: теоретичні аспекти соціологічного аналізу» [13]. У статті було висвітлено теоретико-методологічні основи дослідження електронного навчання та аналіз інституційного рівня його запровадження в Україні.

За результатами дослідження було виявлено, що на інституційному рівні запровадження електронного навчання відбувалося шляхом створення у низці українських університетів лабораторій з вирішення проблемних питань технологічного й навчально-методичного плану та експериментального запуску окремих дистанційних курсів. Особливого розвитку сфера електронної освіти набула після ухвалення у 2013 році Міністерством науки і освіти України Положення про дистанційне навчання: на заміну ієрархічній моделі організації системи електронної освіти з виокремленням центрального та опорних регіональних осередків сформовано ідею відкритої системи організації електронного навчання в системі вищої освіти України, з опорою на ініціативи українських вищих навчальних закладів. Разом з тим, оцінка рівня впровадження електронної освіти в українській системі вищої освіти загалом залишилася поза увагою дослідників, тоді як тенденції інформатизації та дигіталізації навчального процесу актуалізують необхідність дослідження рівня впровадження і застосування електронних освітніх ресурсів, технологій дистанційної взаємодії в освітньому процесі, практик електронного навчання у вищих навчальних закладах, зокрема й українських.

Методика соціологічного дослідження полягала у реалізації контент-аналізу загальнодоступної на власних веб-сайтах вищих навчальних закладів України інформації, що фіксує наявність окремих елементів електронного навчання, а також документів вишу (положення, звіти тощо), що висвітлюють унормований, регламентований та інституціоналізований характер впровадження електронного навчання. Для використання зазначеної методики було визначено декілька важливих складових. Зокрема, готовність до впровадження електронного навчання визначалася завдяки нормативній регламентації навчального процесу, а також аналізу інституційних практик щодо введення певних технологій електронного навчання, представлених на веб-сайтах вищих навчальних закладів, завдяки чому впровадження електронного навчання набуває системного, систематичного та контрольованого характеру. Також було обрано методику незалежної зовнішньої оцінки на підставі єдиних індикаторів з метою подолання суб'єктивізму, що виявляється в процесі роботи зі звітами, де вищі навчальні заклади здійснюють самооцінку використання елементів електронного навчання.

Дослідження спиралося на аналіз офіційної інформації, оприлюдненої вищим навчальним закладом на власному веб-сайті чи групі веб-сайтів, об'єднаних єдиним доменним іменем, що належать ВНЗ та його структурним, в тому числі відокремленим, підрозділам, а також аналіз технологій дистанційної взаємодії, представлених на веб-ресурсах вишу. Оперування офіційною інформацією з власних веб-ресурсів вищого навчального закладу дозволило зрозуміти артикульованість/неартикульованість позиції університету щодо використання технологій і практик електронного навчання чи окремих його елементів.

За результатами аналізу розроблено типологізацію вищих навчальних закладів України за рівнем впровадження електронного навчання: 1) ВНЗ, що дотримуються традиційної моделі освіти; 2) ВНЗ, що поєднують традиційну освіту з елементами електронного навчання чи фрагментарним веб-забезпеченням навчального процесу; 3) ВНЗ з використанням веб-комунікаційного супроводу навчального процесу, допоміжним або експериментальним форматом електронної освіти; 4) ВНЗ із самодостатнім форматом електронної освіти.

У ході дослідження на основі опрацювання матеріалів, представлених в інформаційній системі «Конкурс» (vstup.info) [5], що представляє у публічну площину актуальні дані Єдиної державної електронної бази з питань освіти, було сформовано актуальний перелік діючих ВНЗ України – 361 ВНЗ (без урахування вищих навчальних закладів з тимчасово окупованих територій чи анексованого Криму, які не відновили роботу на підконтрольних Україні територіях, а також тих, які за підсумка-

ми Вступу–2016 не набрали студентів на перший курс). Регіональний розподіл ВНЗ можна побачити на рис. 1.

Рис. 1. Регіональний розподіл ВНЗ України

Відповідно до виокремлених індикаторів (наявність та повнота навчального контенту, представлено у веб-середовищі, наявність технологій дистанційної взаємодії у навчальному процесі, використання електронних серверів збереження інформації, ступінь використання освітніх платформ електронної освіти, ступінь охоплення та включення навчального процесу в інтернет-середовище, регламентація та інституціоналізація освітнього процесу у веб-середовищі) була проведена типологізація ВНЗ за рівнем впровадження електронного навчання в освітній процес, що має таке відсоткове співвідношення (див. табл. 1):

Табл. 1

Відсоткове співвідношення ВНЗ за рівнем включеності в систему електронної освіти [12, с. 229-230]

Типологія ВНЗ за їх рівнем включеності в електронну освіту	% ВНЗ, які відповідають певному рівню
1. ВНЗ, що дотримуються традиційної моделі освіти	39 %
2. ВНЗ, що використовують традиційну освіту, з елементами електронного навчання чи фрагментарним веб-забезпеченням навчального процесу	19 %
3. ВНЗ з використанням веб-комунікаційного супроводу навчального процесу, допоміжним або експериментальним форматом електронної освіти	29 %
4. ВНЗ із самодостатнім форматом електронної освіти	13 %

Табл. 1 демонструє, що 39 % українських ВНЗ є прихильниками традиційної моделі освіти, тобто не включають навчальний процес в електронне се-

редовище та не використовують електронні освітні технології, з них 16 % не мають власного веб-сайту, а оглядова інформація про їхню діяльність та спеціалізації міститься лише на освітніх порталах (наприклад, osvita.org.ua).

Також виявлено, що 19 % українських ВНЗ поєднують традиційну освіту з елементами електронного навчання чи фрагментарним веб-забезпеченням навчального процесу. На веб-сайтах цих ВНЗ частково представлено навчальний контент, фрагментарно використовуються технології дистанційної взаємодії в навчальному процесі (ініціативний рівень) та електронні сервери збереження інформації (електронні бібліотеки, репозитарії, електронні архіви). Приналежність до цієї категорії не передбачає використання систем та платформ електронної освіти і наявності відповідної регламентації.

До категорії ВНЗ з використанням веб-комунікаційного супроводу навчального процесу, допоміжним або експериментальним форматом електронної освіти належить 29 % українських ВНЗ, що забезпечують перенесення навчального процесу до спеціалізованих веб-ресурсів та дистанційних платформ навчання (Moodle, eFront тощо), функціонування спеціалізованих веб-середовищ для зберігання та збору інформації і навчального контенту (електронні репозитарії та бібліотеки) та автоматизованої системи управління (АСУ) навчальним процесом, що забезпечує управління ВНЗ в єдиному інформаційному просторі. Ці практики набувають інституціоналізованого характеру та контролюються спеціальним структурним підрозділом (Центром дистанційного навчання, Центром інформаційних технологій, Інститутом інформатизації освіти тощо), однак процес долучення до системи дистанційного навчання носить фрагментарний та несистемний характер: розроблена невелика кількість електронних курсів, елементи електронного навчання призначені лише для декількох напрямів/спеціальностей або підвищення кваліфікації, нормативна база відносно електронного навчання не повністю оформлена або знаходиться у процесі розробки, що свідчить про формування змішаної форми навчання – технології дистанційного навчання застосовуються для підтримки традиційних форм навчання, переважно для заочної форми навчання.

13 % українських ВНЗ віднесені до таких, які мають самодостатній формат електронної освіти, систематично та комплексно використовують електронні та дистанційні технології навчання, що набуло інституціоналізованого і регламентованого характеру (є положення про дистанційну освіту чи розділ у положенні про організацію освітнього процесу). Системність, систематичність та комплексність використання електронних технологій навчання полягає в активному використанні платформ дистанційного навчання (в деяких ВНЗ розроблені окремі

платформи для денного та заочного відділення), онлайн-контролі за навчанням, наявності автоматизованих систем управління учбовим процесом, використанні електронного репозитарію та електронної бібліотеки, де систематично розміщуються та оновлюються навчально-методичні і учбові матеріали.

У рамках дослідження четвертої категорії ВНЗ виокремлено ті, що є найбільш розвинутими у питанні впровадження технологій дистанційної (електронної) освіти у навчальний процес. Це виражається у комплексному та систематичному використанні різних типів інформаційно-освітніх середовищ, веб-сервісів, технологій електронного навчання, які застосовуються для усіх форм навчання (денної, заочної, з питань підвищення кваліфікації, для роботи з абітурієнтами, організації короткотривалих сертифікованих курсів тощо). Частка таких ВНЗ складає 4 % від загальної кількості досліджуваних закладів (361).

Поєднання виокремленого переліку діючих ВНЗ (рис. 1) та типології включеності ВНЗ до системи електронного навчання (табл. 1) дозволяє виділити вузівські центри України (області з великою кількістю ВНЗ, які формують освітні центри, до яких стягуються найближчі регіони та в яких, відповідно, концентрується велика кількість студентів як українських, так і іноземних) та проаналізувати специфіку даних регіонів щодо рівнів впровадження електронного навчання (див. рис. 2).

Як можна побачити на рис. 2, для таких великих центрів як Київ та Харків характерна найбільша кількість ВНЗ із самодостатнім форматом електронної освіти (15 та 9 відповідно), що свід-

чить про високий рівень інноваційного розвитку даних регіонів, усвідомлення актуальності та перспективності запровадження інформаційних та дистанційних освітніх технологій в навчальному процесі, розширення кордонів освітньої діяльності за межі власного контингенту студентів та формування конкурентного освітнього середовища з наміром виходу на міжнародний рівень надання освітніх послуг. Не враховуючи визначних лідерів з впровадження електронного навчання, загалом у Києві переважають ВНЗ I категорії, у Харкові – I та III, що відображає загальну тенденцію щодо знаходження даних освітніх центрів на етапі популяризації та часткового впровадження електронного навчання в освітній простір, здебільшого фрагментарне використання технологій дистанційного навчання та, переважно, запровадження змішаної форми навчання. Такі ж тенденції характерні для Дніпра та Львова (більшість ВНЗ належить до I та II категорій), Одеси (більшість ВНЗ належить до II та III категорій).

З нашої точки зору заслуговує на увагу розподіл вищих навчальних закладів України різної форми власності за ступенем їх включеності до електронного навчання, відсоткове співвідношення якого відображене на рис. 3. Отримані результати демонструють, що майже 65 % усіх приватних ВНЗ України, які підлягали аналізу, складають першу категорію (ВНЗ, які дотримуються традиційного формату освіти) та усього 7 % приватних ВНЗ України мають власний функціонуючий електронний освітній простір. Окрім того, слід наголосити, що 53 % державних ВНЗ України мають або експериментальний формат електронного на-

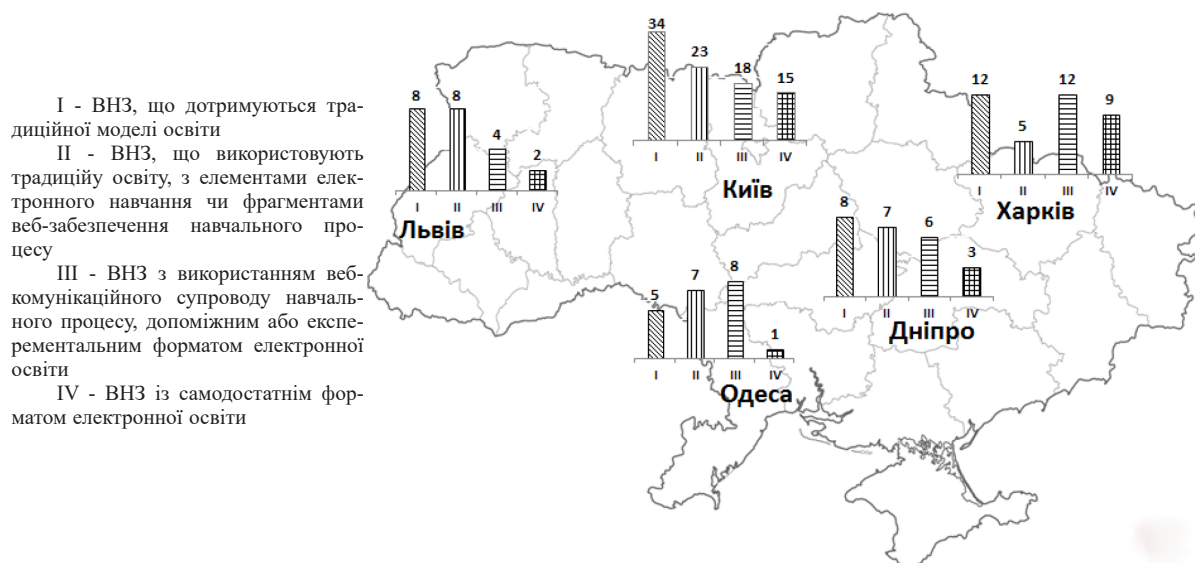

Рис. 2. Типологія ВНЗ за рівнем їх включеності в електронну освіту у вузівських центрах України

вчання, або власний електронний освітній простір.

Як можна побачити на рис. 3, у державному секторі більше, ніж у приватному та комунальному розповсюджено використання технологій електронного навчання (в якості веб-комунікаційного супроводу або самодостатнього формату електронної освіти), що можна пояснити напрямами державної політики у сфері освіти, спрямованих на стимулювання та підтримку впровадження технологій і практик електронної освіти у вищих навчальних закладах України, що відображено у низці законів, положень та концепціях розвитку дистанційної освіти в Україні. Крім того, цікавим є розподіл ВНЗ України різних напрямів (профілів) підготовки за ступенем їх включеності до електронного навчання (див. рис. 4). Дані, наведені на рис. 4, свідчать про те, що майже 63 % технічних ВНЗ, які підлягали аналізу, мають веб-комунікаційне забезпечення навчального процесу або власний електронний освітній простір. Крім того, слід зазначити, що 84 % класичних ВНЗ також можна віднести до третьої та четвертої категорій. Приєднуватись та включатись до системи електронного навчання починають лише 39 % та 35 % ВНЗ гуманітарного й економічного профілів відповідно. Також варто зазначити, що найменшою мірою включеними до системи електронного навчання є ВНЗ, пов'язані зі спортом, медициною, природничими науками, культурою та мистецтвом, військовою, національною або громадянською безпекою.

Висновки. Проведене дослідження демонструє, що Україна активно долучається до системи електронного навчання, переймає закордонний досвід щодо впровадження різних форм електронного навчання і формує конкурентне освітнє середовище, зокрема, завдяки запровадженню OpenCourseWare та MOOC, які передбачають на-

дання вільного доступу до проходження онлайн-курсів усім бажаючим, що значно розширює кордони освітньої діяльності вищих навчальних закладів за межі власного контингенту та національні освітні кордони в цілому.

Проте, незважаючи на наявність успішних практик та досвіду щодо впровадження електронного навчання, система вищої освіти України знаходиться на етапі популяризації та часткового впровадження електронного навчання в освітній український простір. Типологізація ВНЗ за рівнем включеності в електронну освіту продемонструвала, що 58 % українських ВНЗ (сумарний відсоток ВНЗ, віднесених до першої та другої категорій) функціонують в умовах стихійного використання ІКТ в навчальному процесі, на інституційному рівні дотримуючись традиційної моделі навчання без включення освітнього процесу в електронний простір; для ВНЗ даних категорій характерна відсутність концептуального розмежування понять заочної та дистанційної форм навчання, які більшістю ВНЗ формально ототожнюються, проте на практиці реалізується саме заочна форма навчання з окремими елементами дистанційної взаємодії, і лише 13 % українських ВНЗ віднесено до таких, що мають самодостатній формат електронної освіти, систематично і комплексно використовують електронні та дистанційні технології навчання, ці освітні практики мають інституціолізований і регламентований характер.

Загалом українські ВНЗ усвідомлюють необхідність та потребуваність дистанційної форми навчання і декларують подальшу інтенсифікацію процесів впровадження технологій дистанційного навчання, що знаходить відображення у концепціях та стратегіях розвитку окремих ВНЗ.

Рис. 3. Розподіл ВНЗ України різної форми власності за ступенем їх включеності до електронного навчання (%)

Рис. 4. Розподіл ВНЗ України різних напрямів (профілів) підготовки за ступенем їх включеності до електронного навчання (%)

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Антонюк Т. Міжнародне співробітництво та інтеграція у галузі освіти як важливий фактор конкурентоспроможності української освітньої системи / Т. Антонюк // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – 2013. – Вип. 21. – С. 149–155.
2. Астахова В. И. Некоторые вопросы теории и практики становления непрерывного образования / В. И. Астахова // Гуманитарные науки. – 2011. – № 3. – С. 86–92.
3. Жулкевська В. О. Дистанційна освіта: історичний аспект зарубіжного досвіду / В. О. Жулкевська // Вісник Львівського університету : збірник наукових праць. Серія: Педагогічна. – 2004. – Вип. 18. – С. 81–88.
4. Інтеграція в європейській освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи: Монографія / За заг. ред. Ф.Г. Ващука. – Ужгород: ЗакДУ, 2011. – 560 с.
5. ІС «Конкурс»: вступна кампанія 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vstup.info/>
6. Карпенко М. М. Світовий досвід розвитку дистанційних форм освіти у вітчизняному контексті: аналітична записка [Електронний ресурс] / М. М. Карпенко. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1693/>
7. Крижанівська В. І. Особливості впровадження технологій електронного навчання у вищій школі України / В. І. Крижанівська // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2016. – Вип. 69–70. – С. 205–215.
8. Мигович С. М. Огляд сучасного стану дистанційного навчання в Україні / С. М. Мигович, Н. Т. Тверезовська // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – Вип. 159, ч. 2. – С. 320–329.
9. Мирутенко Л. В. Система оцінки якості дистанційної освіти в Україні: основні проблеми і задачі / Л. В. Мирутенко // Системи обробки інформації: збірник наукових праць. – Харків: Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба. – 2016. – № 3 (140). – С. 260–263.
10. Офіційний сайт проекту «Prometheus» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prometheus.org.ua/>
11. Социкультурные барьеры модернизации высшей школы Украины: коллективная монография / под ред. В. С. Бакирова. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 424 с.
12. Фоломеев М. А. Готовність українських ВНЗ до впровадження електронного навчання (результати аналізу сайтів ВНЗ) / М. А. Фоломеев, В. І. Крижанівська, А. О. Жовнір, Д. М. Тремполець // Проблеми впровадження технологій електронного навчання в українській вищій школі: звіт з НДР (заключний) / В. Бакиров, Л. Хижняк, Н. Коритнікова, А. Калашнікова, А. Кравченко, А. Зінюк, Г. Жолткевич, О. Хижняк, М. Фоломеев, В. Крижанівська, А. Жовнір, Д. Тремполець, Н. Юдочкіна, О. Гостев; ХНУ імені В. Н. Каразіна (б. в.); рук. В. С. Бакиров. – № 0115U000503. – Харків, 2016. – С. 218–242.
13. Фоломеев М. А. Оцінка рівня впровадження електронного навчання в українських ВНЗ шляхом аналізу їх веб-ресурсів: теоретичні аспекти соціологічного аналізу / М. А. Фоломеев, К. Г. Яцура, В. І. Крижанівська, А. О. Жовнір, Д. М. Тремполець // Український соціум. – 2017. – Вип. 2. – С. 45–59.
14. Хомерікі О. А. Інтернаціоналізація і інтеграція як напрямки глобалізації освіти: процеси синтезу і диференціації / О. А. Хомерікі // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2012. – Вип. 16. – С. 76–84.
15. Хижняк Л. М. Відкрита освіта і технології електронного навчання у вищій школі України в контексті публічного управління / Л. М. Хижняк // Публічне управління XXI століття: зб. тез XVI Міжнар. наук. конгресу, 21 квітня 2016 р. – Харків: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2016. – С. 73–77.
16. Черных С. И. Электронное образовательное пространство как новый тип образовательной реальности (социально-философский анализ) // Профессиональное образование в современном мире. – 2012. – № 3. – С. 66–74.
17. Шудло С. А. Вища школа у пошуку якості: quo vadis [монографія] / С. А. Шудло. – Харків – Дрогобич: Коло, 2013. – 340 с.
18. Attwell G. Personal Learning Environments [Electronic resource] / G. Attwell // The Future of eLearning? eLearning Papers. – 2007. – Vol. 2, № 1. – Access mode : <http://www.elearningeuropa.info/files/media/media11561.pdf>
19. Bates A. W. (Tony) Teaching in a Digital Age [Electronic resource] / A. W. (Tony) Bates. – Contact North, 2015. – 504 p. – Access mode : www.open.bccampus.ca
20. Chetwynd F. Assessment, feedback and marking guides in distance education [Electronic resource] / F. Chetwynd, C. Dobbyn // Open

Learning: The Journal of Open, Distance and eLearning. – 2011. – Vol. 26. – P. 67–78. – Access mode : <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02680513.2011.538565>

21. Sheerens J. Educational Evaluation, Assessment and Monitoring : A Systematic Approach / J. Sheerens, C. Glas, S. M. Thomas // Swets & Zeitlinger. – 2003. – 460 p.
22. Tremblay K. Assessment of Higher Education Learning Outcomes feasibility study report / K. Tremblay, D. Lalancette, D. Roseveare. – Vol. 1. Design and implementation. – Paris: OECD, 2012. – 269 p.
23. Walsh E. Service-Oriented E-Learning Platforms: From Monolithic Systems to Flexible Services / Eddie Walsh, Vincent P. Wade, S'amus Lawless, Alexander O'Connor, Declan Dagger // IEEE Internet Computing. – 2007. – Vol. 11. – P. 28–35.

REFERENCES

1. Antonjuk, T., 2013. Mizhnarodne spivrobotnyctvo ta integracija u galuzi osvity jak vazhlyvyj faktor konkurentospromozhnosti ukrai'ns'koi' osvityni'oi' systemy [International cooperation and integration in education as an important factor in the competitiveness of the Ukrainian educational system]. Naukovi zapysky. Serija «Istorychni nauky». 21, 149-155 (in Ukrainian)
2. Astakhova, V., 2011. Nekotorye voprosy teorii i praktiki stanovlennja nepreryvnoho obrazovaniya [Some questions of theory and practice of continuing education]. Gumanitarnye nauki. 3, 86–92 (in Russian)
3. Zhulkev's'ka, V. O., 2004. Dystancijna osvita: istorychnyj aspekt zarubizhnogo dosvidu [Distance education: the historical aspect of foreign experience]. Visnyk L'viv's'kogo universytetu. 18, 81-88 (in Ukrainian)
4. Vashhuk, F. G., 2011. Integracija v jevropejs'kij osvitynij prostir: zdobutky, problemy, perspektyvy [Integration into the European educational space: achievements, problems, perspectives: monograph]. Uzhgorod: ZakDU (in Ukrainian)
5. IS «Konkurs»: vstupna kampanija 2016 roku [IS «Competition», admission campaign 2016]. Access mode: <http://www.vstup.info/> (in Ukrainian)
6. Karpenko, M. M. Svitovij dosvid rozvytku dystancijnyh form osvity u vitchyznanomu konteksti: analitychna zapyska [World experience of development of distance education forms in the domestic context: analytical note]. Access mode: <http://www.niss.gov.ua/articles/1693/> (in Ukrainian)
7. Kryzhanivska, V., 2016. Osoblyvosti vprovadzhennja tehnologij elektronnoho navchannja u vyshhij shkoli Ukraїny [The peculiarities of implementation of e-learning technologies at the higher school of Ukraine]. Social'ni tehnologii': aktual'ni problemy teorii' ta praktyky. 69-70, 205-215 (in Ukrainian)
8. Mygovych, S. M., Tverezov's'ka, N. T., 2011. Ogljad suchasnogo stanu dystancijnogo navchannja v Ukraїni [An overview of the current state of distance learning in Ukraine]. Naukovyj visnyk Nacional'nogo universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannja Ukraїny. 159, 320-329 (in Ukrainian)
9. Myrutenko, L., 2016. Systema ocinky jakosti dystancijnoi' osvity v Ukraїni: osnovni problemy i zadachi [The system of assessing the quality of distance education in Ukraine: key issues and problems]. Systemy obrobky informacii'. 3 (140), 260–263 (in Ukrainian)
10. Prometheus. Access mode: <http://prometheus.org.ua/> (in Ukrainian)
11. Bakirov, V. S. (2015) Sotsiokul'turne bar'ery modernizatsii vysshei shkoly Ukrainy : kolektive monogr. [Sociocultural barriers of modernization of the higher school of Ukraine: collect.monog.]. Kharkov: V.N. Karazin Kharkiv National University (in Russian)
12. Folomieiev, M. A., Kryzhanivska, V. I., Zhovnir, A. O., Trempelets, D. M., 2016. Gotovnist' ukrai'ns'kyh VNZ do vprovadzhennja elektronnoho navchannja (rezul'taty analizu sajtv VNZ) [The readiness of Ukrainian universities to introduce e-learning (the results of the analysis of sites of universities)]. Problemy vprovadzhennja tehnologij elektronnoho navchannja v ukrai'ns'kij vyshhij shkoli : zvit z NDR (zakljuchnyj) [Problems of introduction of e-learning technologies in Ukrainian high school: SRW report (final)]. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University (in Ukrainian)
13. Folomieiev, M. A., Yatsura, K. G., Kryzhanivska, V. I., Zhovnir, A. O., Trempelets, D. M., 2017. Ocinka rivnja vprovadzhennja elektronnoho navchannja v ukrai'ns'kyh VNZ shljahom analizu i'h veb-resursiv: teoretychni aspekty sociologichnogo analizu [The assessment of implementation level of e-learning in Ukrainian higher educational institutions by analyzing their web-resources: theoretical aspects of sociological analysis]. Ukr. socium [Ukrainian society], 2 (61), 45-59 (in Ukrainian)
14. Homeriki, O. A., 2012. Internacionalizacija i integracija jak naprjamky globalizacii' osvity: procesy syntezy i dyferenciacii' [Internationalization and integration as directions of globalization of education: processes of synthesis and differentiation]. Aktual'ni problemy sociologii', psihologii', pedagogiky. 16, 76-84 (in Ukrainian)
15. Khizhnyak, L., 2016. Vidkryta osvita i tehnologii' elektronnoho navchannja u vyshhij shkoli Ukraїny v konteksti publichnogo upravlinnja [Open education and e-learning technologies in higher education in Ukraine in the context of public administration]. Publichne upravlinnja HHI stolittja: zb. tez XVI Mizhnar. nauk. kongresu, 21 kvitnja 2016 r. 73-77 (in Ukrainian)
16. Chernykh, S. I., 2012. Elektronnoe obrazovatel'noe prostranstvo kak novyi tip obrazovatel'noi real'nosti (sotsial'no-filosofskii analiz) [Electronic educational space as a new type of educational reality (socio-philosophical analysis)]. Professional'noe obrazovanie v sovremennom mire. 3, 66-74 (in Russian)
17. Shehudlo, S., 2012. Vyshha osvita u poshuku jakosti: quo vadis [Higher education in search of quality: quo vadis]. Kharkiv–Drogobich: Kolo (in Ukrainian)
18. Attwell, G., 2007. Personal Learning Environments. The Future of ELearning? eLearning Papers. Vol. 2, № 1. Access mode: <http://www.elearningeuropa.info/files/media/media11561.pdf> (in English)
19. Bates, A. W. (Tony), 2015. Teaching in a Digital Age. Contact North. Access mode: www.open.bccampus.ca (in English)
20. Chetwynd, F., Dobbyn, C., 2011. Assessment, feedback and marking guides in distance education. Open Learning: The Journal of Open, Distance and eLearning. V. 26, 67–78. Access mode: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02680513.2011.538565> (in English)
21. Sheerens, J., Glas, C., Thomas, M., 2003. Educational Evaluation, Assessment and Monitoring : A Systematic Approach. Swets & Zeitlinger (in English)
22. Tremblay, K., Lalancette, D., Roseveare, D., 2012. Assessment of Higher Education Learning Outcomes feasibility study report : volume 1 - design and implementation. Paris, France : OECD (in English)
23. Walsh, E., Wade, V., Lawless, S., O'Connor, A., Dagger D., 2007. Service-Oriented E-Learning Platforms: From Monolithic Systems to Flexible Services. Vol. 11, 28–35 (in English)

Фоломєєв Максим Анатолійович – кандидат політичних наук, доцент
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Адреса: 61022, Харків, майдан Свободи, 6
E-mail: m.a.folomeev@karazin.ua

Яцура Катерина Геннадіївна – кандидат політичних наук, старший викладач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Адреса: 61022, Харків, майдан Свободи, 6
E-mail: yatsura@karazin.ua

Крижанівська Вікторія Ігорівна – старший лаборант, бакалавр соціології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Адреса: 61022, Харків, майдан Свободи, 6
E-mail: v.i.kryzhanivska@gmail.com

Жовнір Аліна Олегівна – магістр соціології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Адреса: 61022, Харків, майдан Свободи, 6
E-mail: dtrempolets@gmail.com

Тремполець Дар'я Миколаївна – старший лаборант, магістр соціології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Адреса: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6
E-mail: alechka050595@gmail.com

Folomieiev Maksym A. – PhD in political sciences, As. Prof.
V.N. Karazin Kharkiv National University
Address: 6, Svobody sq., Kharkiv, 61022
E-mail: m.a.folomeev@karazin.ua

Yatsura Kateryna G. – PhD in political sciences, senior lecturer
V.N. Karazin Kharkiv National University
Address: 6, Svobody sq., Kharkiv, 61022
E-mail: yatsura@karazin.ua

Kryzhanivska Viktoriia I. – senior laboratory assistant, bachelor of Sociology
V.N. Karazin Kharkiv National University
Address: 6, Svobody sq., Kharkiv, 61022
E-mail: v.i.kryzhanivska@gmail.com

Zhovnir Alina O. – senior laboratory assistant, master of sociology
V.N. Karazin Kharkiv National University
Address: 6, Svobody sq., Kharkiv, 61022
E-mail: alechka050595@gmail.com

Trempolets Daria M. – master of sociology
V.N. Karazin Kharkiv National University
Address: 6, Svobody sq., Kharkiv, 61022
E-mail: alechka050595@gmail.com

Теоретичні аспекти дослідження соціального самопочуття студентської молоді

Т. Г. Єрмакова

Дніпровський державний технічний університет, Кам'янське, Україна

УДК 316.752-057.87

doi: 10.15421/1717100

Глибинні трансформації сучасного українського суспільства торкаються всіх сфер людського життя, викликаючи різноманітні емоційно-оціночні реакції громадян на соціальні зміни та на власний статус у соціумі. Соціальне самопочуття населення є чинником, урахування якого має велике значення для розвитку всіх суспільних сфер, вибору векторів соціальних перетворень.

У статті обґрунтована актуальність дослідження соціального самопочуття студентської молоді у зв'язку з її місцем у соціальній структурі суспільства, викладено методологічні засади дослідження соціального самопочуття студентства як соціальної верстви, висвітлено характеристики студентства у контексті сучасних суспільних трансформацій. Розкрита сутність основних теоретичних підходів до вивчення соціального самопочуття студентської молоді в умовах соціальних змін, висвітлені потреби студентства, які задовольняються у процесі навчання у вищому навчальному закладі, суспільній діяльності та особистісній взаємодії у студентському середовищі.

Уточнено сутність понять «соціальне самопочуття», «студентська молодь», «освітні потреби». Охарактеризовано потреби студентства як специфічної верстви, приділено увагу комплексу соціальних потреб студентської молоді, які задовольняються за допомогою інституту освіти.

Ключові слова: студентська молодь; освітні потреби; соціальне самопочуття

Theoretical aspects of studying of student youth social well-being

T. G. Yermakova

Dniprovsky State Technical University, Kamianske, Ukraine

Today, when the Ukrainian society is experiencing an extremely severe crisis, the problems that associated with the social well-being of people are very relevant. Social well-being of people is, on the one hand, an indicator of the attitude of people to the situation prevailing in a transformational society, and on the other hand, it is an indicator of the population's social adaptive resources, available under such conditions.

The social processes that determine the social well-being of students are of particular importance as students represent the potential intellectual, political, economic, and cultural elite of society. Studying the essence and main features of the social well-being of modern student Youth helps to determine the main dominant processes of society's reforms, to create a theoretical basis for the effective prediction of various social transformations.

Studying this issue requires the definition of the theoretical basis and the correct definition of concepts, related to the above-mentioned problem. This determines the choice of the topic of the article. The purpose of the research is to highlight the theoretical aspects of studying of social well-being of students as a specific social group. «Social well-being» consists of two categories («social» and «well-being»).

«Social» is viewed as a kind of social life together with economic, political, ethical phenomena, and as something intermediate that exists on the verge of these forms of social life. Under the notion «social», the set of certain features and features of social relations is understood. It is integrated by individuals or communities into the process of joint activity in specific conditions, that shows itself in their relationship, attitude to their place in society, phenomena and processes of social life.

The concept of «feeling» means the emotional state of a person, caused by the relation to the surrounding reality (people, their actions, certain phenomena, etc.), and also to the person itself. Social well-being is a concept that includes both physical and psychological well-being, as well as a feeling, how comfortable or uncomfortable each person feels in society. Social health, unlike physical or psychological, depends greatly on the environment in which a person lives, whom he constantly compares himself with and his own achievements. Social feelings, arising in the process of the social interaction, act as a regulator of human behavior and play a role of filter in the perception of new information.

The social well-being reflects the generalized emotional and sensory reactions, assessments, thoughts and attitudes of the population of the country both as a whole and individual groups in their relation to various social phenomena, processes and institutions. This indicator makes it possible to identify the most painful and vulnerable points in the social sphere, points that bring a certain threat to the further development of society, act as barriers and brakes on the way of its further progress. Fixa-

Цитування даної статті: Єрмакова Т. Г. Теоретичні аспекти дослідження соціального самопочуття студентської молоді / Т. Г. Єрмакова // Науково-теоретичний альманах «Грани». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 89-95. doi: 10.15421/1717100

Citation of this article: Yermakova, T. G., 2017. Teoretychni aspekty doslidzhennya sotsial'noho samopochuttya student's'koyi molodi [Theoretical aspects of studying of student youth social well-being]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 89-95. doi: 10.15421/1717100 (in Ukrainian).

Received: 12.06.2017

Accepted: 10.07.2017

tion and analysis of such «voltage points» is a prerequisite for timely measures taken by the authorities and non-governmental organizations, aimed at their overcoming.

As a generalized productive characteristic of people's adaptation to the modern life conditions, social well-being consists of three components: the internal state of man (health, mood, sense of happiness, optimism); assessment of external conditions (perception of their own state); life in new conditions. Indicators of social well-being are: state of satisfaction by the level and quality of life, social status, the level of social adaptation to new conditions, health status and the nature of factors that caused concern to citizens. The social well-being of a person is determined by the ways of the satisfaction of social needs. These ones are derived from the system of social goods in the society, production and distribution of them. In our opinion, a significant factor that affects the social well-being is the internal reserves of a person (state of health, level of intellectual and cultural development, professional skills, communicative competence, etc.), which are a prerequisite for access to social benefits. The above-mentioned personality's characteristics are formed through the education and upbringing.

The main approaches, within which the knowledge about such complex socio-psychological phenomenon as social well-being was originated, filled and improved, are: philosophical, biological, medical, economic, socio-political, socio-psychological and sociological approaches. Studying the social well-being of students requires identification of its features as a social stratum. By their characteristics, contemporary students are quite different from all other segments of the population. First of all, they differ by their ideological formation, mobility of influence and their kinds of needs, that determine their social well-being heavily.

Students form the full-fledged and independent socio-cultural community, which, being active due their education and functioning in the system of higher education, acts as an object of such kind of production, the subject of which is not a thing, but a person. Therefore, the main function of this production is educational activity. Student Youth is a very intense projection, a focus group of the future society as a whole. An essential feature of the student, related to his social well-being, is the availability of educational needs.

Educational need is such kind of need that arises from the contradiction between the available and the required (desired) level of education and induces the subject to eliminate this contradiction. Educational needs are the complex of social needs of the subject (person, group, society), which are satisfied through the system of education. Educational needs are not identical to needs for knowledge, although they are directly related to it. They relate to such social needs as the need for growth, self-expression, recognition, promotion, and other social needs that characterize the desirable social status.

In our opinion, educational needs can be defined as the needs for the formation of those personal qualities that contribute to personal self-realization and the formation of such personal qualities in the field of education, which make it possible to obtain the desired social benefits and to improve the social well-being of the individual. These qualities can be formed by means of education and are as follows: high level of intellectual development; theoretical knowledge and practical skills, necessary for the professional activity; communicative skills and a high level of culture; personal qualities (integrity, work ability, creativity, etc.). Education is a factor which allows forming and accumulating such socially significant qualities in the personal arsenal of individuality that enable people to receive the benefits, satisfy the urgent needs and, thus, to improve their social well-being.

Keywords: Youth; student Youth; educational needs; social well-being

Теоретические аспекты исследования социального самочувствия студенческой молодежи

Т. Г. Ермакова

Днепропетровский государственный технический университет, Каменское, Украина

Глубинные трансформации современного украинского общества касаются всех областей человеческой жизни, вызывая разнообразные эмоционально-оценочные реакции граждан на социальные изменения и на собственный статус в обществе. Социальное самочувствие населения является фактором, который играет большую роль в развитии всех сфер общества, в выборе векторов социальных преобразований.

В статье обоснована актуальность исследования социального самочувствия студенческой молодежи в связи с ее местом в социальной структуре общества, изложены методологические основы исследования социального самочувствия студенчества как социальной группы, освещены характеристики студенчества в контексте современных общественных трансформаций. Раскрыта сущность основных теоретических подходов к изучению социального самочувствия студенческой молодежи в условиях социальных изменений, освещены потребности студенчества, которые удовлетворяются в процессе обучения в высшем учебном заведении, общественной деятельности и личностном взаимодействии в студенческой среде.

Уточнена сущность понятий «молодежь», «студенческая молодежь», «образовательные потребности». Охарактеризованы потребности студенчества как специфического слоя, уделено внимание комплексу социальных потребностей студенческой молодежи, которые удовлетворяются при помощи института образования.

Ключевые слова: студенческая молодежь; образовательные потребности; социальное самочувствие

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з розвитком соціальної сфери життєдіяльності людини, зокрема питання соціального самопочуття людей, завжди привертала увагу науковців. Їх актуальність зросла у сучасних умовах, коли українське суспільство переживає надзвичайно гостру кризу. Динамічність трансформаційних процесів в українському суспільстві, які мають місце у найрізноманітніших сферах суспільного життя, їхня нестабільність у різних сферах життєдіяльності великою мірою відображаються на емоційній оцінці людьми власного життя та на їхніх соціальних настроях. Соціальне самопочуття людей, яке є, з одного боку, показником ставлення людей до ситуації, що склалася у трансформаційному суспільстві, а з іншого – індикатором соціально-адаптивних ресурсів населення за таких умов, являє собою один з важливих аспектів соціологічного аналізу сучасних тенденцій розвитку суспільства.

Особливої значущості набувають соціальні процеси, які детермінують соціальне самопочуття студентської молоді, оскільки студентство являє собою потенціальну інтелектуальну, політичну, економічну, культурну еліту суспільства. У силу специфічних особливостей студентства як соціальної верстви (високої сприйнятливості і мобільності студентської молоді) її запити і потреби, можливість їх задоволення, а отже, і соціальне самопочуття, змінюються у більшому ступені, ніж у інших верств суспільства. Таким чином, вивчення сутності та основних особливостей соціального самопочуття сучасної студентської молоді дозволить визначити основні домінанти процесів реформування суспільства, створити теоретичну базу для ефективного прогнозування різних соціальних трансформацій. Дослідження зазначеного питання потребують визначення теоретичного підґрунтя та коректного визначення понять, які стосуються окресленої проблеми, що і зумовило вибір теми статті.

Аналіз досліджень і публікацій. У зарубіжній соціології виявленню самопочуття людей у суспільстві приділили увагу Р. Вінховен, Е. Дінер, Р. Еммонс, Ф. Ендрюс, Р. Істерлін, які використовували в якості індикатора суб'єктивне благополуччя. Дещо інший підхід викладено у роботах Д. Канмана, А. Крюгера, Р. Ларсена та К. Уоллеса, які запропонували вимірювання соціального самопочуття через співвідношення позитивних і негативних емоцій, а також показники задоволеності життям (цит. за: [2, с. 5]).

Знання про суб'єктивне благополуччя було доповнене дослідженнями Ф. Хапперта, Е. Кларка, які вивчали зазначений феномен у рідичій теорії соціального благополуччя (social well-being), пов'язуючи його з оцінкою особистістю якості соціальних зв'язків та її інтегрованості у суспільство (цит. за: [10, с. 14]).

Роль механізмів ідентифікації у формуванні

певного виду соціального самопочуття висвітлено у публікаціях Е. Дінера, Ф. Андреуса, У. Гріффіна.

Російські дослідники (Ж. Тощенко, С. Харченко) приділили увагу соціальному самопочуттю як структурному елементу соціального настрою, який є похідним від емоційного сприйняття людиною подій, що мають місце у навколишньому середовищі. У працях О. Л. Барської, І. Т. Левикіна, Л. Я. Рубіної аналізуються емпіричні дані, які характеризують соціальне самопочуття різних соціально-демографічних і соціально-професійних груп. Соціальне самопочуття молоді та життєвий шлях молоді досліджуються у дисертації Л. С. Петрової [6].

Серед праць українських соціологів необхідно відзначити, перш за все, внесок у розробку цієї проблематики, який зробили Є. Головаха та Н. Панина, які звернули увагу на особливості соціального самопочуття населення в умовах трансформації суспільства та запропонували методологічний підхід, використання якого дозволило максимально мінімізувати у процесі наукового аналізу викривлення, що спричиняються впливом емоційних реакцій.

Інститут соціології НАН України, починаючи з 1992 р., виконує проект «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», складовою якого є дослідження соціального самопочуття різних верств населення.

Питанням методології та методів дослідження соціального самопочуття населення у суспільстві періоду трансформацій присвячена дисертація української дослідниці М. Я. Єлейко [2].

Метою дослідження є висвітлення теоретичних аспектів вивчення соціального самопочуття студентської молоді як специфічної верстви населення.

Виклад основного матеріалу. Методологічні підходи українських і зарубіжних дослідників до соціологічного тлумачення поняття «соціальне самопочуття» мають відмінності, які спричиняють відсутність спільної науково-теоретичної бази, потрібної для створення загальної уніфікованої системи показників для оцінки соціального самопочуття.

Перш за все необхідно уточнити теоретичний зміст поняття «соціальне самопочуття» та кола близьких за значенням до нього категорій. М. Я. Єлейко звертає увагу на те, що поняття «соціальне самопочуття» складається з двох категорій («соціальне» та «самопочуття»), а також на поширеність різних поглядів на специфіку «соціального». Його розглядають і як різновид суспільного нарівні з економічними, політичними, етичними явищами, і як щось проміжне, що існує на межі цих форм суспільної життєдіяльності. Під поняттям «соціальне» також розуміють сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегровану індивідами чи спільнотами у процесі

спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їхніх відносинах, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя» [13, с. 48].

Поняття ж «почуття» означає емоційний стан людини, викликаний ставленням до навколишньої дійсності (людей, їхніх вчинків, певних явищ тощо), а також до самої себе. Розрізняють фізичне, психологічне та соціальне самопочуття. Соціальне самопочуття є більш загальним поняттям, яке акумулює у собі як фізичне, так і психологічне самопочуття, а також відчуття того, наскільки комфортно чи некомфортно почувається людина у соціумі. Соціальне самопочуття, на відміну від фізичного чи психологічного, залежить значним чином від середовища, в якому живе людина, з яким вона постійно порівнює себе і власні здобутки.

Залежно від спрямованості, соціальне самопочуття може бути позитивним, нейтральним чи негативним. Ці полюси характеризують не лише яким є в загальному самопочуття людей у суспільстві, але й, наприклад, їх спроможність чи неспроможність адаптуватися до нових умов, або ж можуть свідчити про результативність чи, навпаки, неефективність державної політики [12, с. 24].

Якщо ж розглядати такі базові, вихідні основи, як «людина» і «суспільство», то можна говорити про індивідуальне самопочуття та самопочуття масове (суспільне). Така типологія має своє теоретичне підґрунтя, оскільки спершу об'єктом дослідження виступало самопочуття з психофізіологічної точки зору, й лише пізніше вчені почали вивчати його соціальні риси. Також соціальне самопочуття активно розглядається на рівні різних соціальних груп, наприклад, соціальне самопочуття дітей, молоді, людей середнього і старшого віку, жінок, чоловіків, учителів, чорнобильців тощо [5, с. 81]. Соціальні почуття, виникаючи у процесі соціальної взаємодії, виступають регулятором поведінки людей. У період підсилення соціальної невизначеності та руйнування традиційних нормативних систем у суспільстві регулятивна функція соціальних почуттів посилюється так само, як і їх мотивуюча дія. Відбувається актуалізація соціальних почуттів як детермінанти поведінки, розширюється сфера їхнього впливу. З'явившись одного разу як форма реакції на ситуацію, почуття із плином часу набувають тенденції до стабілізації, відтворення саме у цій формі. Надалі вони відіграють роль фільтра при сприйнятті нової інформації [11, с. 148-149].

Соціальне самопочуття людей, яке виступає суб'єктивним індикатором успішності процесу соціально-економічної адаптації населення до мінливої соціальної дійсності, характеризує мотиваційний субстрат соціального захисту, що віддзеркалює суб'єктивний стан людей, детермінований соціально-економічними факторами. Соціальне самопочуття відображає узагальнені емо-

ційно-почуттєві реакції, оцінки, думки та настрої як населення країни в цілому, так і окремих його груп щодо різноманітних суспільних явищ, процесів та інститутів. Цей показник дає можливість визначити найбільш болючі й уразливі точки в соціальній сфері, точки, що становлять певну загрозу подальшому розвитку суспільства, виступають як бар'єри і гальма на шляху його подальшого поступу. Фіксація і аналіз таких точок напруги є необхідною умовою проведення своєчасних заходів з боку влади і неурядових організацій, спрямованих на їх подолання. Широка змістовність поняття «соціальне самопочуття» синтезує безліч якісних і кількісних показників, які в сукупності характеризують рівень індивідуально-суспільної рівноваги. Як узагальнена результативна характеристика адаптації людей до умов сучасного життя соціальне самопочуття складається з трьох складових: внутрішнього стану людини (здоров'я, настрою, відчуття щастя, оптимізму); оцінки зовнішніх умов (сприйняття власного стану); становища за нових умов. Індикаторами соціального самопочуття виступають: стан задоволеності рівнем та якістю життя, своїм соціальним статусом, рівень соціальної адаптованості до нових умов, стан здоров'я, характер чинників, що викликають турботу громадян [15, с. 71].

Соціальне самопочуття людини визначається мірою задоволення її соціальних потреб, які, своєю чергою, є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ, виробництва й розподілу їх. Соціальне самопочуття – це комплексна характеристика стану свідомості людей, що виявляється в різних соціальних ситуаціях, відображає ступінь їхньої соціальної свободи, можливості всебічного розвитку, реалізації здібностей і життєвих планів, які обумовлюються сукупністю наявних у суспільстві матеріальних, політичних, соціокультурних і духовних можливостей задоволення людських потреб та реалізації їхніх інтересів [2, с. 7]. На наш погляд, вагомим чинником, що впливає на соціальне самопочуття, є внутрішні резерви особистості (стан здоров'я, рівень інтелектуального і культурного розвитку, професійна майстерність, комунікативна компетентність), які є необхідною умовою доступу до соціальних благ.

Основними підходами, в межах яких зароджувалося, наповнювалося, вдосконалювалося знання про такий складний соціально-психологічний феномен як соціальне самопочуття, є: філософський, біолого-медичний, економічний, соціально-політичний, соціально-психологічний та соціологічний підходи [10, с. 12].

Соціальне самопочуття у межах соціологічного підходу розглядається і як форма суспільної свідомості, рефлексія індивідом свого способу життя та задоволеності його різними сторонами; і як показник якості життя людей у суспільстві; а також виступає своєрідним «дзеркалом» політич-

них, економічних, культурних та інших процесів.

Дослідження соціального самопочуття студентства пов'язане, на наш погляд, з необхідністю виявлення його особливостей як соціальної верстви.

В умовах сьогодення студентство за своїми характеристиками досить сильно виділяється від усіх інших верств населення, у першу чергу ідеологічним становленням, мобільністю впливу та своїми видами потреб, які великою мірою детермінують її соціальне самопочуття. Студентство є частиною молоді як соціально-демографічної групи і, відповідно, характеризується певними ознаками, притаманними їй. При цьому сама студентська молодь також має низку ознак, які відрізняють її від молоді в цілому.

Поняття «студентська молодь» (або тотожне йому – «студентство») вживається в соціології у значеннях, відмінних за змістом. Наприклад, Б.Г. Рубін і Ю.С. Колесніков визначають його так: «Студентство – це мобільна соціальна група, основною умовою якої є організована за певною програмою підготовка до виконання високої професійної і соціальної ролі у матеріальному і духовному виробництві» [8, с. 38]. С. М. Іконнікова і В. Т. Лісовський вважають, що «у соціальній структурі суспільства студентство може бути назване соціальною групою, що за своїм суспільним становищем стоїть близько до інтелігенції та є її резервом, і у майбутньому призначена до заняття висококваліфікованою працею у різних царинах науки, техніки, управління, культури і т. п.» [3, с. 152].

Ці визначення, на думку Т. Е. Петрової, інтерпретують студентство як «соціальну групу перехідного (за сутністю маргінального) характеру з «віддаленим» включенням у соціальні відносини» [7, с. 172]. Студентство є такою соціальною групою, чиєю основною характеристикою є «прикордонність». Адже саме ця фундаментальна властивість накладає специфічний відбиток на формування соціальних потреб та соціального самопочуття студентства. Студентство – повноцінна, самостійна соціокультурна спільність, яка, маючи активність у міру своєї функції освіти і «функціонуюча у системі вищої освіти», «виступає в якості об'єкта виробництва, предметом якого є не річ, а особистість» [8, с. 40-41]. Тому головною функцією цього виробництва є освітня діяльність.

Студентство як соціальна верства населення має такі особливості:

- перебіг соціалізації в освітньому процесі;
- соціальний статус, виражений переважно у суспільному дозволенні віддаленості включення у повноцінні соціальні відносини у сполученні зі здатністю брати у них саму діяльну участь, тобто проміжне становище: між пасивним об'єктом соціальної опіки держави і активним суб'єктом соціальної дії;

- суттєві характеристики і риси студентства знаходяться у стані формування і становлення;

- близькість до інтелігенції за своїм суспільним становищем;

- активність як суб'єкта соціальної дії, який здатний брати діяльну участь у суспільній практиці, включаючи економічне виробництво і політичну діяльність;

- володіння значним інноваційним потенціалом та крайня сприйнятливості до нового;

- оперативність (у порівнянні з іншими шарами молодіжної частини суспільства) у відгуку на нові віяння у моді, літературі, кіно, музиці та суспільні події;

- гнучкість і динамічність у зміні базових цінностей.

Описуючи студентство, можна сказати, що воно є вкрай інтенсивною проекцією, метафорою суспільства в цілому. Це медичні працівники і лікарі, але майбутні, це вчені, винахідники, інженерно-технічні працівники, але тільки у майбутньому, це архітектори і менеджери будівництва, але також у майбутньому, це майбутні міністри і держчиновники, нарешті, у лавах теперішнього студентства знаходяться майбутній президент і прем'єр-міністр. Тобто студентство – це фокус-група майбутнього соціуму в цілому [4, с. 207].

Підґрунтя фундаментальних знань, яке закладається академічною освітою, утворює той культурний стрижень, у якому конденсується вся культурна пам'ять соціуму, аксіологічною проекцією якого є система ідеалів і цінностей народу [14, с. 338].

Студентська молодь утворює інноваційний резерв реформаторської частини суспільства, виступаючи полігоном створення прогресивних сил соціуму, нерідко, правда, стаючи при цьому заручником руйнівних-деструктивних сил [9, с. 57-61].

Істотною особливістю студентства, яка пов'язана з його соціальним самопочуттям, є наявність освітніх потреб. Освітня потреба являє собою потребу, що виникає на основі суперечності між наявним та необхідним (бажаним) рівнем освіти та спонукає суб'єкта до діяльності щодо усунення цієї суперечності. Одне з визначень цього поняття сформульоване В. В. Гаврилюк, яка розуміє освітні потреби як «комплекс соціальних потреб суб'єкта (особистості, групи, суспільства), які задовольняються за допомогою інституту освіти [1, с. 28]. Освітні потреби, як вважає дослідниця, не тотожні потреби в пізнанні, хоча й безпосередньо пов'язані з нею. «Потреби в освіті пов'язані з такими соціальними потребами, як потреба зростання, самовираження, визнання, просування, іншими соціальними потребами, що характеризують ознаки бажаного соціального статусу» [1, с. 28]. На нашу думку, освітні потреби можна визначити як потреби у формуванні засобами освіти тих особистісних якостей, які сприяють особистісній са-

морезалізації та формуванню особистісних якостей у сфері освіти, які дадуть змогу отримати бажані соціальні блага та покращити соціальне самопочуття особистості. Такими якостями є: високий рівень інтелектуального розвитку; теоретичні знання та практичні навички, необхідні для професійної діяльності; комунікативні навички та високий рівень культури; особистісні якості (сумлінність, працездатність, креативність тощо). Саме освіта є тим чинником, який дозволяє формувати та накопичувати в арсеналі особистості соціально значущі якості, що дають змогу отримати блага, задовольнити нагальні потреби і, таким чином, покращити соціальне самопочуття.

Висновки. Знання про складний феномен, яким є соціальне самопочуття, формувалося і вдосконалювалося у межах таких підходів: філософський, біолого-медичний, економічний, соціально-політичний, соціально-психологічний та соціологічний.

Соціальне самопочуття у межах соціологічного підходу розглядається і як форма суспільної свідомості, рефлексія індивідом свого способу життя та задоволеності його різними сторонами; і як показник якості життя людей у суспільстві; а також виступає своєрідним «дзеркалом» політичних, економічних, культурних та інших процесів.

У контексті нашої роботи соціальне самопочуття тлумачиться як комплексна характеристика стану свідомості людей, що виявляється в різних соціальних ситуаціях, відображає ступінь їхньої соціальної свободи, можливості всебічного розвитку, реалізації здібностей і життєвих планів, які обумовлюються сукупністю наявних у суспільстві матеріальних, політичних, соціокультурних і духовних можливостей задоволення людських потреб та реалізації їхніх інтересів. Соціальне самопочуття людини визначається мірою задоволення її соціальних потреб, тобто потреб, які є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ, виробництва й розподілу їх. Чим сильніше людина відчуває брак певних соціальних благ, тим гіршим є її соціальне самопочуття.

Як інтегральний показник соціальне самопочуття відображає рівень задоволеності матеріальним становищем у цілому і окремими елементами робочої ситуації та побуту, що детермінує соціальну зрілість та соціальну активність як окремих со-

ціальних груп, індивідів, так і суспільства в цілому.

Поняття «студентство» у нашій роботі визначається таким чином: це група молоді певного віку основною ознакою якої є організована за певною програмою підготовка у вищому навчальному закладі до виконання високої професійної і соціальної ролі у матеріальному і духовному виробництві.

Особливостями студентства як соціальної верстви населення є такі:

- перебіг соціалізації в освітньому процесі,
- соціальний статус, виражений переважно у суспільному дозволі віддаленості включення у повноцінні соціальні відносини у сполученні зі здатністю брати у них саму діяльну участь, тобто проміжне становище: між пасивним об'єктом соціальної опіки держави і активним суб'єктом соціальної дії.
- суттєві характеристики і риси студентства знаходяться у стані формування і становлення,
- близькість до інтелігенції за своїм суспільним становищем,
- активність як суб'єкта соціальної дії, який здатний брати діяльну участь у суспільній практиці, включаючи економічне виробництво і політичну діяльність,
- володіння значним інноваційним потенціалом та крайня сприйнятливості до нового,
- оперативність (у порівнянні з іншими шарами молодіжної частини суспільства) у відгуку на нові віяння у моді, літературі, кіно, музиці та суспільні події,
- гнучкість і динамічність у зміні базових цінностей.

Істотною особливістю студентства, яка пов'язана з його соціальним самопочуттям, є наявність освітніх потреб. Освітня потреба являє собою потребу, що виникає на основі суперечності між наявним та необхідним (бажаним) рівнем освіти та спонукає суб'єкта до діяльності щодо усунення цієї суперечності. На нашу думку освітні потреби можна визначити як потреби у формуванні засобами освіти тих особистісних якостей, які сприяють особистісній самореалізації та формуванню особистісних якостей у сфері освіти, які дадуть змогу отримати бажані соціальні блага та покращити соціальне самопочуття особистості.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Гаврилюк В.В. Становление и функционирование института образования: региональные аспекты: дисс. ... д-ра социол. наук: 22.00.04 / В.В. Гаврилюк. – Тюмень, 1998. – 328 с.
2. Слейко М.Я. Соціальне самопочуття населення у суспільстві періоду трансформацій: методологія та методи дослідження: автореф. дис ... канд. соціол. наук: 22.00.02 / М.Я. Слейко. – Київ, 2013. – 16 с.
3. Иконникова С.Н. Некоторые проблемы воспитания студенческой молодежи / С.Н. Иконникова, В.Т. Лисовский // Молодежь и образование. – Москва, 1972. – 352 с.
4. Лисовский В.Т. Динамика социальных изменений / В.Т. Лисовский // Социс. – 1998. – № 5. – С. 85-99.
5. Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2006. – 355 с.
6. Петрова Л.Е. Социальное самочувствие молодежи: автореф. дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.06 / Л.Е. Петрова. – Екатеринбург, 1997. – 24 с.
7. Петрова Т.Э. Социология студенчества в России. Этапы и закономерности становления / Т.Э. Петрова. – СПб., 2000. – 272 с.
8. Рубин Б. Студент глазами социолога / Б. Рубин, Ю. Колесников. – Ростов-на-Дону, 1988. – 338 с.
9. Святловский В.В. Студенческие переписи в России: краткий исторический очерк / В.В. Святловский // Студенчество в цифрах: По данным Юрьевской переписи в 1907 году. – СПб., 1998. – 298 с.
10. Современные теории социального благополучия: учебное пособие / под ред. Л.Г. Гуслияковой. – Москва: Русайнс, 2016. – 234 с.
11. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н.І. Соболева. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2002. – 296 с.
12. Соціальне самопочуття населення України в контексті державної гуманітарної політики: навч.-метод. посібник / [В.П. Трошинський, В.А. Скуратівський, П.К. Ситник та ін.]. – Київ: НАДУ, 2009. – 36 с.
13. Удотова Л.Ф. Соціальна статистика: Підручник / Л.Ф. Удотова. – Київ: КНЕУ, 2002. – 376 с.
14. Успенский Б.А. Избранные труды: в 3 т. / Б.А. Успенский. – Москва: «Мысль», 1998. – Т. 1. – 486 с.
15. Штомпка П. Временное измерение общества: социальное время / П. Штомпка // Социология социальных изменений. – Москва, 1996. – С. 67-85.

REFERENCES

1. Gavriluk, V. V., 1998. Stanovlenie i funkcionirovanie instituta obrazovania: regionalnuie aspektu [Formation and functioning of the Institute of Education: regional aspects]. Tumen, 328 (in Russian).
2. Yeleiko, M. Y., 2013. Socialne samopochuttya naseleण्या u suspilstvi periodu transformatsii: metodologiya ta metodu doslidzhennia [Соціальне самопочуття населення у суспільстві періоду трансформацій: методологія та методи дослідження]. Kuiv, 16 (in Ukrainian).
3. Ikonnikova, S. N., Lisovsky, V. T., 1972. Nekotoruye problemi vospitaniya studencheskoi molodiozhi [Some problems of student youth upbringing]. Molodioz i obrazovanie. Moscow, 352 (in Russian).
4. Lisovsky, V.T., 1998. Dinamika socialnuh izmeneniy [The dynamics of social changes]. Socis 5, 85-99 (in Russian).
5. Makeev, S., 2006. Novie socialnue neravenstva [New social inequalities]. Kiev, Institut sociologii NAN Ukrainu, 355 (in Russian).
6. Petrova, L.Y., 1997. Socialnoye samochyvstvie molodiozhi [Social well-being of the youth]. Yekaterinburg, 24 (in Russian).
7. Petrova, T.E., 2000. Sociologiya studenchestva v Rossii. Etapu i zakonmernosti stanovleniya [Sociology of students in Russia. Stages and patterns of formation]. SPb., 272 (in Russian).
8. Rubin, B., Kolesnikov, Y., 1998. Student glazami sociologa [Student with the eyes of a sociologist]. Rostov na Donu, 338 (in Russian).
9. Svyatlovsky, V.V., 1998. Studencheskie perepisi v Rossii: kratky istorichesky ocherk [Student census in Russia: a short historical essay]. Studenchestvo v tsifrah: Po dannum Yurievskoi perepisi v 1907 godu. SPb., 298 (in Russian).
10. Guslakova, L.G., 2016. Sovremennuye teorii socialnogo blagopoluchiya [Modern theories of social welfare]. Moscow, Rusains, 234 (in Russian).
11. Soboleva, N.I., 2002. Sociologia subjectivnoi realnosti [Sociology of Subjective Reality]. Kiev, Institut sociologii NAN Ukrainu, 296 (in Russian).
12. Troschunsky, V. P., Skyrativsky, V. A., Sitnik, P. K., 2009. Socialne samopochytta naseleण्या Ukrainy v konteksty derzhavnoi humanitarnoi politiki [The social well-being of the population of Ukraine in the context of the state humanitarian policy]. Kiev, NADU, 36 (in Ukrainian).
13. Udotova, L.F., 2002. Socialna statistika [Social statistics]. Kiev, KNEU, 376 (in Ukrainian).
14. Uspensky, B. A., 1998. Izbrannuie trudu [Selected works]. Moscow, «Musl», 1, 486 (in Russian).
15. Shtompka, P., 1996. Vremennoye izmerenie obshchestva: socialnoie vremya [The temporal dimension of society: social time]. Sociologia socialnuh izmeneniy, 67-85. Moscow (in Russian).

Ермакова Таміла Георгіївна – кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпровський державний технічний університет
Адреса: 51900, Кам'янське, вул. Дніпробудівська, 2
E-mail: ermakova_tamila@i.ua

Yermakova Tamila G. – PhD in sociology, assistant professor
Dniprovsk state technical university
Address: 2, Dniprobudivs'ka str., Kam'yans'ke, 51900, Ukraine
E-mail: ermakova_tamila@i.ua

Истина патриотизма или патриотизм истины? Размышления о П. Чаадаеве

Г. Е. Аляев

*Полтавский национальный технический университет им. Юрия Кондратюка,
Полтава, Украина*

УДК 1(091) Чаадаев: 111

doi: 10.15421/1717101

В статье исследована переписка П. Я. Чаадаева с целью более содержательной экспликации его известных положений о соотношении между любовью к истине и любовью к родине. Позиция Чаадаева характеризуется как «философский консерватизм» (С. Франк). Выявлено, что при определенной эволюции взглядов, позиция философа всегда основывалась на интуиции христианской истины, истины Царства Божьего, и это определяло его позитивное отношение к универсализму и негативное – к национальной ограниченности. Систематизированы аргументы Чаадаева, утверждавшего, что национальная идея как таковая, в своей ограниченности и противопоставлении универсализму, является реакционной идеей. В то же время установлено, что универсализм Чаадаева не означал космополитизма, а представлял собой патриотическую идею. Показано, что патриотизм Чаадаева – это любовь к будущему своей родины, основанная на выявлении и преодолении ее исторических ошибок. Продемонстрировано актуальность критики Чаадаевым «псевдо-» или «квази-» патриотизма.

Ключевые слова: письма как жанр философии; философский консерватизм; национализм; универсализм; смысл истории; провиденциализм

The truth of patriotism or the patriotism of the truth? Reading Peter Chaadaev's letters

G. E. Aliaiev

Poltava National Technical University named after Yuri Kondratyuk, Poltava, Ukraine

Peter Chaadaev's views on patriotism, universalism, nationalism have been presented in the study. The inner tension between the pursuit of truth and the national idea has been shown by the author. On the one hand, there is only one truth, but, it seems that there are many patriotisms. Within this coordinate system, we should rather talk about the patriotism of the truth. The patriotism of the truth is the true patriotism, as it comprises in itself or replaces itself (or subordinates under itself) the patriotism of a group as it is commonly understood. Thus, we can read and interpret the famous words of Peter Chaadaev that the love of the truth is much more beautiful than the love of the Fatherland. On the other hand, patriotism is too widely spread and the necessity to believe the truth is secondary and unimportant. Any group patriotism is justified with the fact of the existence of the group, and therefore with the existence of certain interests, needs, and desires. Consequently, it is justified to such an extent, however, as far as it does not infringe justification of other patriotisms, as well as far as the existence of the group is not artificial, but truly real. There is also another 'measure' of the truth of group patriotism: it is the uniqueness of each human personality. Everything said above enables us to make a twofold conclusion. If there is only one truth, none (and no one's) patriotism may claim for being the truth, since a particular is unable to take the place of the universal. If there are many truths – truths of being, truths of human community lives (and their patriotisms, respectively) and each human being – in this case, the truths are not universal and abstract, but concrete and unique that preserve their concreteness (i.e. the life) with respect to others that are as much concrete as they are, and losing their true life, undertaking any attempts to set up their own uniqueness and excluding all the rest. It is natural that each concrete situation fills these abstract schemes with lively and, quite often, too emotional content (for instance, current situation in Ukraine). Here, perhaps, we have another variant for reading Peter Chaadaev's ideas: appeal to pure truth as means to sober down the excessive patriotic hangover. As a result, the relevance of Chaadaev's ideas is connected with the awareness of the reactionary nature of national limitations.

Keywords: letters as a philosophic genre; philosophic conservatism; nationalism; universalism; the meaning of history; providentialism

Цитування даної статті: Аляев Г. Е. Истина патриотизма или патриотизм истины? Размышления о П. Чаадаеве / Г. Е. Аляев // Научно-теоретический альманах «Грани». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 96-103. doi: 10.15421/1717101

Citation of this article: Aliaiev, G. E., 2017. Istina patriotizma ili patriotizm istiny? Razmyishleniya o P. Chaadaeve [The truth of patriotism or the patriotism of the truth? Reading Peter Chaadaev's letters]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 96-103. doi: 10.15421/1717101 (in Russian).

Received: 14.06.2017**Accepted:** 11.07.2017

Истина патриотизма або патриотизм истины? Роздуми про П. Чаадаєва

Г. Є. Аляєв

Полтавський національний технічний університет ім. Юрія Кондратюка, Полтава, Україна

Досліджене листування П. Я. Чаадаєва з метою більш змістовної експлікації його відомих положень про співвідношення між любов'ю до істини і любов'ю до батьківщини. Позиція Чаадаєва охарактеризована як «філософський консерватизм» (С. Франк). Виявлено, що, за певної еволюції поглядів, позиція філософа завжди ґрунтувалась на інтуїції християнської істини, істини Царства Божого, і це визначало його позитивне ставлення до універсалізму і негативне – до національної обмеженості. Систематизовані аргументи Чаадаєва, який стверджував, що національна ідея як така, у своїй обмеженості і протиставленні універсалізму, є реакційною ідеєю. У той же час встановлено, що універсалізм Чаадаєва не означав космополітизму, а являв собою патріотичну ідею. Показано, що патріотизм Чаадаєва – це любов до майбутнього своєї батьківщини, яка ґрунтується на з'ясуванні та подоланні її історичних помилок. Продемонстровано актуальність критики Чаадаєвим «псевдо-» або «квазі-» патріотизму.

Ключові слова: листи як жанр філософії; філософський консерватизм; націоналізм; універсалізм; сенс історії; провіденціалізм

Постановка проблеми. О Петре Яковлевиче Чаадаеве, его особой философской и общественной позиции и его месте в истории русской мысли, за 180 лет после появления в печати первого «Философического письма» написано и сказано достаточно много. Однако, при всем значении этого мыслителя для русской философии, знание о нем – даже в среде специалистов-философов – часто ограничивается знанием не совсем обычного для русского языка названия его основного произведения, а также тех последствий его публикации, которые как нельзя лучше характеризуют реакционность николаевского режима. Во всяком случае, такая схема «познания Чаадаева» была вполне достаточна для советских времен, однако часто пролонгируется и сейчас. Вместе с тем его фигура продолжает нести ореол какой-то загадочности и притягивать парадоксальностью мыслей, которые, как показывает исторический опыт, неожиданно могут вновь звучать актуально.

Об этом свидетельствует, например, Международная научная конференция «Петр Чаадаев. Между любовью к истине и любовью к родине», состоявшаяся в июне 2016 г. в рамках «Краковских встреч», ежегодно проводимых Папским университетом Иоанна Павла II в Кракове. Не то, чтобы это была встреча узких специалистов, досконально изучающих П. Я. Чаадаева, скорее наоборот; хотя блестящим специалистом в области основных идейных течений России XIX века, безусловно, среди участников конференции был профессор Анджей Валицкий, выступивший с докладом «Значение Чаадаева в истории русской мысли». Тем не менее, конференция оказалась своеобразным мозговым штурмом, позволившим, перечитывая страницы мыслителя, прикоснуться и присоединиться к тому поиску истины, который не имеет временных и пространственных рамок. Материалы конференции опубликованы в специальном выпуске польского философского журнала «Logos i Ethos», куда вошли статьи исследователей из Польши, России, Украины, Болгарии, Италии, Швейцарии, Израиля, Японии (также готовится к печати англо-

язычный сборник: Peter Chaadaev Between the Love of Fatherland and the Love of Truth, eds. by Artur Mróczyński-Van Allen, Teresa Obolovitch, and Paweł Rojek, Eugene, OR: Pick-wick Publications 2017). Эти работы свидетельствуют, говоря словами Анджея Валицкого, «о сложности идейной позиции автора Философических писем и в то же время о центральности его места в интеллектуальной истории России как периферийной империи» [1, с. 25].

Между прочим, нужно отметить интеллектуальную смелость и независимость польских коллег, ибо Чаадаев – фигура, безусловно, неоднозначная и противоречивая, и его идеи – в свете современных идейно-политических реалий – вряд ли могут понравиться всем, и даже скорее могут быть восприняты как проявление, мягко говоря, «бестактности» в национальном вопросе. Речь идет, например, о его заметке «Несколько слов о польском вопросе», в которой Чаадаев недвусмысленно выступает против «отторжения нынешнего Царства [Польского] с целью превращения его в ядро [новой] независимой Польши» [10, с. 515]. Вполне прогнозируема и оценка с украинской (или белорусской) точки зрения чаадаевского обозначения населения Белоруссии и Малороссии (т. е. современной Украины) как «населения русского», или «русских племен», составляющих «единое славянское начало», а этих территорий – как «русских областей» [10, с. 514–515]. Тем не менее, конференция по Чаадаеву все-таки была проведена в Польше.

Целью статьи, основанной на докладе автора на указанной конференции [11, с. 3–4], является актуализация и новое прочтение ряда основных положений философско-исторической и гносеологической концепции Петра Чаадаева.

Изложение основного материала. Прежде чем говорить о содержании, несколько слов о форме, т. е. о жанре философии Чаадаева. Не случайно эта тема стала предметом обсуждения и на краковской конференции – письмам Чаадаева как жанру его философство-

вания были посвящены доклады Е. Кнорре, Н. Вагановой [11, с. 30–31, 73], касались этого вопроса и другие участники. Перечитывая Чаадаева, я тоже обратился в первую очередь к его письмам – не к тем известным, Философическим, а к просто письмам... Но, сформулировав это противопоставление, я сразу почувствовал его несурзность, нелепость как раз в отношении Чаадаева, ведь практически все им написанное, – это письма, и в значительной степени все они, а не только восемь пронумерованных, – философические (по содержанию, а не по названию только). Если исходить из того, что философские произведения, по большому счету, делятся на два основных жанра – трактат и диалог, то произведения Чаадаева, скорее, относятся к истинно философскому жанру диалога, причем диалога реального, хоть и эпистолярного, но живого, а не выдуманного. Интересно в этой связи вспомнить, как некоторые частные письма Чаадаева начинали жить – по воле автора! – жизнью публичных (как бы «самиздатовских») произведений задолго до того, как попадали, наконец, к адресату.

Впрочем, Светлана Климова и Виктория Кравченко склонны думать, что Чаадаев писал совсем не диалогический текст – поскольку в нем нет равенства пишущего и адресата письма; Чаадаев как бы уверен в своем интеллектуальном превосходстве [см.: Климова, 4, с. 142], он не занимался сократовской майевтикой, а вещал истины непосредственно, а потому это не диалог, а монолог [см.: 5, с. 92]. Трудно с этим согласиться. Во-первых, эта характеристика не может быть отнесена ко всем письмам Чаадаева – например, она явно не подходит к его письмам Шеллингу или де Сиркуру; во вторых, следует обратить внимание на такое признание Чаадаева: «<...> Я никогда не искал благорасположения толпы; но мне очень дорого мнение людей, почтивших меня своей дружбой» [10, с. 115]. Т. е., если он и был уверен в своем интеллектуальном превосходстве над толпой, над публикой (которую почти презирал, и, скорее всего, обоснованно), то он очень дорожил мнением своих друзей. И не только друзей, окружавших его непосредственно, но и тех, кто в любом времени и пространстве живет и мыслит в мировом разуме. В этом измерении можно «подать руку другому на огромном расстоянии», «для мысли не существует пространства» [10, с. 94]. (Позднее похожий образ возникнет у Ницше, когда он писал о великих мыслителях, которые, как горные вершины, возвышающиеся над долинами, разговаривают друг с другом сквозь время и расстояние.) За чаадаевскими эпистолярными обращениями, иногда действительно высокомерными, к конкретным людям, проступает подлинный диалог сквозь пространство и время. И лучшим доказательством этому стал блестящий «ответ Чаадаеву» отца Владимира Зелинского, произнесенный во время конференции [11, с. 75].

Обращение автора этих строк в первую очередь к частным письмам Чаадаева было вызвано ассоциацией с другой текущей работой – подготовкой к печати переписки Семена Людвиговича Франка. В этой связи – возможно, несколько случайной, – стоит вспомнить об оценке Франком Чаадаева. В письме Григорию Федотову (1949 г.) Франк пишет об «очень небольшой группе подлинно честных, нравственно трезвых, независимо мыслящих русских умов» – и первым в этой группе он называет Чаадаева, а также Герцена, Вл. Соловьева и Струве (причисляя к ним также и адресата письма), – умов, «знающих, что единственный путь спасения лежит через любовь к истине, как бы горька она ни была. Роковая судьба таких умов – вызывать против себя «возмущение», которое есть не что иное, как обида людей, которым напомнили об их грехах или приятные иллюзии которых разрушены» [3, с. 142].

Тема «Франк – Чаадаев» была достойным образом продолжена на краковской конференции. В архивном фонде С. Франка (в Бахметевском архиве Колумбийского университета, США) сохранились ранее неизвестные материалы по этому вопросу. Они были представлены в докладе (и статье) проф. Терезы Оболевич [6], а также в материалах А. Гапоненкова [2] и А. Цыганкова [8]. Речь идет о конспекте отдельной лекции о Чаадаеве, читанной Франком, очевидно, в 1931 г., в связи с 75-летием смерти мыслителя, а также об отрывке о Чаадаеве из его цикла лекций (на немецком языке) о русских мыслителях, читанном в Берлинском университете в 1930-м году [см.: 6, с. 51–52]. Между прочим, в своей лекции Франк так характеризовал Чаадаева: «Первый и редкий тип консерватора в философском смысле слова – не в смысле желания возврата назад, а в понимании значения традиции в культурном развитии» [2, с. 31–32];

Читая письма Чаадаева, приходишь к выводу о наличии эволюции его взглядов, и иногда их существенного изменения. Вывод банальный, но в отношении мыслителя «одного произведения» важный – обращение только к «Философическим письмам» дает статичную картину (обоснованная периодизация творческой эволюции Чаадаева была представлена на краковской конференции в докладе Василия Щукина [11, с. 69–70]). Иногда, правда, эту чаадаевскую корректировку взглядов – в частности, смягчение ряда позиций «Философических писем», – можно принять за тактический маневр, или даже за приспособленчество (показательно письмо графу Строганову от 8 ноября 1936 года), – но лишь на первый взгляд. Особый интерес представляет в этой связи ряд положений Чаадаева, в которых он, так сказать, методологически обосновывает не только возможность, но и необходимость для человека мыслящего менять свою точку зрения и даже принципиальные позиции под влиянием новых обстоятельств и новых

знаний. «Но давно ли запрещено видоизменять свои мнения после такого длинного промежутка времени? Давно ли не дозволено уму человека идти вперед, когда ум человечества стремится бегом? Давно ли приказано существу мыслящему на веки-веков остаться пригвожденным к одной мысли, подобно бессмысленному факиру?» [10, с. 114] (С. Г. Строганову в 1836-м – как бы оправдываясь). «<...> Я – не из тех, кто добровольно застывает на одной идее, кто подводит все – историю, философию, религию под свою теорию, я неоднократно менял свою точку зрения на многое, и уверяю вас, что буду менять ее всякий раз, когда увижу свою ошибку» [10, с. 158] (А. И. Тургеневу в 1843-м – как бы бравируя). Наконец, Ю. Ф. Самарину в 1846 году, как бы уже обосновывая необходимость и неизбежность общего разумного знаменателя, преодолевающего ограниченность частных мнений: «Да и есть ли возможность неподвижно держаться своих мнений среди той ужасающей скачки с препятствиями, в которую вовлечены все идеи, все науки, и которая мчит нас в неведомый нам новый мир! Все народы подают теперь друг другу руку: пусть то же сделают и все мнения» [10, с. 197].

Впрочем, может это лишь разноцветие александрита, о котором так поэтично говорит Виктория Кравченко: «Религиозно-философское наследие Чаадаева – это самобытный духовный «александрит», который, как и одноименный природный драгоценный камень, меняет свой цвет в зависимости от освещения» [5, с. 105]? Представляется, все-таки, что это далеко не беспринципность, или, с другой стороны, не какая-то готовая, но скрытая в голове и не развернутая вербально система, которая для самого Чаадаева была ясна, но в его высказываниях выглядит поразному, и уже проблема исследователя – ее реконструировать. Лучше здесь, мне кажется, применить теорию первичной философской интуиции – теорию А. Бергсона, поддержанную позднее С. Франком, – интуиции неизменной, однако развертываемой в разных плоскостях, отношениях, иногда меняющей свою внешнюю форму, но не свою суть. Для Чаадаева это, конечно, интуиция христианской истины, истины Царства Божьего.

Чаадаев как бы ставит перед читателем ряд фундаментальных вопросов социального бытия, и ответы на эти вопросы не всегда однозначны. Это вопросы об отношениях личности и власти, личности и народа (толпы). Безусловное утверждение личной независимости (впрочем, как инструмента: «<...> Независимость не есть блаженство, а одно только средство к оному» [10, с. 22]; «<...> Я горжусь тем, что сохранил всю независимость своего ума и характера в том трудном положении, которое было создано для меня, и я смею надеяться, что мое отечество оценит это» [10, с. 158]) сочетается у него с безусловной покорностью и

уважением к высшей власти и государственным устоям: «Странное заблуждение считать безграничную свободу необходимым условием для развития умов» [10, с. 96]. Отсюда – и «кающийся декабризм» в письме И. Д. Якушкину о декабристах: «<...> Вся будущность страны в один прекрасный день была разыграна в кости несколькими молодыми людьми, между трубкой и стаканом вина» [10, с. 106]). Это также вопросы о соотношении идеи патриотизма и идеи национализма, о соотношении универсализма (христианского) и национальной идеи. Пожалуй, лишь в последнем случае ответ Чаадаева и его оценочная шкала данного соотношения вырисовываются однозначно: универсализм христианской истины – добро, национальная ограниченность (именно как ограниченность!) – зло.

По Чаадаеву, универсализм и истина христианства безусловно выше всякой национальной идеи. В обосновании у него – не только, собственно, его вера (безусловно, глубокая и искренняя), причем вера именно в универсальность как определяющую характеристику христианства, но и доводы рациональные (утверждение необходимости соединить веру и знание, религию и философию; идея христианской философии как отражающей высшую истину), а также моральные (исключительность христианства в смысле внесения морального начала в человеческую – личную и общественную – жизнь в противоположность началу материальному, привносимому всяческим язычеством, в том числе и национально ориентированным). Могущество, основанное на разуме, ценится им выше могущества, опирающегося на материальную силу.

Чаадаев уверен, что национальная идея как таковая – в своей ограниченности и противопоставлении универсализму – превращается в национальное самомнение и самоослепление, приобретающее подчас смехотворные формы (или такие, над которыми можно и должно посмеяться). Его образы раннего славянофильства – в его, так сказать, будничном преломлении, – очень красочны: «<...> Народность преуспеваает; по улицам разезжают тройки с позвонками, лапотный элемент в полном развитии, ежедневно делаем новые открытия, открываем славян повсюду; на днях вытолкаем из миру все неединокровное» [10, с. 140]. Чаадаев яркими красками характеризует этот «новоиспеченный» «квасной патриотизм», пренебрежение к чужому и неоправданное превознесение всего народноокрашенного. Это «искусственное создание», эта «поза бессмысленного созерцания наших воображаемых совершенств» претит Чаадаеву, а главное – оценивается им как реакционное явление. «Это черта всех реакций: влюбляться в самое себя, верить слишком слепо в свою правоту, впадать во всякого рода высокомерие, в особенности, когда эти реакции не встречаются на своем пути серьезного противодействия, а вы знаете, что противодействие на этой почве

в нашей стране почти невысказано» [10, с. 185].

Эта позиция мыслителя, однако, вовсе не означает какого-то космополитизма, полного отказа от своей народности (национальности). Любовь к Родине для Чаадаева, безусловно, существенно значима, хотя и после любви к истине. И это, по сути, – идея патриотическая, а не национальная. Показательны в этом смысле его письма к А. де Сикруру: «И я – не большой охотник до исключительного и узкого национализма; признаюсь даже, что невысоко ценю эту географическую добродетель, которою так кичилась языческая древность и которая чужда Евангелию. <...> Но нельзя же отрицать и того, что и в других местах кое-где существуют очаги, неведомые миру центры, и в этих очагах, этих центрах – кое-какие бедные идеи, кое-какие бедные умы, которые без большой самонадеянности могут рассчитывать на долю – если не глубокого интереса, то по крайней мере серьезного любопытства» [10, с. 178]. Национальная идея «торжествует» не благодаря каким-то случайным или внешним обстоятельствам, а потому, что «в глубине этой идеи есть правда и добро, потому что она, естественно, должна восторжествовать вслед за тем продолжительным подчинением идеям иностранным, из которого мы выходим». Это торжество, однако, исторически преходяще: «Настанет день, конечно, когда новое сочетание мировых идей с идеями местными положит конец ее торжеству, а до тех пор нужно терпеть ее успехи и даже злоупотребления, которые она при этом допускает» [10, с. 185].

Особый (и острый) вопрос в этом соотношении универсализма и национальной идеи – это вопрос об отношении к собственной истории. В противоположность славянофильской «ретроспективной утопии», идеализации собственной истории, Чаадаев отстаивает почти утопическую идею о том, что история должна быть правдивой. Однако, история с историей, о которой он очень красочно пишет, далеко не закончилась, а повторяется с завидным постоянством, в том числе и в наше время, к которому вполне могут относиться слова, сказанные им 175 лет назад: «<...> Горячность, с которой у нас волнуются на поверхности общества в поисках какой-то потерянной национальности, невероятна. Роятся во всех уголках родной истории; переделывают историю всех народов мира, навязывают им общее происхождение с привилегированной расой, расой славянской, смотря по большему или меньшему достоинству их; перерывают всю кору земного шара, чтобы найти титулы нового народа Божия <...>» [10, с. 145–146].

Правдивость истории, по Чаадаеву двояка. Во-первых, нужно не бояться признавать собственные исторические ошибки или собственное историческое зло – только так можно прийти к самоочищению и самосовершенствованию. Во-вторых, за частными деталями (в которых ведь можно и уто-

нуть, не заметив главного) следует раскрыть и выразить смысл (идею) исторического развития своего народа – идею, конечно же, провиденциальную. Ведь «ретроспективная утопия» рождает «мечты о невозможном будущем», т. е. утопию перспективную, готовую ради этой виртуальной проекции поломать реальную жизнь. Чаадаев обосновывает благочестивый патриотизм в противовес «квасному»: «Раскройте первые страницы нашей истории, размышляйте над ними не с честолюбивым, хвастливым патриотизмом наших дней, но со скромным благочестивым патриотизмом отцов наших <...>» [10, с. 163]. «Мужественное изучение истории» [10, с. 192], по Чаадаеву, означает стремление знать не только то, что было, но и то, чего в ней не хватало.

Впрочем, отношение как бы свысока к отдельным историческим фактам со временем им корректируется: «<...> Новые работы, новые изыскания познакомили нас со множеством вещей, оставшихся до сих пор неизвестными, и теперь уже совершенно ясно, что мы слишком мало походим на остальной мир, чтобы с успехом подвигаться по одной с ним дороге» [10, с. 197]. Интересно также, что Чаадаев и сам признавал необходимость, в интересах нормального исторического самочувствия народа, эпохи рождения мифов в его истории.

Хорошо известно, что именно ряд высказываний Чаадаева о России и ее истории послужил основанием для власти объявить его сумасшедшим. «Я любил мою страну по-своему, вот и все <...>» [10, с. 196], – пояснял он Ю. Ф. Самарину. Итак, вот императив «сумасшедшего»: Любить родину «по-своему». Очевидно, это означает не просто особую позицию в каком-то конкретном случае, и тем более – не попытку самооправдания и объяснения своей нестандартной позиции. В этих словах скорее можно усмотреть протест против стадности патриотизма, против патриотизма толпы, против патриотизма чувства, инстинкта, слепой влюбленности. Здесь будет кстати вспомнить и общую негативную позицию Чаадаева по отношению к демократической идее: «<...> Общий разум отнюдь не тождествен абсолютистскому разуму», и «не в людской толпе рождается истина» [9, с. 524], – позицию, кстати, вполне библейскую: «Не следуй за большинством на зло» (Исх. 23:2). Патриотизм толпы, инстинкта, чужд Чаадаеву, – это «патриотизм лени, который приспособляется все видеть в розовом свете и носится со своими иллюзиями» [9, с. 533]. Напротив, патриотизм по Чаадаеву – это здравый, разумный и откровенный духовный подвиг, духовное усилие с открытыми глазами, поднятой головой и открытыми устами. Он сам в этом смысле брал пример с Карамзина: «Как здраво, как толково любил он свое отечество!» [10, с. 133].

Итак, история должна быть правдивой. Но – правда бывает слишком жестока, она бичует, огор-

чае и унижает, и не только родину и народ, но и отдельного человека. Поэтому, как бы невзначай и полушутливо, однако как бы и выдыхая весь свой горький опыт – совет С. Д. Полторацкому: «Нет ничего неслыханнее правды: давайте же лгать, друг мой, – это приведет нас в царствие небесное» [10, с. 211].

Учение о патриотизме Чаадаева развивается в момент выявления двух течений русской мысли, ставших в дальнейшем ее своеобразными константами – западничества и славянофильства; можно даже сказать, что Чаадаев стал катализатором выявления этой бинарной оппозиции, поскольку у него самого можно обнаружить как бы в свернутом виде синтез славянофильских и западных конструкций (по словам С. Франка, Чаадаев «был родоначальником обоих течений, хотя сам отличался от обоих» [2, с. 28]). Очевидно, после последующего разворачивания этого первичного синтеза в тезис и антитезис и доведения этих позиций в их односторонности до каких-то крайностей, иногда смехотворных, иногда устрашающих, возвращение к первоначальному синтезу уже невозможно, хотя сама идея необходимости именно синтетического подхода представляется единственно здоровой, и тем самым сохраняется актуальность чаадаевского подхода.

Возвращаясь к вынесенному в заголовок вопросу, попробуем сформулировать точки его внутреннего напряжения.

Очевидно – по крайней мере, для рационального мышления, – что истина – это категория, описывающая универсальность, а патриотизм – это принадлежность или характеристика частного, группового. Истина – одна, а патриотизмов – много. В этой системе координат следует говорить скорее про «патриотизм истины» – т. е., универсальная ценность должна стоять выше ценности партикулярной, а потому следует быть, в первую очередь, патриотом истины, а уже потом – патриотом группы (состав группы – необязательно народ, нация или государство). Еще последовательнее: патриотизм истины и есть истинный патриотизм, он как бы поглощает в себя или заменяет собой (или подчиняет себе) патриотизм группы – в его, так сказать, обыденном понимании. Так, скорее всего, можно прочесть и истолковать знаменитые слова П. Чаадаева о том, что любовь к истине прекраснее, чем любовь к Отечеству, и о том, что «не через родину, а через истину ведет путь на небо» [9, с. 523–524].

Но столь же очевидно – для обычного человеческого мышления, исходящего из жизни, а не из строгих законов логики, а равным образом для критического философского мышления, – что истина не столь однозначна, а патриотизм – достаточно распространенное, и часто доминирующее чувство, чтобы считать его вторичным. (Здравый смысл, а также и Гегель, а за ним Ленин, говорят:

«истина конкретна»; Лейбниц различал истины разума и истины факта.) Любой групповой патриотизм в принципе оправдан самим фактом существования той или иной группы, а значит – наличием ее определенных интересов, потребностей, стремлений. Он оправдан, однако, в той мере, в которой он не посягает на оправдание других патриотизмов, а также в той, в какой существование соответствующей группы является подлинно реальным, а не искусственным (говоря современным языком – фэйковым). Здесь можно провести аналогию с идеями С. Франка (ссылавшегося при этом на Вл. Соловьева) об относительной ценности государства, права, политики – эти инструменты ценны постольку, поскольку предотвращают ад на земле, но они сами становятся адом, когда стремятся обустроить земной рай [см.: 7, с. 212]. Патриотизм ценен и не-обходим, пока он защищает существование своей группы, однако он превращается в духовное и физическое зло, когда ставит интересы своей группы выше интересов других групп, когда придает своей группе характер исключительности, уникальности или богоизбранности (расизм, шовинизм, мессианизм; подобную роль отводили пролетариату К. Маркс и Ф. Энгельс, говоря о том, что все другие классы могут выжить, только «перейдя в ряды пролетариата»).

Есть, однако, еще одна «мера» истины группового патриотизма – это уникальность каждой человеческой личности. Что ценнее и выше – интересы коллектива или индивидуальное право выбирать свой путь? В любом случае, как оправдание, так и осуждение патриотизма может быть поставлено в зависимость от того, насколько он успешен в сохранении, или, наоборот, в разрушении личностного начала. Эта тема, конечно, детально разработана в разнообразных теориях либерализма; можно вспомнить в этом контексте и идеи анархизма, или, например, персоналистическую позицию Н. Бердяева, по сути, противопоставлявшего личность обществу и государству. В этой системе координат истинность человеческой личности выше и очевиднее истинности любой группы или общности. При этом богочеловеческое прочтение сущности человека может придать этой позиции уже вовсе не либерально-анархический, а скорее соборно-всеединный характер (подобные контексты можно прочесть и у Чаадаева – «мысль человеческая есть мысль рода человеческого»).

Возможность упомянутых искажений (превышений) «меры» патриотизма прямо вытекает из идеологического характера патриотической установки. «Идеологический» в данном контексте значит – ориентированный на воплощение системы частных идей, воспринимаемых как универсально-истинные, что, по сути, означает утопичность такой установки. Претензии всякого «истинного» патриотизма и его борьба с «псевдо-» или «квази-» патриотизмами неизбежно приобретают характер

такого идеологического противоборства, в котором каждая сторона претендует на монополизацию истины.

Между тем, из сказанного выше можно сделать следующий двуединый вывод. Если истина одна, то никакой (и ничей) патриотизм не может претендовать быть этой истиной, как не может партикулярность подменить универсальность. Если истин много – истин бытия, истин жизни человеческих сообществ (соответственно, их патриотизмов) и каждого отдельного человека, – то это уже истины не универсально-абстрактные, а конкретно-уникальные, сохраняющие свою конкретность (т. е. жизнь) только в отношении к другим, столь же конкретным субъектам, и теряющие свою истину-жизнь во всяких попытках превратить свою исключительность в исключение всех остальных. Естественно, что каждая конкретная ситуация наполняет эти абстрактные схемы живым и часто – слишком эмоционально-волнующим содержанием (как, например, нынешняя ситуация в Украине). И здесь, возможно, открывается еще один вариант прочтения чаадаевских идей: апелляция к чистой истине как средство отрезвления от чрезмерного патриотического похмелья.

Актуальность чаадаевских идей «просвечивает», даже несмотря или вопреки его пророчествам. «Вещий ворон» Чаадаев (образ из доклада Владимира Кейдана [11, с. 24–25]) иногда ошибался, или был чрезмерно оптимистичен в своих прогнозах. Например, Пушкину в 1831 году, по поводу «толков о всеобщей войне» в связи с новой французской революцией (еще свежи в памяти были наполеоновские походы), он выражал явно оптимистический скепсис: «<...> Пути крови не суть пути Провидения. Как люди ни глупы, они не станут раздирать друг друга, как звери <...>» [10, с. 71]. С позиций опыта двух мировых войн и массы «локальных», но не менее жестоких кровопролитий XX века такой прогноз выглядит скорее наивным (хотя и основывается на истинно христианском понимании богочеловеческой в своей основе природы человека). И нарождающуюся национальную идею славянофилов Чаадаев воспринимает как идущую вразрез с общей тенденцией, говоря современным словом, глобализации («Эпоха железных дорог не должна ли быть эпохой всевозможных сближений?» [10, с. 197]); но, безусловно, на фоне точно и глубоко схваченной общей тенденции мирового развития Чаадаев, очевидно, ошибается в оценке идеи национализма как «отвергнутой в настоящее время всеми нациями и повсюду исчезающей» [10, с. 93]. И слова о том, что «все цивилизованные нации начинают отрекаться

от презрительного самодовольства в своих взаимных отношениях» [10, с. 95], очевидно, были еще преждевременны.

Выводы. В чем же истинный патриотизм, сопряженный с патриотизмом истины, – как его понимал П. Чаадаев и как его можно понимать сейчас?

По отношению к прошлому: распознавание смысла истории вообще и истории конкретного народа в частности (на основании философии истории, в которой центральным событием выступает Боговоплощение Иисуса Христа, а целью – водворение Царства Божьего), и на этой основе – беспощадное в самокритичности выяснение добра и зла в собственном историческом наследии.

По отношению к настоящему: превращение своих исторических недостатков в достоинства (например, по Анджею Валицкому: преодоление периферийности как задача [1, с. 11, 21–25]), использование чужих идей для поиска и определения своей собственной роли в мировой истории.

По отношению к будущему: раскрытие провиденциальной идеи в отношении исторической миссии своего народа (позднее Вл. Соловьев сформулировал это так: «Идея нации есть не то, что она сама думает о себе во времени, но то, что Бог думает о ней в вечности»). И именно будущее – предмет подлинной патриотической любви.

И вновь актуальны слова басманного затворника: «Стоит только посмотреть около себя, сейчас увидишь, как это народное чванство, нам доселе чуждое, вдруг изуродовало все лучшие умы наши, в каком самодовольном упоении они утопают, с тех пор, как совершили свой мнимый подвиг, как открыли свой новый мир ума и духа!» [10, с. 200]. В условиях ура-патриотического психоза, порожденного как реальными, так и мифическими причинами и следствиями (последние, впрочем, уже далеко не мифичны, а донельзя, до смерти реальны), хочется повторить слова Чаадаева: «Любовь к отечеству рождает героев (не вспомнить ли тут приветствие, ставшее официальным идеологическим маркером патриотической лояльности – Г. А.?), любовь к истине создает мудрецов, благодетелей человечества. Любовь к родине разделяет народы, питает национальную ненависть и подчас одевает землю в траур; любовь к истине распространяет свет знания, создает духовные наслаждения, приближает людей к Божеству» [9, с. 523]. Философский консерватизм (по определению С. Франка) П. Чаадаева, возможно, может помочь и нашим современникам стряхнуть с себя мертвящую личину национального нарциссизма.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Валицкий А. Петр Чаадаев. Прологомена к философии «России как периферийной империи» / А. Валицкий // Logos i Ethos, 2016 (43), numer specjalny 2, s. 9–26.
2. Гапоненков А. Лекция Семена Франка о Петре Чаадаеве / А. Гапоненков // Logos i Ethos, 2016 (43), numer specjalny 2, s. 27–34.
3. Кантор В. К. Философия национальной самокритики (Письмо С. Л. Франка Г. П. Федотову) / В. Кантор // Вопросы философии. – 2006. – № 3. – С. 132–143.
4. Климова С. Чаадаев о национальном самосознании: от диалогов с верховной властью к общественным дискуссиям / С. Климова // Logos i Ethos, 2016 (43), numer specjalny 2, s. 137–148.
5. Кравченко В. Философия П. Я. Чаадаева как современная теоретическая проблема / В. Кравченко // Logos i Ethos, 2016 (43), numer specjalny 2, s. 89–107.
6. Оболевич Т. Два философа: Семен Франк о Петре Чаадаеве / Т. Оболевич // Logos i Ethos, 2016 (43), numer specjalny 2, s. 49–64.
7. Франк С.Л. Смысл жизни / С. Франк // Франк С.Л. Духовные основы общества. Москва: Республика, 1992. – С. 147–216.
8. Цыганков А. С.Л. Франк: Чаадаев (фрагмент из лекционного курса Russische Denker) / А. Цыганков // Logos i Ethos, 2016 (43), numer specjalny 2, s. 35–48.
9. Чаадаев П.Я. Полное собрание сочинений и избранные письма. Т. 1 / Отв. ред. и автор вступ. ст. З. А. Каменский / П. Чаадаев. Москва: Наука, 1991. 800 с.
10. Чаадаев П.Я. Полное собрание сочинений и избранные письма. Т. 2 / Отв. ред. З. А. Каменский / П. Чаадаев. Москва: Наука, 1991. 672 с.
11. Peter Chaadaev: Between the love of fatherland and the love of truth. Book of abstracts. International Conference Krakow Meetings 2016. June 5–8, 2016. Benedictine Abbey in Tyniec, Krakow, Poland. – Pontifical University of John Paul II in Krakow. 2016.

REFERENCES

1. Walicki, A., 2016. Piotr Chaadaev. Prolegomena k filozofii «Rossii kak periferijnoj imperii» [Peter Chaadaev. Prolegomena to the philosophy of «Russia as a peripheral empire»]. Logos i Ethos 43, numer specjalny 2, 9–26 (in Russian).
2. Gaponenkov, A., 2016. Lekcija Semena Franka o Petre Chaadaeve [Simon Frank's lecture about Peter Chaadaev]. Logos i Ethos 43, numer specjalny 2, 27–34 (in Russian).
3. Kantor, V. K., 2006. Filozofija nacional'noj samokritiki (Pis'mo S.L.Franka G.P.Fedotovu) [Philosophy of national self-criticism (Letter of S.L. Frank to G.P. Fedotov)]. Voprosy filozofii 3. 132–143 (in Russian).
4. Klimova, S., 2016. Chaadaev o nacional'nom samosoznanii: ot dialogov s verhov-noj vlastju k obschestvennym diskussijam [Chaadaev about national identity: from dialogues with the supreme authority to public discussions]. Logos i Ethos 43, numer specjalny 2, 137–148 (in Russian).
5. Kravchenko, V., 2016. Filozofija P.Ya. Chaadaeva kak sovremennaja teoreticheska-ja problema [Philosophy of P. Ya. Chaadaev as a modern theoretical problem]. Logos i Ethos 43, numer specjalny 2, 89–107 (in Russian).
6. Obolovitch, T., 2016. Dva filozofa: Semen Frank o Petre Chaadaeve [Two philosophers: Simon Frank about Peter Chaadaev]. Logos i Ethos 43, numer specjalny 2, 49–64 (in Russian).
7. Frank, S.L., 1992. Smysl zhizni [The meaning of life]. Frank, S.L. Duhovnye os-novy obschestva [The Spiritual Foundations of Society]. Moscow, Respublika. 147–216 (in Russian).
8. Tsygankov, A., 2016. S.L. Frank: Chaadaev (fragment iz lekcionnogo kursa Russische Denker) [S.L. Frank: Chaadaev (fragment from the lecture course Russische Denker)]. Logos i Ethos 43, numer specjalny 2, 35–48 (in Russian).
9. Chaadaev, P.Ya., 1991. Polnoe sobranije sochinenij i izbrannye pis'ma [Complete works and selected letters]. 1, ed. by Z.A. Kamenskij. Moscow, Nauka. 800 (in Russian).
10. Chaadaev, P.Ya., 1991. Polnoe sobranije sochinenij i izbrannye pis'ma [Complete works and selected letters]. 2, ed. by Z.A. Kamenskij. Moscow, Nauka. 672 (in Russian).
11. Peter Chaadaev: Between the love of fatherland and the love of truth. Book of abstracts. International Conference Krakow Meetings 2016. June 5–8, 2016. Benedictine Abbey in Tyniec, Krakow, Poland. – Pontifical University of John Paul II in Krakow. 2016.

*Аляев Геннадий Евгеньевич – доктор философских наук, профессор
Полтавский национальный технический университет имени Юрия Кондратюка
Адреса: 36011, Полтава, пр. Первомайский, 24
E-mail: gealyaev@gmail.com*

*Aliaiev Gennadii E. – doctor of philosophical sciences, Full Prof.
Poltava National Technical University named after Yuri Kondratyuk
Address: 24, Pervomayskiy Av., Poltava, 36011, Ukraine,
E-mail: gealyaev@gmail.com*

**Мышление в своей изначальности и возвратные механизмы европейского сознания
(деструктивный опыт М. Хайдеггера по поиску первоисточка европейского мышления)**

В. Б. О कोरोКОВ

Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Днепр, Украина

УДК 1(091)

doi: 10.15421/1717102

Исследуется возвратный механизм сознания в творчестве М. Хайдеггера к первоисточку и изначальности европейского мышления. Показывается, что М. Хайдеггер не только создатель и разработчик экзистенциальной философии, не только один из самых выдающихся критиков европейской метафизической культуры мышления, но и один из тех европейских мыслителей, который искал пути преодоления этих противоречий (прежде всего, метафизичности). Для этого анализируется, с одной стороны, сам механизм возвратного движения Хайдеггера к первоисточкам европейской мысли (деструкция) и, с другой – сущность его переоткрытия в современном пространстве мышления такого изначального мыслителя, как Гераклит. Хотя Хайдеггер к изначальным мыслителям относит также Анаксимандра и Парменида и переоткрывает их для современной философской мысли, наше исследование скорее связано с творчеством Гераклита, так как, с нашей точки зрения, именно в его творчестве отчетливо слышатся возвратные механизмы сознания, то есть Гераклит должен быть изначальным не только как «отец» логики («логосности»), диалектики (способа мышления) и онтологии (поиск бытия природы), но и как «отец» феноменологии (бытие сознания) и герменевтики (понимание сущности бытия природы).

Ключевые слова: возвратный механизм; мышление; бытие; сущность; метафизика; исток; первоисток; начало мышления; Хайдеггер; Гераклит

**Thinking in primordial and returnable mechanisms of the European consciousness
(M. Heidegger's destructive experience on the search of first source of the European thinking)**

V. B. Okorokov

Oles Gonchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

The returnable mechanism of consciousness by M. Heidegger's doctrine, describing the first source and originality of the European thinking, has been investigated in the article. Developing the essence of phenomenology of consciousness and trying to overcome the inconsistent moments of the philosophical phenomenology of his teacher E. Husserl, M. Heidegger searches the conditions of phenomenological consciousness' being and names such method the existential, fundamental-ontological one. Heidegger's existential conclusion and his sentence to modern philosophical consciousness is that it hasn't enough fundamentalism. While searching the fundamental nature of the European thinking, he develops the following method called de-struction. In our research, the returnable mechanism of the European consciousness to its first sources, has been analyzed. It is obvious that in his doctrine, two phases of destruction can be found (or movements towards the sources of the European thinking): the first – to Socrates, Plato and Aristotle (Heidegger shows that there was a substitution of their doctrine, which is called the modern philosophy now), the second – to primordial thinkers (to Anaximander, Heraclitus and Parmenides). In that doctrine, Heidegger opens the original essence of the European thinking, which has been changed further.

In our research we address to the analysis of original Heraclitus' sayings, made by Heidegger, as, from our point of view, this Greek thinker used the mechanism of re-turnable movement of consciousness most of all. The attempt has been made to show that in general such returnable mechanism is the fundamental characteristic of any thinking as it opens the first sources and everything connected with them (being, the power of nature, including consciousnesses, mechanisms of being of consciousness). The same procedures can be found in classical and modern philosophy (for example, in A. Ghoses and Sri Prabhupada's doctrines) that only confirms the universality of returnable mechanisms of the consciousness, used by M. Heidegger.

Keywords: the returnable mechanism; thinking; being; essence; metaphysics; a source; the first source; the thinking beginning; Heidegger; Heraclitus

Цитування даної статті: О कोरोКОВ В. Б. Мышление в своей изначальности и возвратные механизмы европейского сознания (деструктивный опыт М. Хайдеггера по поиску первоисточка европейского мышления) / В. Б. О कोरोКОВ // Научно-теоретический альманах «Грани». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 104-114. doi: 10.15421/1717102

Citation of this article: Okorokov, V. B., 2017. Myishlenie v svoey iznachalnosti i vozvratnyie mehanizmyi evropeyskogo soznaniya (destruktyvnyiy opyt M. Haydeggera po poisku pervoistoka evropeyskogo myishleniya) [Thinking in primordial and returnable mechanisms of the European consciousness (M. Heidegger's destructive experience on the search of first source of the European thinking)]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 104-114. doi: 10.15421/1717102 (in Russian).

Received: 15.06.2017

Accepted: 12.07.2017

Мислення у своїй споконвічності та поворотні механізми європейської свідомості (деструктивний досвід М. Гайдеггера пошуку першовитоків європейського мислення)

В. Б. Окороков

Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Дніпро, Україна

Досліджується поворотний механізм свідомості у творчості М. Гайдеггера до першоджерела й споконвічності європейського мислення. Показується, що М. Гайдеггер не тільки творець і розробник екзистенціальної філософії, не тільки один з найвидатніших критиків європейської метафізичної культури мислення, але і один з тих європейських мислителів, який шукав шляхи подолання цих протиріч (насамперед метафізичності). Для цього аналізується, з одного боку, сам механізм зворотного руху Гайдеггера до першоджерел європейської думки (деструкція) і, з іншого боку – сутність його перевідкриття у сучасному просторі мислення такого споконвічного мислителя, як Геракліт. Хоча Гайдеггер до споконвічних мислителів відносить також Анаксимандра та Парменіда та перевідкриває їх для сучасної філософської думки, наше дослідження скоріше пов'язане із творчістю Геракліта, тому що, на наш погляд, саме в його творчості чітко прослідковуються поворотні механізми свідомості, тобто Геракліт повинен бути першопочатковим не тільки як «батько» логіки («слогосності»), діалектики (способу мислення) і онтології (пошук буття природи), але й як «батько» феноменології (буття свідомості) і герменевтики (розуміння сутності буття природи).

Ключові слова: поворотний механізм; мислення; буття; сутність; метафізика; джерело; першоджерело; початок мислення; Гайдеггер; Геракліт

Европейское мышление. Как много критики в самое последнее время выпало на его долю. Что же представляет собой это особое загадочное явление бытия и есть ли у него первоисток, благодаря которым оно проявилось в европейском человеке? Согласно библейской версии мышления, вначале было слово, и это слово был Бог. Если мышление, ориентированное на слово, было всегда, что в таком случае представляет собой эволюция или эволюция – это свойство тварных существ, никак не связанное с мышлением? – Тварное эволюционирует, а Божественное вечно. Итак, можно ли ответить на простой вопрос: изменилось ли мышление с тех пор, как появились первые осмысленные попытки его истолкования (оно проявляется и угасает вместе с эволюцией) или оно является фундаментальной характеристикой любого бытия? Все эти вопросы, которые можно отнести к различным способам интерпретации бытия сознания, все же относятся к самому бытию человеческого сознания.

Прошло более двух тысяч лет со времен постановки вопроса о сущности античного мышления (в творчестве Сократа, Платона и Аристотеля), еще больше времени прошло со времени установления сущности Атмана в ведических источниках древней Индии. И вот оказывается, что в наше время (после появления психологии, психоанализа, феноменологии, экзистенциальной философии и т. д.) современная философская культура мало продвинулась к тайне понимания сущности мышления, а в чем-то, возможно, еще и не достигла того уровня понимания, который был свойственен досократикам и творцам вед. Вот почему многие современные мыслители (Э. Гуссерль и М. Хайдеггер, М. Фуко и Ж. Делез, А. Бадью, А. Гхош и С. Прабхупада) настойчиво искали доступ к древнейшим знаниям. Правда, пути продвижения к этому знанию на Западе и на Востоке существенно различаются. Попробуем разобраться в

этой проблеме, прежде всего, пройдя путь М. Хайдеггера, – пожалуй, наиболее яркого представителя современной европейской культуры, искавшего механизм «возврата» к истокам нашего мышления. Аналогичная теория просматривается у А. Гхоша и С. Прабхупады (но это тема другого исследования).

Онтологическая мысль М. Хайдеггера, ученика Э. Гуссерля, берет свое начало в средневековье. То есть, фактически, у истоков формирования своей системы он попытался встать на тот же путь, который, собственно, был типичным для схоластических мыслителей. В то же время, будучи учеником Гуссерля и критиком его (и Брентано) феноменологической модели сознания, Хайдеггер проводит фундаментально-онтологический анализ всего западноевропейского мышления и обращается в поисках его фундаментальности к мыслителям Древней Греции. Первоначальный сценарий этого возвратного движения сознания (по обозримой истории) – это обращение к Сократу, Платону и Аристотелю. В таком возвратном движении на пересечении современной феноменологии Гуссерля и первоначальной логической мысли греков в сознании Хайдеггера рождаются новые мотивы европейского мышления – экзистенциальный, герменевтический, топологический и т. д. Возвращаясь к грекам, Хайдеггер, фактически, обнаруживает мощный механизм обращения к родовым истокам европейской мысли. Такой механизм ранее уже испытала на себе и средневековая, и возрожденческая, и новоевропейская философия. Однако, опираясь на современные методологические установки, немецкий философ находит новый (онтологический) ракурс прочтения древнегреческой мысли, и пытается сопоставить современную мысль и подлинности мысли древних греков. Опираясь только на европейскую философию, Хайдеггер направляет свои усилия на то, чтобы вернуться к истокам ев-

ропейского сознания (в поле греческого мышления). В поиске фундаментальности он отвергает все промежуточные звенья европейской системы мышления и возвращается к ее истокам. Механизмы возвратного потока мысли, направленного на анализ истории (философии или, точнее, логики и метафизики), словом, поиск начала (или истоков) европейской мысли, Хайдеггер (как мы видим из его работы «Изречение Анаксимандра» [10]) обнаруживает у Брентано, Дильтея, Ницше, Гегеля и, с оговорками, Гуссерля. Ведь и сама мысль (например, его учителя Гуссерля) должна существовать, или длиться во времени, то есть продвигаться, по мнению Хайдеггера, к своим истокам.

Обнаружив новый мощный метод работы с традицией (деструкцию), Хайдеггер ищет фундамент (исток) каждой классической области знания (метафизики, логики, искусства, онтологии и т. д.). Мысль Хайдеггера предельно проста: только у истоков раскрывается подлинная сущность любой науки. Образец такой фундаментальной работы своей мыслью в области искусства он показывает в работе «Исток художественного творения».

Результаты точно такой же фундаментальной работы применительно к философии Хайдеггер демонстрирует в первом паломничестве к истокам европейской философской мысли (в Древнюю Грецию); первоначально он обращается к Платону, Аристотелю и Сократу. Но в своем первом возвратном движении к творчеству этих выдающихся мыслителей он обнаруживает подмену (овнешнение, неподлинность) и вынужден, минуя этих выдающихся греков, обратиться к более ранней традиции, продвинувшись в более раннее историческое пространство европейской мысли (так он проводит вторичную деструкцию). Второе возвратное движение (паломничество) к подлинным истокам европейской мысли связано с его исследованием мышления Анаксимандра, Гераклита и Парменида. Угроза утраты фундаментальности заставляет Хайдеггера прорываться через языковые (прежде всего, этимологические и смысловые) барьеры древнегреческого языка к подлинному истолкованию фрагментов ранней греческой мысли. Еще более глубокого (третьего) продвижения к истокам (третьей деструкции) Хайдеггер не проводит, так как, по его мнению, началом европейской мысли является то место (топос) в истории мысли, в котором рождается логика.

Этим местом является, по его мнению, «топосом» мысли, в котором рождается логика, является обнаружение «логоса», «истины» и «сущего», благодаря которым становится возможным именовать то, что мы теперь называем «европейской мыслью». Однако подлинное и окончательное продвижение к истокам мысли или механизмы возвратного движения к истокам, как мы видим, еще не исчерпаны и, следовательно, Хайдеггер лишь обнаружил механизм возвратного движения мысли

(деструкцию), фундаментально обозначил его, но не завершил. Показать это и является важнейшей задачей данного исследования.

Подводя итог сказанному, можно сделать вывод, что Хайдеггер очень глубоко использует обнаруженный им сценарий работы с мышлением и традицией. Это подход очень напоминает философско-феноменологический метод Э. Гуссерля, но имеет существенно новый механизм – поиск фундаментальности (то есть обращение к первоистокам любой мысли, в том числе и европейской). В таком подходе М. Хайдеггер проясняет для себя сущность процессов, происходящих в современном западноевропейском (самом продвинутом, как он считает) мышлении: 1) очевиден кризис всех происходящих процессов; 2) необходимо попытаться найти истоки этих процессов (и обнаружить, тем самым, истоки кризиса); 3) этот кризис, прежде всего, должен быть связан с (неправильностью, подменой подлинности) мышления; 4) неправильность (утрата фундаментальности) самого мышления, очевидно, восходит к формальной логике Аристотеля; 5) с учетом проявления в современном мышлении таких механизмов, как феноменологические, экзистенциально-философские, герменевтические, в целом антропологические и т. п., необходимо использовать их для прояснения кризиса механизмов мышления; 6) работа над сущностью фундаментальной онтологии указывает, что современному мышлению, возникшему и проявившемуся первоначально в Древней Греции, не хватает фундаментальности; 7) необходимо вернуться к истокам современного европейского мышления, чтобы разобраться, где произошла подмена фундаментальности и, по возможности, исправить эту ошибку.

Основная мысль М. Хайдеггера (после фундаментально-феноменологического поворота в его творчестве 1929 г.), таким образом, сводится к тому, чтобы вернуться к истокам (началу) европейского мышления (произвести философско-возвратный механизм мышления), понять сущность (проблемы и ошибки) современного мышления. Очевидными фундаментальными факторами «кризиса» (остановки) европейского мышления является его формально-логический характер (постоянное обращение к формальной логике), метафизичность (внешний подход к сущности мышления), математичность (понимание арифметики и геометрии как образцов чистого мышления), недостаточность онтологической фундаментальности и глубины понимания, словом, внешний способ формирования европейского мышления.

По рецепту феноменологии Э. Гуссерля все проблемы нужно искать в самом мышлении и его механизмах (прежде всего, исторических). Следовательно, нужно разрушить монополию исторического (в данном случае, логико-метафизического) мышления на возможность формирования

европейского дискурса (разрушить сложившуюся монополию на власть логико-метафизического дискурса) и исследовать другие механизмы формирования дискурса, то есть заменить способ формирования становления (грамматики, синтаксиса и семантики) современного языка. Рецепт у Хайдеггера (как ученика Гуссерля), собственно, один – феноменологический, но с небольшой поправкой, связанной с возвратом к истокам проявления самого мышления (с использованием механизмов исторической памяти). Безусловно, исследование механизмов памяти прошлого (мышления о прошлом) было свойственно христианскому мышлению. Бл. Августин, Ф. Аквинский, а в современности К. Барт, П. Тиллих, Х. У. фон Бальтазар и др. проводили исследования по «формированию и бытию» европейского мышления во времени и истории. Но их рецепты в целом не вышли из зоны притяжения метафизики.

О возвратных механизмах мышления (или возвращения к истокам родовой памяти) писали европейские и восточные мыслители XX в. (К.-Г. Юнг [15], позже К. Леви-Строс [6–7], Ж. Лакан [5], М. Фуко [9], Ж. Делез [2–4], А. Бадью [1], А. Гхош [8] и др.). Похожие механизмы работы над историческим мышлением и традицией использовали в самом начале XX в. Л. Шестов [7] и Н. Бердяев. Но, как об этом сказал бы сам М. Хайдеггер, а в целом этой же мысли придерживалась и вся европейская философия XX в., русским мыслителям не хватило фундаментальности (хотя бы такой, какая была у Вл. Соловьева), а западноевропейским – этимологичности (они были лишены того феноменального чувства, которое было у Хайдеггера в понимании смысловых коннотаций изречений древних греков). Такие возвратные механизмы сознания (и психики) в современной европейской философской традиции XX в. были именованы по-разному: архетипичность, реконструкция, деконструкция, трансгрессия, герменевтика, психоанализ, ризомность, родовая процедура и т. д. Фактически же все эти механизмы были обращены в прошлое, нацелены на работу с исторической памятью, мышлением и традицией, которые возвращает нашу мысль в историческое прошлое. Все эти механизмы работы с мышлением как раз и были сформированы в европейской философской философии (и культуре) для поиска ее фундаментальности.

Тем не менее, внимательный анализ показывает, что, пожалуй, наиболее ясно, отчетливо и обоснованно идею возвратного механизма сознания высветил М. Хайдеггер. Такого рода возвратный механизм (по поиску фундаментальности европейского мышления) он назвал деструкцией (возвращения к истокам (началу) мышления).

Попробуем и мы вслед за Хайдеггером возвратиться к истокам европейского мышления (к родовым и философским процедурам Древней

Греции), чтобы разобраться в том, все ли ресурсы задействовал немецкий мудрец XX в., один из самых тонких и хорошо понимающих голос греков мыслителей современности.

Уже в самом начале второй деструкции М. Хайдеггер отчетливо формулирует цель своего исследования: «... речь пойдет о начале западного мышления. Под словом «мышление здесь понимается мышление мыслителя. С давних пор это мышление называют «философией» [12, с. 19]. Немецкий мыслитель сразу ограничивает этимологические и смысловые рамки своего исследования. Ведь под указанное определение «философии» подойдут многие мыслители, стоящие у истоков восточной культуры (у истоков формирования восточного способа мышления). Но это закрытый для него ареал. Он игнорирует те области, где восточная культура пересекается с европейской, его интересуют только истоки европейской логики. По его мнению, логика восточной культуры в исследуемый им период (начиная с истоков древнегреческого мышления) не влияла на самостоятельное формирование логики европейского (философско-научного и метафизического) мышления. Может быть, в более ранний период она и оказывала такое влияние, но это влияние находится за границами исследуемого им периода формирования древнегреческой мысли. Родовая память европейцев восходит к древним грекам, обнаружившим «логос» и «истину». Здесь были сформированы философия (и науки), логика, здесь были истоки и начала современной европейской мысли. Более ранние формы сознания (например Пифагора) его не интересуют. Ведь речь идет об истоках современной европейской мысли.

Однако тонкая интуиция, а точнее - прекрасное знание подлинного этимологического смысла изречений древних греков, позволяет немецкому философу сделать вывод: недостаточно для понимания фундаментальных вопросов обратиться к общепризнанному источнику формирования мысли греков (то есть начать родовую линию современной европейской культуры от Сократа, Платона и Аристотеля). В их творчестве мы еще не достигаем истоков «логосной» культуры. Подлинная «логосная» мысль греков является более древней и начинается там, где греки начали мыслить логически и обнаружили истину бытия мышления. Проанализировав правильность и аутентичность переводов Сократа, Платона и Аристотеля, Хайдеггер приходит к выводу, что, с одной стороны, уже в трудах первых комментаторов их творчества произошла грубая подмена сокровенных мыслей этих мыслителей, а с другой – подлинные истоки европейского мышления восходят к более ранней традиции (к таким «изначальным мыслителям», как Анаксимандр, Гераклит и Парменид, которые мыслили «в круге начал» [12, с. 20]). Как раз исследованию этой линии (второй деструкции, в

нашей терминологии) и посвящен цикл его более поздних лекций, а в дальнейшем и статей, в которых он не просто обращается к сакральным «вехам» европейской культуры (Платону, Аристотелю, Ницше, Дильтею, Гуссерлю и т. д.), он, скорее, преодолевает их «историческую и фундаментальную узость», обходит их, используя механизмы родовой памяти, родового (даже национального) сознания, чтобы соскользнуть (в феноменологическом смысле) в глубины более раннего мышления, к истокам (началам) европейской «логосной» мысли, заменить историю (логического развертывания формально-метафизической мысли), закрывшую вход в подлинное мышление, экзистенциально-феноменологической деструкцией (историей движений, порывов и творческих открытий мысли в новом, фундаментальном, понимании), чтобы найти источник фундаментально-онтологической мысли. Такая трансформация начала мысли, по его мнению, может позволить преодолеть регрессивные механизмы (устоявшегося и овнешненного) мышления и открыть путь к «новой логике», более продуктивной, которая поможет вывести нашу мысль по ту сторону метафизической «скуки» [15]. Как раз на этом рубеже Хайдеггер как бы разводит (демаркирует) мысль досократиков и мысль после Сократа (послесократиков, в том числе Платона и Аристотеля). По его мнению, только мысль досократиков является фундаментально «чистой» настолько, что она еще не замутнена влиянием последующей «логосной» традиции, именно поэтому она является такой темной (и непонятной). «Если предположить, что слово мыслителя в своем речении отличается от языка повседневности, если всякое значение его речи... таит в себе... глубинный смысл, тогда сказанное Гераклитом открывает нам нечто необычное» [12, с. 25]. За темной мыслью Гераклита скрывается подлинное начало (истоки) европейского мышления. Вот правозвездие Хайдеггера.

Он прекрасно понимает, что остановить мысль (поток традиции) невозможно, но можно попытаться что-то в ней изменить, найти процедурные возможности продвижения по этой мысли в прошлое (задействовав деструктивные цепи сознания). В таком случае можем ли мы с позиций современной культуры пробраться к подлинности (аутентичному звучанию) мысли Гераклита (или других древних греков)? Хайдеггер считает это возможным. Ведь остались источники этой мысли (тексты и изречения). Проблема лишь в правильности и аутентичности их перевода и истолкования. Эту сложную задачу Хайдеггер берет на себя, стремясь вернуть досократикам подлинность их мысли (незамутненную последующими перетолкованиями), и обнаруживает целую систему подмен или неаутентичных (дискурсивных) перетолкований (возможно, своеобразную логику) в становлении европейской мысли. Современные мыслители

(в поиске такого рода подмен) также призывали вернуться назад, но к более близкой истории (Ницше, Гегелю, Хайдеггеру, Картезию, идеям стоиков и Просвещения). И хотя эти мыслители XX в. (Дильтей, Адорно, Хоркхаймер, Хабермас, Делез, Шестов и др.) использовали тот же механизм обращения к исторической мысли, что и Хайдеггер, и на его основе стремились обнаружить истоки современной мысли (формула «назад к Канту» и ей подобные), Хайдеггер (на основе экзистенциальных прозрений) утверждал, что подмена произошла раньше и, проявив жесткий радикализм, призывал вернуться назад к грекам. «Изначальными мыслителями», по его мнению, являются Гераклит, Анаксимандр и Парменид.

Так Хайдеггер вступает в область «господства» подлинной греческой мысли. В размышлениях о Гераклите он пишет: «... во всей метафизике, от Платона до Ницше, господствует теологический момент, потому что в качестве причины мира непременно мыслится «божественное»...; (и в мышлении Гераклита) «царствует близость к богам...». Однако «богиня мыслителя Гераклита (Артемиды)... – богиня того, что этот мыслитель должен мыслить... Отношение греков к богам, помимо прочего, есть именно знание, а не вера в смысле намеренного принятия чего-нибудь за истину на основе... авторитетного возвещения... Артемиды является с факелами в обеих руках. Ее называют... светоносной; существо света... – это та ясность, которая прежде всего дает чему-то появиться и таким образом выйти из сокрытого в несокрытое... Равным образом существо «фюсис»... выражается в восхождении и самораскрытии в открытое и проясненное... (свет)», («фюсис» как восхождение и сияние, явление) «коренится в одном и том же, а именно в том, что... не было продумано во всем единстве своего сущностного богатства. Мы называем это одним еще не до конца продуманным словом «просвет» [12, с. 31–35]. Уже в этом довольно ясном введении в мысль Гераклита Хайдеггер стремится показать, что у ее истоков греческой мысли лежит божественный свет, который вводит мысль в пространство несокрытого, явленного, и только в таком «божественном» свете начинает проявляться то, что мы называем «фюсис» (природа), точнее, в этом свете начинает проявляться сущность природы. У истоков греческой традиции мысль открывается как светоносная, ибо открывает «природу» для себя в просвете существования (бытия) природы. Мышление и есть возможность освещать природу и в таком свете (просвете) ее показывать (раскрывать) в виде знания. Если бы не было этого божественного света, человек был бы обречен ничего не увидеть, ничего не раскрыть, не обнаружить то, что является (в просвете). Явленное (сущностное) открывается только в освещенном пространстве (и источник этого света – божественное). Собственно, такую

иллюминативную теорию познания в дальнейшем использовали Платон и Августин, Плотин и в определенном смысле Аквинат и т. д. Итак, первая мысль греков появляется в загадочном «просвете». Источник этой мысли у Гераклита огонь (божественное). В христианской теологии «в начале было слово, и это слово был Бог». Этимологическая коннотация христианских и древнегреческих истоков мысли, похоже, идентична.

Однако Хайдеггер пытается истолковать только фактический (доступный) ему и очевидный для него материал, – слово Гераклита, которое он находит в текстах, слышит и понимает. Истоки «Библии» для него не столь очевидны и скрываются за завесой другой начальной (сокрытой) мысли. Свет «Библии» для него закрыт. Хайдеггер хорошо понимает, что «пытаясь войти в мышление Гераклита, мы вступаем на почву, поистине преисполненную опасностей... Чем глубже мыслитель, тем глубже единство помысленного им с его словом. Если в сфере сущностной истории, к какой принадлежит и история мышления, нет ничего случайного, тогда не случайно и то своеобразие, в котором изначальное слово этого мыслителя обращается к нам» [12, с. 55–56]. Боясь ошибиться, Хайдеггер вступает только на хорошо известную ему почву мышления древних греков. Он не отрицает ни христианскую, ни восточную мысль, он просто в ней не уверен, он не знает ее настолько же хорошо как древнегреческую.

Более того, он видит историю европейского мышления как историю становления сущностной мысли. То есть изначально в своих размышлениях ограничивает мысль древних философов («логосным» пространством). Мысль о природе раскрывается в свете божественного (под руководством Богов, которые и есть источник света), и мысль, открывающаяся в таком свете, есть существенная мысль (мысль, схватывающая природу в ее сущности). Именованная мысль о природе превращается в понятие, в понятие (сущностный просвет, в котором просматривается природа). Поэтому истоки диалектического мышления Гегеля не только в диалектике Гераклита, перетолкованной достаточно превратно, но и в самом способе подачи мысли (из сущности – из понятия). Гегель лишь подвел черту под сомнениями европейских мыслителей начиная с Гераклита и Платона: понятие о вещи и есть сущность вещи (а значит нужно исследовать уже не природу, а систему сущностей, систему понятий), тем самым Гегель окончательно закрывает доступ к подлинности досократической мысли, ориентированной на приоткрывание природы в просвете бытия, который есть мышление.

В таком случае, «...как должно-быть-помысленным – раскрывается изначальным мыслителям...»? Что приоткрывается в их мышлении? Хайдеггер, отвечая на эти вопросы, ищет ответ у современных мыслителей. «Если Гегель и Ницше

(последний, правда, в ином смысловом ракурсе) на самом деле видят в Гераклите своего великого предтечу и близкого по мысли философа, тогда можно сказать, что в XIX веке – веке торжества историографии – совершается то историческое осмысление, крайние следствия которого ощущаются до сих пор, а его еще дающая о себе знать причина, со своей стороны, достигает почти до начала западноевропейского мышления» [12, с. 62]. Немецкий философ пря-мо говорит, что даже в XIX в. мы сталкиваемся (в лице Гегеля и Ницше) с мышлением, истоки которого находятся в Древней Греции. В таком случае логично оттолкнуться от мышления наиболее ярких представителей современной западноевропейской философии и поискать сущность такого (современного) мышления у истоков. После того, как на первом этапе своего философствования Хайдеггер обнаружил причину кризиса современной философии (нехватку фундаментальности), он (уже на втором этапе) стремится раскрыть фундаментальность у ее истоков. В такого рода поиске (на такого рода пути) более поздний Хайдеггер постоянно колеблется между четким логическим (сущностным) мышлением греков и современным (уводящим в горизонт прошлого и будущего) экзистенциальным мышлением (с неярко выраженными контурами). Но если для первого из них прослеживается строгий фундамент, на котором возведено здание всей европейской традиции, то для второго – еще лишь проявляются неясные контуры неизвестной области мышления (с мало изученными перспективами ее изучения в рамках феноменологии и антропологии). Хайдеггер, руководствуясь обеими подходами, отправляется в путь поиска их истока, так как, с одной стороны, обнаруживает огромные трещины и разрывы в классическом мышлении, с другой – ощущает невысказанность, непонятость, темноту (как у Гераклита) неклассической экзистенциальной мысли. Оба пути (подхода) ведут в своих истоках в Древнюю Грецию.

Примирия оба пути, немецкий философ возвращается в «темное» (утаенное, закрытое традиционным классическим мышлением) прошлое и ищет их изначальность. Под изначальностью он понимает начало, исток такого (метафизического) способа мышления, в котором еще в концептуальной форме рождается (сущностная) европейская мысль.

Хайдеггер отмечает, что в концепции Гераклита «глубинное, существенное мышление представляет собой некое знание... сущее есть сущее благодаря тому.., что оно «есть», то есть благодаря бытию... Сущее... есть искомое.., но ищет его только в мышлении, которое ищет сущее, бытие сущего и то, что ему, этому бытию, присуще...» (вопрос «что есть сущее?») имеет лишь одно значение – что есть бытие сущего?» [12, с. 73–80]. Однако если сущее приоткрывается в свете (исто-

рии), то не означает ли это, что в той же истории с ним может случиться и «захождение» [12, с. 75]. Скорее всего, Хайдеггер именно в таком значении слышит сущность современного мышления: отходя (удаляясь) от истоков, оно начинает заходить (утаивать, скрывать и прикрывать) подлинное (изначальное) мышление. Итак, в свете (просвете, в том числе и историческом) бытия мышление может приоткрываться и прикрываться. Закрывание любого мышления лишь вопрос времени (и истории).

Задавая вопрос о том, что есть «заходящее» – мы мыслим «мимо» речения, потому что мыслим не глубинно-существенно, а «привычно» [12, с. 75] (мыслим догматически). Но немецкий философ цепляется за эту существенность, потому что, с его точки зрения, мышление только и может быть сущностным (понятийным). Однако в таком ракурсе оно становится «привычным», опирающимся на традицию (чисто историко-философским) и закрывающим (этой последующей историей философии как системой перетолкований) начало. Но оно может быть и глубинным, уводящим (в поиске понимания сущности) к истокам бытия. Речь в последнем случае идет «о поиске сущего из бытия» [12, с. 80], бытия как истоке (и происхождении) сущего, которое, в то же время, открывается только в мышлении (направленном на сущее) – сущностном мышлении. «Бытие есть то, из чего происходит всякое сущее» [12, с. 80]. Это и есть едва заметная особенность (тонкость) европейского мышления, которую удается уловить Хайдеггеру. Бытие раскрывает (показывает) свою сущность только в мышлении (понятийном мышлении), и соответственно, только таким образом и может быть понятым (бытие несет в себе понимание и раскрывает (приоткрывает) себя в этом понимании мышлению). Поэтому герменевтика (как искусство понимания) и феноменология (возможность зреть природу бытия) – это первичные глубинные свойства мышления, которые европейская философия обнаружила только в современности (на границе своего заката, прикрывания, который и услышали такие тонкие мыслители, как Фр. Ницше и О. Шпенглер).

Какой же самый характерный признак возможности возврата к истокам мышления? Хайдеггер считает это признаком наличия бытия (и мышления, и природы). По его мнению, Аристотель (а вслед за ним и европейская культура) «мыслит бытие как нечто такое, откуда берет начало всякое сущее, и потому бытие всегда оказывается «древнее» сущего... Когда мыслитель мыслит бытие, он представляет сущее как находящееся в том, что уже было» [12, с. 80]. Итак, подлинный мыслитель обращен к бытию (то есть к прошлому сущностного мышления), или лучше сказать, к тому прошлому, когда бытие первоначально проявилось у истоков мышления, когда оно вообще проявилось

в мышлении (по Хайдеггеру, в Древней Греции). Это несколько противоречит «сущности» экзистенциальной философии (которая, скорее, рассматривалась немецким мыслителем как «проективное» мышление), но проект может быть не только о будущем, но и далеком (порой забытом и заслоненном историей) прошлом. Деструкция – это и есть «проективный» взгляд на далекое прошлое нашего мышления (приближающегося в таком возвратном движении к своим истокам). Как любил говорить Хайдеггер, на этом пути мы наблюдаем «мышленные мышления» (в определенном ракурсе, бытие мышления), а поиск бытия, согласно его представлений, – это путь в прошлое.

Как же в таком случае должен мыслить подлинный мыслитель? Аристотель, по Хайдеггеру, определяет такой способ мышления «как нечто такое, что по отношению к сущему уже есть, то есть как нечто такое, что «было»... Этот способ мыслить бытие сущего обосновали Платон и Аристотель» [12, с. 80]. Как раз в этом месте при расшифровке того, какой способ мышления должен быть избран для установления «истины» (в месте установления «логики»), и возможны ошибки. Поздние греки и христианская традиция неправильно истолковали прозрения древних и их природную логику. Они исходили из первичного наличия именно сущего (сущности) в виде «идей», «слов», «понятий», «категорий» и т. д., тогда в начале, как указывает Хайдеггер, должно быть бытие (идей, слов, понятий, природы и т. д.). Бытие всегда предшествует мышлению и сущему. Этого не знали, это подменили и потому забыли об этой подмене греки (после Платона и Аристотеля). В этом месте подмены и возникла (вечная, от Бога) формальная логика Аристотеля, вечная логика поиска первоначал Аристотеля, вечная (божественная) геометрия Эвклида и т. д. В таком вечном «топосе» европейская мысль начала находить свое успокоение (то, что Ницше назвал «движением по лестнице вниз»).

Хайдеггер ищет подходящие для понимания метафизического мышления этимологические смыслы. Он пишет: «Выходить за пределы чего-то» и «переходить к другому» выражается греческим предлогом «мета» [12, с. 81]. Именно так был истолкован возможный путь к бытию. Ведь так просто представить природу как «сущность», открывающуюся мышлению, которое в поисках истоков природы (бытия) вынуждена выходить за пределы (мета) сущностного (в смысле природы) мышления. Тем самым обозначается разрыв в мышлении прошлого (мышлении бытия) и мышлении на пути «мета» (метафизическом), мышлении (вечного) настоящего (точнее, вечного сущего, оторванного от бытия) – на этом последнем пути возникают знания о природе (это путь эпистем или наук, поскольку сущих много). Есть, правда, еще третий тип знания – математические идеи, которые

не принадлежат ни прошлому (бытию), ни настоящему (сущему), они, скорее, вечны (кто же будет оспаривать $(2+2)$ или геометрию Эвклида, или треугольник Пифагора?). Однако, как показали исследования математиков XIX в., прежде чем строить треугольник Пифагора, нужно разработать теорию бесконечно малых и теорию множеств (иначе на всех стадиях построения треугольника нас ждут противоречия).

Итак, мы снова возвращаемся к вопросу, что значит мыслить изначально? По Хайдеггеру, это значит мыслить природно (от истоков, от бытия), а не метафизически (от того, что дается мышлению «сверху», за пределами нашего понимания природы). Это значит находиться вне времени не потому, что изначально мышление (как восходящее к бытию) является вневременным, а потому, что бытие и время принадлежат друг другу. А это уже новое (хорошо забытое) подлинное открытие Хайдеггера. «Будучи словом всех слов, «бытие» есть просто изначально «временное слово». Являясь словом всех слов, оно называет «время всех времен». Бытие и время изначально принадлежат друг другу» [12, с. 83]. И потому восходя к бытию, мы в потоке мышления, направленном на бытие, преодолеваем время. Складывается иллюзия, что в таком случае мы мыслим «мета», вневременным способом; фактически же, мы мыслим в этом случае изначально, в круге мышления Анаксимандра, Гераклита и Парменида. Мы мыслим природу (и вещи), исходя из самой природы и (бытия) самой вещи. Проясняя сущность такого мышления, складывается иллюзия, что мы в этом случае мыслим сущее, ибо стремимся именовать все природное (в системе сущностей, в системе сущностно заданных координат). Это конечно координаты Аристотеля. Фактически же, в этом месте уже не природа, а язык (система понятий, категорий и суждений, даже «идей») входит в свое владение. Метафизический способ мышления может проявляться лишь на уровне языка (оторванного от природы и бытия). «Мета» порождает язык, а язык порождает новый язык. Так, опираясь на метафизику Аристотеля, мы входим в зону языково-го (логики-понятийного) способа мышления. Как считает Хайдеггер, «... на Западе более двух тысячелетий отношение к слову определяется грамматикой, что она, в свою очередь, утверждается в том, что обычно называют «логикой», а та представляет собой лишь какое-то одно – не единственное – истолкование мышления и сказывания, а именно ту интерпретацию существа мышления, которая характерна для метафизики» [12, с. 96]. Замкнув свое мышление на языковые и логические процедуры, мы сразу привязали себя к метафизической системе координат (названной, может быть, незаслуженно, именем Аристотеля), ибо «мета» и есть изреченное свыше (из-за пределов природы) слово, которое (в силу феноменологических особен-

ностей самого мышления) и может быть навязано лишь откуда-то изнутри (из глубин самого мышления, а не из глубин природы), ибо это слово оформило и саму природу.

Явленное изнутри (именованное и надприродное) закрывает природное (приоткрывающееся и приоткрывающееся). Дискурс (или власть языка) заменяет и вытесняет изначально (и в этом смысле природное по самой природе метафизического мышления, вытесняет власть природы). Когда мысль порождает мысль, в конечном счете, по Хайдеггеру, осуществляется подмена подлинного и природного. Природный способ мышления поменяется логическим, как будто логическая система мышления является единственно возможной. Хайдеггер жестко связывает метафизическое и логическое мышление. Он пишет: «Со времен Платона, то есть со времени начала существования метафизики, появляется и то определение сущности мышления, которое называют «логикой»... «Логика» – это отпрыск метафизики, если не сказать уродливое дитя» [12, с. 147]. Исходя из этого, Хайдеггер указывает на два разных потока мышления и ищет различие между существенным и обычным мышлением, которое «коренится в том, что является предметом их мысли, поскольку различие в том, что в них помыслено и что должно мыслиться, восходит к различию между сущим и бытием, поскольку в западноевропейской истории это различие... не становится темой и не продумывается именно как различие...» [12, с. 191–192]. Хайдеггер видит проблему именно в том, что, обращаясь к сущему, европейские мыслители жестко привязывают себя к логической (метафизической) системе координат мышления и закрывают возможность вернуться к изначальному (фундаментально-онтологическому) мышлению. Логическое мышление становится обычным (привычным) и считает излишним всякий иной способ мышления.

Хайдеггер прекрасно понимает метафизический характер современной философии и старается изменить систему координат европейского мышления. Его новая система координат мышления не является восточной, но она вводит европейское мышление в ту же область, где приоткрывается (подмененная, овнешненная и забытая) изначальноность, подлинность и глубина мышления.

Видимо, хайдеггеровскую мысль можно трактовать и так. Мышление – это особый способ бытия, который позволяет схватить его (а также природу и космос) в определенном ракурсе (посредством определенной логики, например, метафизической или онтологической) и в зависимости от этого ракурса по разному понимать конечное, бесконечное и божественное, можно, например, увидеть мир как стояние (картинку, остановившийся кадр), а можно воспринимать мир и как движение (фильм, систему кадров). Ведь измене-

ние, становление и движение – это тоже способ бытия. Хайдеггер, опираясь на мысль Гераклита, показывает, как в разных вариантах бытие может раскрывать себя в мышлении. (Логос – гармония – природа – космос) «говорят одно и то же, но каждый раз – в каком-то ином исконном определении бытия» [12, с. 225]. Почему же бытие являлось изначальным греческим мыслителям в разных образах? Вероятно, потому, что они собирали целостность мышления исходя из разных посылок о бытии (из разных представлений о бытии). Вот это изначальное собирание Хайдеггер и считает истоком европейского мышления (истоком философии). И поскольку в своем изначальном мышлении греки (и Гераклит, и Парменид) руководствовались божественной мудростью, подлинное мышление (несмотря на свою онтологичность) было божественным. «Бог указывает на нечто всегда значимое, то есть на сущностное. (Он) «должен совершать» (и раскрытие, и сокрытие природы) «в исконном единстве, а это происходит тогда, когда он подает знак» [12, с. 225]. Таким образом, и логос, и природа, и космос, и гармония – это лишь разные знаки, посредством которых в изначальном мышлении проявляется сокрытое бытие. Один из этих знаков – логос – стал символом разумности европейского человека. Но, очевидно, что логос как знак бытия свыше (у Гераклита) и логос как всевышний самодостаточный разум – это два принципиально разных образа бытия мышления, которые инициировали серьезные различия в понимании действительности у досократиков и послеплатоников. И сам «логос», как утверждает Хайдеггер, можно мыслить дометафизически и метафизически. «Будучи метафизическим, западноевропейское мышление» (послеплатоников) «в своей основе есть развертывание «логики» [11, с. 291]. Очевидно, в соответствии с таким раздвоением мышления на изначальное и логико-метафизическое, практически, все науки несут на себе печать такого раздвоения. Во всяком проявлении знака, с одной стороны, раскрывается изначальная (сокрытая) природа бытия, а с другой – то, что приоткрывается человеку в этой природе благодаря видению знака (но ведь это не одно и то же: видеть природу и знак природы). Знаковое мышление (и метафизическое, и философское, и научное, и даже религиозное) изначально раздвоено вследствие самой природы знака. Как пишет Хайдеггер, «двойственность – это знак необычного положения человека посреди сущего» [11, с. 396], человека, имеющего и природное, и мыслящее начало, и потому сочетающего изначальное (природное) и метафизическое (позаприродное) мышление. В силу такой необычной природы мышления, греческие мыслители вынуждены были вводить различного рода фундаментальные знаки, указывающие на раздвоенность мышления (логос – Гераклита, хора у Платона, энтелехия у Аристо-

теля, амальгама – у стоиков и т.д.). Эти фундаментальные знаки никак не способствовали возврату мышления к своим подлинным истокам, и, скорее, усложняли и запутывали само мышление. Вся последующая история лишь распутывала эти фундаментальные знаки, все более погружаясь в область логики и метафизики.

Феноменологическая система координат лишь меняет ракурс представления о мышлении. Например, в этой системе мышление можно понимать как феноменологическую кинокамеру, которая будет выступать в качестве системы считывания природы (мира), то есть зависимом или независимом сознании. В таком ракурсе сознание – это природная кинокамера, которая инициирует определенный способ (логику) восприятия мира и которая способна менять логику (систему интерпретации и координации) мышления (медитировать, видеть сон, понимать мышление как природу или действительность, понимать природу как мышление), словом, это универсальный механизм считывания, интерпретации и реконструкции природы (внешнего), в котором даже внутренние состояния мышления могут выступать как внешняя природа (логика). Пытаясь найти незаинтересованное (за пределами какой-либо схемы или логики) мышление и обращаясь к изначальному мышлению Гераклита, Хайдеггер, указывает на наличие в мире изначальной красоты, которая не сотворена ни каким-либо из богов, ни кем-либо из людей. Это «природа, которая превышает богов и людей... Исконная краса... не «временна», а «вечна» [12, с. 210–211]. Отсюда у Гераклита возникает не только чувство первичного раздора в космосе (диалектика), но и чувство гармонии мира (природы) – «логосность». Схватывая их определенным образом, мышление раскрывается и как диалектическое, и как логосное. Это мышление «изначальный мыслитель» стремился раскрыть во всей его полноте.

Еще одной важнейшей характеристикой изначального мышления, по мнению Хайдеггера, является его открытость (бытию и природе). «Всякий, который есть как «кто», ... попадает в просвет» (бытия). «Он не просто стоит «в» просвете, как, например, ... дерево или зверь, но смотрит в него и это смотрение есть его «жизнь»... Боги и люди, поскольку они есть, есть только потому, что восходят в открытое... и таким образом никогда не могут в него сокрыться... (они) не могут скрыться от непрерывного восхождения» (в это открытое). «Греки... мыслят восхождение как бытие» [12, с. 218]. Мышление только тогда является подлинным, когда оно созвучно (соизначально) тому, что происходит с природой, и единственный способ мышления быть изначальным, это придать себе статус бытия, статус открытости. Даже «бог сам должен, будучи богом, соответствовать бытию, то есть сущности» (природы) [12, с. 224].

Движение мышления к своей изначальности,

таким образом (даже если оно теологическое) есть продвижение к бытию путем схватывания его открытости (у истоков мысли). А другого способа приблизиться к бытию попросту не существует. Так что экзистенциальный способ мышления – это не просто схватывание бытия в просвете, или улавливание его посредством экзистенциалов, это, прежде всего, продвижение к изначальности, где только и раскрывается подлинный статус бытия, ведь оно уже всегда «есть», а изначальное мышление и должно ухватить это «есть», то есть соскользнуть туда, где мышление попадает в среду того, что уже есть до сущего (до всего европейского мышления), в среду бытия; это значит преодолеть историческое пространство европейской культуры и соскользнуть в открытое пространство изначального мышления (только там открывается подлинное начало природы – его бытие, которое предшествует всякому сущему, а значит, обыденному и сущностному, чуждому природе логико-метафизическому мышлению). И поскольку только у истоков мышление начинает понимать свою подлинную природу, то и мудрость, по Хайдеггеру, «состоит в том, чтобы говорить и делать истинное в соответствии с сущностью вещей» [11, с. 437], то есть таким образом, чтобы мышление о вещи и природа вещи совпадали. Хайдеггер лишь подчеркивает знаменитую формулу, восходящую к досократикам, Сократу и Аристотелю о соотношении «ряда слов» и «ряда вещей», слов и вещей.

Греки, склонные во всех сложных проблемах мышления обращаться к авторитетному началу: миру идей Платона, логике и метафизике Аристотеля, – пошли по пути поиска истины в мире вечных идей и вечной математики, забыв о том, что изначальное мышление Анаксимандра и Гераклита

было темным и означало движение по пути «приоткрывания» природы, что путь «мета» – это, скорее, способ объяснения мышления «божественного», а не продвижение к его истокам. В изначальности Боги должны давать мышлению свет, а не вечность. «В вопросе о том, что есть сущее, – по мнению Хайдеггера, – мы мыслим» (не природно, а метафизически). «Что касается мышления изначальных мыслителей, то оно, напротив, еще не метафизично». Сущее они мыслили как бытийствующее, то есть как бытие [12, с. 82]. Путь «мета» закрыл исток, точнее, перенаправлял европейское мышление к Платону и Аристотелю (в мир чистой геометрии, точных чисел, высшего (а потому и ускользающего за горизонт мысли) добра и необъяснимой (и в таком смысле также ускользающей) красоты. Исток мышления был закрыт, и самые глубокие сценарии развития мышления не шли дальше «метафизики», «математики» и «логики». Эту закрытость мышления обнаружили только мыслители XX в. (как метко заметил К. Поппер, мы все еще очарованы Платоном). Феноменология Э. Гуссерля, экзистенциальная философия М. Хайдеггера – еще, по сути, лишь классические попытки выйти за горизонт классического (сущностного или логико-метафизического) мышления, начертанного Платоном и Аристотелем. Нужно сказать, что сущностное (логическое и метафизическое) мышление настолько укоренено в европейское сознание, что даже самые современные мыслители XXI в. не рискуют от него отрываться и постоянно возвращаются на его «орбиту» (по Хайдеггеру, находятся в круге классического мышления). Хайдеггер же нам показал, как опасно находиться в круге классического мышления и утратить корни всякой изначальности.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Бадью А. Манифест философии / А. Бадью. – Санкт-Петербург: Machina, 2003. – 184 с.
2. Делез Ж. Логика смысла / Ж. Делез / Делез Ж. Логика смысла. Фуко М. *Theatrum Philosophicum*. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 480 с.
3. Делез Ж. Различие повторение / Ж. Делез. – Санкт-Петербург: Петрополис, 1998. – 384 с.
4. Делез Ж. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения / Ж. Делез. – Екатеринбург: У-фактория; М.: Астраль, 2010. – 895 с.
5. Лакан Ж. Функции и поле речи и языка в психоанализе / Ж. Лакан. М.: Гнозис, 1995. – 102 с.
6. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1985. – 536 с.
7. Леви-Строс К. Неприрученная мысль / К. Леви-Строс // Первобытное мышление. – Москва: Республика, 1994. – С 111–336.
8. Сатпрем. Шри Ауробиндо или путешествие сознания / Сатпрем. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1992. – 328 с.
9. Фуко М. Слова и вещи (археология гуманитарных наук) / М. Фуко. – Санкт-Петербург: А-скад, 1994.
10. Хайдеггер М. Изречение Анаксимандра / М. Хайдеггер // Разговор на проселочной дороге. – Издательство: Москва: Высшая школа, 1991. – 192 с.
11. Хайдеггер М. Логика. Учение Гераклита о логосе (летний семестр 1944 г.) / М. Хайдеггер // Гераклит. – Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2011. – С. 231–468.
12. Хайдеггер М. Начало западного мышления (летний семестр 1943 г.) / М. Хайдеггер // Гераклит. – Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2011. – С. 19–230.
13. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики. Мир – конечность – одиночество / М. Хайдеггер. – Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2013. – 592 с.
14. Шестов Л. На весах Йова (Странствования по душам) / Л. Шестов // Сочинения : в 2 т. – Москва: Наука, 1993. – Т. 2.
15. Юнг К.-Г. Синхроничность / К.-Г. Юнг // Синхроничность. – Москва: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – С. 195–307.

REFERENCES

1. Badyu, A., 2003. Manifest filosofii [Manifesto of Philosophy]. Sankt-Peterburg: Machina. 184 (in Russian).
2. Delez, Zh., 1998. Logika smysla [The logic of meaning]. Delez Zh. Logikak smysla. Fuko M. Theatrum Philosophicum. Ekaterinburg: Delovaya kniga. 480 (in Russian).
3. Delez, Zh., 1998. Razlichie povtorenie [The difference is repetition]. Sankt-Peterburg: Petropolis. 384 (in Russian).
4. Delez, Zh., 2010. Tyisyacha plato. Kapitalizm i shizofreniya [A thousand plateaus. Capitalism and schizophrenia]. Ekaterinburg: U-faktoriya; Moscow: Astral. 895 (in Russian).
5. Lakan, Zh., 1995. Funktsii i pole rechi i yazyka v psihoanalize [Functions and field of speech and language in psychoanalysis]. Moscow: Gnozis. 102 (in Russian).
6. Levi-Stros, K., 1985. Strukturnaya antropologiya [Structural anthropology]. Moscow: Glavnaya redaktsiya vostochnoy literaturyi. 536 (in Russian).
7. Levi-Stros, K., 1994. Nepriruchennaya myisl [An untamed thought]. Pervobyitnoe myishlenie. Moscow: Respublika, 111–336 (in Russian).
8. Satprem, 1992. Shri Aurobindo ili puteshestvie soznaniya [Sri Aurobindo or the journey of consciousness]. Sankt-Peterburg: Aleteyya. 328 (in Russian).
9. Fuko, M., 1994. Slova i veschi (arheologiya gumanitarnykh nauk) [Words and things (archeology of the humanities)]. Sankt-Peterburg: A-cad (in Russian).
10. Haydegger, M., 1991. Izrechenie Anaksimandra [Pronunciation of Anaximander]. Razgovor na proselochnoy doroge. Izdatelstvo: Moscow: Vysshaya shkola. 192 (in Russian).
11. Haydegger, M., 2011. Logika. Uchenie Geraklita o logose (letniy semestr 1944 g.) [Logics. The doctrine of Heraclitus about the Logos (summer semester 1944)]. Geraklit. Sankt-Peterburg: Vladimir Dal (in Russian). 231–468 (in Russian).
12. Haydegger, M., 2011. Nachalo zapadnogo myishleniya (letniy semestr 1943 g.) [The beginning of Western thinking (summer semester 1943)]. Geraklit. Sankt-Peterburg: Vladimir Dal. 19–230 (in Russian).
13. Haydegger, M., 2013. Osnovnyie ponyatiya metafiziki. Mir – konechnost – odinochestvo [Basic concepts of metaphysics. Peace - limb - loneliness]. Sankt-Peterburg: Vladimir Dal. 592 (in Russian).
14. Shestov, L., 1993. Na vesah Yova (Stranstvovaniya po dusham) [On the scales Jova (wandering heart to heart)]. Sochineniya. Moscow: Nauka. 2 (in Russian).
15. Yung, K.-G., 197. Sinhronistichnost [Synchronicity]. Cinhronistichnost. Moscow: Refl-buk; K.: Vakler. 195–307 (in Russian).

*Окороків Віктор Брониславович – доктор філософських наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Адрес: 49010, Дніпр, пр. Гагарина, 72*

*Okorokov Viktor B. – doctor of philosophical sciences, Full Prof.
Oles Gonchar Dnipro National University
Address: 72, Gagarin Av., 49010, Dnipro, Ukraine*

УДК 1(091)+141.45
doi: 10.15421/1717103

Ч. С. Пирс и перспективы философской антропологии. Набросок методологической пропедевтики

В. И. Пронякин

Днепро́вский национальный университет им. Олесь Гончара, Днепр, Украина

Установлено, что специфика обнаружения и истолкования метафизической и антропологической компонент прагматизма требует применения методологии, позволяющей реконструировать полисемантические и символические предметно-содержательные мыслительные артефакты. В ходе решения задачи историко-философской реконструкции антропологических воззрений Ч. С. Пирса в их коррелятивном сопряжении со специфическими особенностями пирсовой метафизики, при прочих условиях важную роль играют фундаментальные принципы историко-философского познания, разработанные в классической традиции. Также раскрыто методологическое значение неклассической философии XX века в определении порядка семиотических и концептуальных корреляций, опосредствующих системное взаимодействие метафизики и антропологии в смысловом составе философии Ч. С. Пирса. Обращено внимание на то обстоятельство, что учет современных методологических достижений в отечественной философии открывает возможность для более последовательного, логически выверенного, достоверного в очевидности результатов, эксплицирования метафизического и антропологического содержания из когнитивных и эмпирических составляющих философии Ч. С. Пирса.

Ключевые слова: прагматизм; трансцендентализм; методология; рефлексия; семиотика; дискурс

Ch. S. Peirce and perspective of the philosophical anthropology. Essay on the methodological propaedeutic

V. I. Pronyakin

Oles Gonchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

The philosophy of Ch. S. Peirce is considered to be the basis for building the future of the philosophical anthropology. It has been stated that the conception of Peirce is a poly-semantic and symbolic composition. Therefore, the detection and interpretation of the anthropological component of pragmatism requires appropriate methodology. Some methodological approaches to the historical philosophical reconstruction of anthropological views of Peirce have been presented in the study. First of all, the fundamental principles of the historical philosophical cognition, developed by the classical tradition, have been pointed out. The method of interpretative explication has been selected among these principles; through this method it turns out that the conception of Peirce has semiotic correlation with the pragmatic logic, epistemology, ontology and axiology. The methods of non-classical philosophy of the 20th century have been described using a rich arsenal of complex interpretive resources. Among them are: phenomenological hermeneutics (E. Husserl, P. Ricoeur), philosophical hermeneutics (H.-G. Gadamer), a semiotic method for reconstruction (K.-O. Apel), structuralist method of resolving of being and thinking's binary oppositions (C. Levi-Strauss). The result shows how, thanks to Peirce, the Western philosophy has transformed from the classical «non-subjective» metaphysics and transcendental logic to the communicative anthropology and transcendental pragmatics. In the context of the researched problem, the achievements of Ukrainian authors have been described. In particular, the concept of the usable anthropological approach, actively developed in the 60-80 years of the 20th century, has been shown. Currently, theories of the non-Euclidean (nonlinear) reflexivity play an important role in the Ukrainian philosophy. The application of the described approaches gives the possibility of deeper, fuller and more complete reveal of pragmatic conception of man being. The final conclusion of the study is as follows: philosophy of Ch. S. Peirce is clear, strongly held anti-reductionism and anti-substantialism; consequently, as a doctrine it has rich opportunities for the promotion in the anthropological perspective.

Keywords: pragmatism; transcendentalism; methodology; reflection; semiotics; discourse

Цитування даної статті: Пронякин В. И. Ч. С. Пирс и перспективы философской антропологии. Набросок методологической пропедевтики / В. И. Пронякин // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 115-123. doi: 10.15421/1717103

Citation of this article: Pronyakin, V. I., 2017. Ch. S. Peirce and perspective of the philosophical anthropology. Essay on the methodological propaedeutic. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 115-123. doi: 10.15421/1717103 (in Russian).

Received: 16.06.2017

Accepted: 14.07.2017

Ч. С. Пірс і перспективи філософської антропології. Нарис методологічної пропедевтики

В. І. Пронякін

Дніпровський національний університет ім. Олесь Гончара, Дніпро, Україна

Встановлено, що специфіка виявлення і витлумачення метафізичної та антропологічної компонент прагматизму вимагає застосування методології, що дозволяє реконструювати полісемантичні та символічні предметно-змістовні артефакти мислення. В ході вирішення завдання історико-філософської реконструкції антропологічних поглядів Ч. С. Пірса у їх корелятивному сполученні із специфічними особливостями пірсової метафізики важливу роль відіграють фундаментальні принципи історико-філософського пізнання, що були розроблені у класичній традиції. Також розкрито методологічне значення неklasичної філософії ХХ століття у визначенні порядку семиотичних і концептуальних кореляцій, що ними опосередковується системна взаємодія метафізики і антропології у смислового складі філософії Ч. С. Пірса. Звернено увагу на ту обставину, що врахування сучасних методологічних здобутків у вітчизняній філософії відкриває можливість для більш послідовного, логічно доведеного, достовірно-го в очевидності результатів, виведення метафізичного і антропологічного змісту із когнітивних та емпіричних складових філософії Ч. С. Пірса.

Ключові слова: прагматизм; трансценденталізм; методологія; рефлексія; семиотика; дискурс

Постановка проблеми. Одной из доминантных черт современной философии является ее отчетливо выраженная антропологическая ориентация. От конца XIX и на протяжении всего XX века эволюционная поступь антропологически настроенной мысли сопровождалась всплесками доктринальных артикуляций, многие из которых составили вполне самодостаточные, концептуально завершенные артефакты духовной онтологии; парадигмальный статус подобного рода артикуляций естественен и очевиден.

И действительно, в своем процессуальном измерении современный антропологический дискурс воплотился в диковинной череде метафизических инверсий и метаморфизаций. Возникли и самоутверждались – как в порядке «друг за другом», так и в «режиме» календарной и ментальной «одновременности» – влиятельные, культурно-исторически значимые персоналии, философские школы, учения, течения... Экзистенциально «нагруженный» символизм ницшеанства и российского метафизического ренессанса (т. наз. «Серебряный век»); проникновенный мировоззренческо-методологический синтез знания и понимания в Баденской школе неокантианства; семиотически конституированная антропология прагматизма; проникнутые идеей вселенского гуманизма религиозная антропология М. Шелера и эволюционизм П. Тейяра де Шардена; «человековедческий» универсализм интегративных интенций многочисленных школ психоанализа, феноменологии, философской герменевтики; напряженная сосредоточенность смысловых исканий всех без исключения разновидностей экзистенциальной мысли... Парадигмальная означенность последних десятилетий века минувшего и первых лет наступившего века, проходящего стадию поисков метафизической самоидентификации, была представлена мировоззренчески и методологически знаковой альтернативой между постструктурализмом и коммуникативизмом. И мировоззренчески, и методологически первый базировался на ради-

кальном преодолении традиции, в т. ч. и антропологической, второй – на бережном отношении к традиции с учетом характера трансформаций ее смыслодержущего состава и основополагающих установок. Теперь, когда философским самосознанием давно уже пройден пресловутый «рубеж» столетий, встает судьбоносный (для настоящего и будущего философии) вопрос: когда следует ожидать возникновения какой-либо концепции (или «хотя бы» идеи) антропологической направленности, «равноценной» (по своей культурно-исторической значимости) предшествующим? И на каком фундаменте возможно построение такого рода концепции?

Пока философская мысль пребывает в «режиме ожидания», перспективы антропологии будущего приходится отыскивать в «метафизическом опыте» коммуникативизма, творчески преобразовавшего наследие средствами его всесторонней семиотической метаморфизации. Известно, что, начиная с периода, когда сформировалась рефлексия философской антропологии (ее можно, по ряду оснований, начинать от Канта), в европейской философии рефлексивность (метафизическое основание дискурса) обрела трансцендентально-антропологический статус. Пройдя ряд семиотических трансформаций, рефлексивность актуализировалась в статусном модусе трансцендентальной прагматики, получившей всестороннюю разработку именно в коммуникативной философии.

Коль скоро свою доминантную статусность рефлексия философского антропологизма обрела в результате инверсий ее семиотического состава, есть все основания предполагать, что конститутивные возможности философии будущего зависят от креативного потенциала «накопленных» интерпретативных ресурсов. Попробуем оценить этот потенциал, отправляясь «от достигнутого».

В свете поставленной задачи представляется перспективным рассмотреть философию прагматизма, и в первую очередь – антропологический «срез» философии Чарльза Сандерса Пирса [13],

так как именно его доктрина образует «срединную» (то есть – «бифуркационную») фазу парадигмальных метаморфизаций, ознаменовавших продвижение западного мышления по пути «от Канта» к Апелью и Хабермасу [см.: 1].

Предлагаемый материал представляет собой проективный набросок к выборочно заданному перечню методологических средств (принципов, методов, дескриптивных приемов и т. п.), с помощью которых креативный потенциал антропологии Ч. С. Пирса откроется в возможные антропологически ориентированные интерпретативные перспективы.

Изложение основного материала. Теоретико-методологическую основу всякого историко-философского исследования представляют, в первую очередь, фундаментальные принципы, разработанные и отшлифованные в классической традиции. В истоках традиции заложены методологические приемы истолкования текстов, использовавшиеся христианскими экзегетами Александрийской школы, интерпретативно-дискурсивные практики философски ориентированной теологии (Аврелий Августин, Ансельм, Аквинат, П. Абеляр); применение указанных приемов и практик способствует интерпретативной экспликации латентного, неявно заданного семиотического состава исследуемых текстов; интенциональная ориентация мышления, мотивированная целями подобного рода экспликации, не утратила своей методологической значимости и сейчас. Прдемонстрируем некоторые из этих приемов.

Современные наработки в области истории христианской религиозно-метафизической философии (главным образом – латинского средневековья) открывают методологическую перспективу, в свете которой выявляются возможности конститутивных метаморфизаций объективистских онтологий в концептуальные построения трансценденталистского толка¹. Исследователи рассматривают природу и сущность метафизики на путях установления ее «значимых форм», явленных в истории философии, разделяя эти формы на те, что укоренены в «архитектонической склонности» тех или иных метафизиков, и на такие, где исследование метафизических истин не подчиняется жестко «идее системы», а связано с определенным тематическим интересом [см.: 5]. В частности, немецкий философ В. Крампф выделяет: тему сокрытого единства бытия; тему «душевного бытия»; тему бытия и становления; тему отношения между индивидуальным и общим. Работа над конкретными метафизическими темами способствует формированию последовательного систематического мышления [12]. В процессе систематизации (по сути – рационализации) мышления и осуществляется «очищение» метафизических ментальных актуализаций от интенционально-интуитивных, непоясненных, логически

невыверенных интеллектуальных имплицитивов.

Некоторые исследователи рассматривают эволюционные аспекты европейской метафизики в контексте парадигмальных мыслительных инверсий. Так, Л. Хоннефельдер считает, что средневековая метафизика обоснована «вторично» – после Аристотеля [11, S. 165-166]. Философы латинского Запада, указывает Хоннефельдер, проявили, в отношении Аристотеля, «относительную самостоятельность» и переосмыслили классическое античное понятие метафизики. Тем более их не удовлетворяла позднеантичная трактовка метафизики, распространившаяся благодаря комментаторам Аристотеля из школы Аммония – через Аверроэса. В соответствии с этой трактовкой метафизика является «первой философией» в связи с тем, что ее предмет – божественное сущее – первичен как причина, предшествующая материи и движению, как источник трансцендентного. В противоположность этому латинские авторы интерпретируют метафизику как учение о сущем как таковом, рассматривая божественное сущее в качестве одного из аспектов предмета метафизики [11, S. 167].

Хоннефельдер напоминает, что в качестве «науки о сущем как таковом» (в противоположность теологии) метафизика получает системное оформление в философии Аквината. Вместе с тем, не все мыслители приняли томистское понимание природы метафизики. Для того, чтобы истолкование метафизики удовлетворяло бы одновременно требованиям Аристотеля и установкам теологии, под метафизикой должна подразумеваться онтология, осуществляющаяся как трансцендентальная наука [11, S. 167].

Опираясь на приемы интерпретативной экспликации, считаю, возможно показать, что метафизика Пирса представляет собой сублимированный семиотический коррелят прагматической логики, эпистемологии, онтологии и аксиологии.

Далее следует указать на принцип единства логического и исторического – один из наиболее успешных, эвристически плодотворных методологических инструментов, используемых в ходе историко-философских исследований. Этот принцип, доставшийся нам в наследие от немецкого классического идеализма, часто применяем и описан в многочисленных публикациях украинских и зарубежных авторов, посвященных историко-философской проблематике. Можно было бы представить и порядок его использования, равным образом, как и характер и степень эффективности научно-теоретических результатов, которых возможно достичь с его помощью. Отмечу, в частности, что означенный метод применим в целях решения задач темпоральной и концептуальной компаративистики, выявления особенностей эволюционных преобразований, осуществленных прагматической философией, и в особенности –

философией Ч. С. Пирса, – в процессе перехода ряда течений западной философии XX в. от классической «бессубъектной» метафизики и трансцендентальной логики к коммуникативной антропологии и трансцендентальной прагматике.

Обращаясь снова к наследию, подчеркну, что специфика обнаружения и истолкования метафизической и антропологической компонент такого философского феномена, как прагматизм, требует применения методологии, позволяющей реконструировать полисемантические и символические предметно-содержательные мыслительные артефакты. Философия Пирса являет собой ярчайший пример философского образования подобного рода; она содержит концептуальные включения формальной и трансцендентальной логики, имплицитивы эмпирического и метафизического опыта, семиотические производные антропологической рефлексии «жизненного мира», наконец, элементы смыслового состава философии, несущие спекулятивно-символическую нагрузку (метафизика «Агапе»). В целях аутентичной реконструкции философии Пирса, представленной в указанном качестве, перспективными выглядят принципы герменевтики йенской романтической школы, в соответствии с которыми семантико-прагматическое отношение предмета исследования (текста) и исследователя (в данном случае – историка философии) представляет собой диалогически обустроенное пространство интерпретации. В результате, реконструируя культурно-рефлексивную «метафизику текста» пирсовской антропологии, возможно показать, что ее содержание представляет собой своеобразную знаковую амплификацию духовно-онтологических реалий, образующих несущий культурно-антропологический каркас человеческого бытия, когда ампликативная «работа» рефлексии осуществляется средствами логико-семиотических экспликаций структур бытия в структуры мышления, т. е. реализуется в форме дискурса. Посредством применения этой «классической» (в рамках герменевтической традиции) методологии открываются подступы к раскрытию антропологического измерения категориального строя метафизики и логики в прагматизме Пирса, а также к обнаружению сущности семантико-прагматического «поворота» в трансцендентализме Пирса от логики к коммуникативной антропологии.

Особое внимание следует уделить «методологическому опыту» неклассической философии XX века, накопившей богатый арсенал комплексных интерпретативных средств. В их числе: приемы семиотической реконструкции текстов, использовавшиеся феноменологической герменевтикой (Э. Гуссерль, П. Рикер), философской герменевтикой (Х.-Г. Гадамер). В частности, можно вспомнить, что, например, у Э. Гуссерля одним из реконструктивных ориентиров служит герменевтическая он-

тологии смысла; в ней открываются метафизические перспективы аутентичной рефлексивной «модели» действительного тождества бытия и мышления. Такая онтология отличается некоторыми уникальными свойствами. Во-первых, в ней преодолевается инореальность феноменального: в ее предмете даны не явления, а сущности. Во-вторых, события и факторы предмета образуют иерархическую структурную целостность, в которой отсутствуют событийные анахронизмы, немотивированные смысловые инверсии, какие-либо иные несоотнесенности. Такая онтология, в-третьих, семиотически упорядочена: она раскрывается в понимании (в герменевтическом горизонте), она корректна как семантика («события» и «факторы») выражены в адекватных знаках, что исключает возможность возникновения ошибочных толкований, она синтаксически (логически) непротиворечива. Наконец, здесь открывается перспектива сознательного использования данных метафизического опыта – опыта целого, в котором снято традиционное для эпистемологических типов философии расхождение между данными опыта «внешнего» и опыта «внутреннего».

Иерархической выглядит и структура предмета такой онтологии. В ней органично сопрягаются основные уровни бытия: телесный (вещественный), исторический (выраженный в смене событий и качеств), конституитивный (творческий, субъективный), социальный (интерсубъективный, осуществляющийся как со-бытие). Субстанциально-деятельную, мотивационную («двигательную») и организующую функцию выполняет здесь трансцендентальная субъективность – в ней обретает полноту, завершенность иерархия бытия, она является действенным субъектом метафизического опыта. Именно трансцендентальность, как характерное свойство субъективности, гарантирует ей (субъективности) свободу смыслообразования, т. е. «санкционирует» легитимность интерпретативного приоритета прагматики в дискурсивных практиках семиотических реконструкций.

Представляется, что использование гуссерлевой методологии позволит осветить структурно-функциональную значимость дискурсивных практик трансцендентальной прагматики в интерактивном поле коммуникативного действия.

Относительно методологии Гадамера следует сказать, что ее теоретическая значимость заключается в фундировании особого рода рефлексии: герменевтической рефлексии культуры; такая рефлексия, используя дополненность традиционных, логико-дискурсивных и неклассических, семиологических познавательных средств, допускает построение онтологий, в которых «бы-тийная» гетерогенность цивилизационного и культурного «снимается» в составе смыслового (социо-культурного) изоморфизма. Становится возможным, в частности, найти эквивалентное знаковое (семио-

тическое) выражение некоторым важнейшим параметрам социальной топологии или иначе: выстроить эквивалентную формулу репрезентативности институционализированных («социально-вещественных») параметров современной исторической реальности в терминах языковых, лингвистических.

К числу таких параметров следует отнести элементы семиотической топологии; в семиотическом (культурологическом) ракурсе видения предмет предстает как символический контекст, образующий полисемантическую, мно-госмысловую структуру – семиотическая топология замещает топологию социальную. Важно иметь в виду, что иерархия топологических координат зависит от выбора интенционального ракурса, т. е. не фиксируется жестко однозначно и содержит возможность разнообразных инверсий.

Семиотическая реконструкция философии Пирса средствами герменевтики Гадамера позволит, возможно, подтвердить уже общепризнанный вывод о том, что традиционную оценку прагматизма как редуционистской мировоззренческой доктрины нельзя принимать как исчерпывающую; напротив, категориальный строй метафизики и логики в прагматизме Пирса, содержащий антропологические импликации, в сущностном плане исключает редуционистские и, равным образом, объективистские и субстанциалистские черты.

К сказанному добавлю, что в специфицированной форме и «адресной» направленности (а именно: непосредственно в отношении философии Пирса) дискурсивную практику семиотической реконструкции использовали представители современной коммуникативной философии; так, К.-О. Апель продемонстрировал сущность и характер семиотической трансформации учения Канта, осуществленной Пирсом [см.: 1]. В дискурсивном опыте коммуникативизма содержится ответ на вопрос: какими путями осуществилась постнеклассическая (трансцендентально-прагматическая) рецепция антропологии Пирса, сказавшаяся, в конечном счете, на семиотических преобразованиях, происшедших в постмодерной метафизике.

Потенциально плодотворным может оказаться структуралистский метод разрешения бинарных оппозиций бытия и мышления как сущностных воплощений языка. Дело в том, что порядок семиотических и концептуальных корреляций, опосредствующих системное взаимодействие метафизики и антропологии в смысловом составе философии Ч. С. Пирса задается главным образом посредством инструментальной процедуры замещения в знаковой бинарной оппозиции семантики и трансцендентальной прагматики.

Решая конкретные исследовательские задачи, есть резон опереться на корпус методологических достижений, наработанных отечественным и российским историко-философским вестерноведени-

ем советского периода. Прежде всего, хотелось бы отметить значительный вклад в концептуальную реконструкцию знаковых актуализаций западной метафизической и философско-антропологической мысли, внесенный учеными МГУ (кафедра истории зарубежной философии) в период доктринального господства в гуманитарной сфере догматически трактуемого марксизма. Формально отдавая дань постулатам официальной идеологии, российские философы (А. Богомолов, А. Зотов, Ю. Мельвиль и др.) предприняли попытку дескриптивного анализа западной, преимущественно – англо-американской философии рубежа XIX – XX вв., уделив значительное внимание прагматизму, в том числе и его персонифицированной, пирсовой версии. В результате глубокого, всестороннего изучения прагматизма авторы пришли к выводу: из множества течений западной философии прагматизм — одно из тех, которые в наибольшей степени связаны с проблемой человека. Несмотря на то, что труды московских исследователей создавались в относительно отдаленное время (60-80-е годы прошлого столетия), их наработки сохраняют не только «чисто» библиографическое, но и концептуально-теоретическое значение, прежде всего в той области историко-философского познания, где реализуется ретроспективный поиск и содержательно-рецептивное воспроизводство в отношении «ставших», осуществившихся философских учений, направлений, движений.

Особое внимание следует обратить на возможность конструктивного решения задач интерпретативной направленности в границах философии, генезисно восходящей к истокам преодоления когнитивизма и логицизма. Такая возможность была реализована украинскими философами в 60 – 80 годах, то есть именно тогда, когда предпринималась упомянутая попытка российских авторов. Речь идет о концептуальных разработках в рамках проблематики так называемых «мировоззренческих аспектов законов и категорий материалистической диалектики», которая составляла весомую долю в корпусе тогдашних философских исследований.

На основе этих разработок в Украине сложилась подлинная философская школа, которая отличалась принципиальным антропологизмом. Образование такой школы имело далеко идущие последствия, сохраняющие свою методологическую значимость и в настоящее время. Как отмечал выдающийся отечественный ученый В. Г. Табачковский, мировоззренческо-антропологическая переориентация тогдашней украинской философии, благодаря своим реальным, а еще больше – потенциальным возможностям, способствовала «размыванию» тоталитарного миропонимания, что насаждалось государственной идеологией [10, с. 38].

Этот «антропологический поворот» В. Г. Табачковский оценивал как переход философии от гносеологической «заинтересованности» в мире к переживанию и пониманию мира прежде всего в его значимости для человеческой личности. Но при этом сама философия толкуется как мировоззренческое знание, направленное на целостность бытия [10, с. 38].

Экзистенциальное напряжение, которое возникает в «переживательном» мироотношении, делает философию тем, чем она и должна быть, а именно – метафизикой, ведь именно в этом отношении мир предстает перед человеком в проективной целеустремленности от сущего к должному, рефлексивная установка метафизического сознания открывает в предмете такие семиотико-топологические (знаково-смысловые) константы, как необходимость, целесообразность, сущность, жизненность (экзистенциальная витальность), целостность².

Этот метафизический предмет и оказался в центре внимания украинской школы «мировоззренческих аспектов диалектики». Отличительной чертой его рассмотрения стало то, что в качестве его субстанциальной основы усматривалась человеческая деятельность; последняя трактовалась как универсальная интегративная форма бытия человека в мире; благодаря ей философия осуществляла антропологически заданный синтез онтологических и гносеологических измерений мироотношения. Деятельность, писал В. П. Иванов, «абсолютным образом заключает в себе действительное содержание человека и человеческое содержание действительности» [3, с. 63]. Ту же самую мысль, только по-иному, утверждал Н. Ф. Тарасенко, когда указывал, что деятельность как субстанция действительности «определяет форму бытия объекта и вместе с тем способ его данности человеку» [6, с. 141].

С методологической точки зрения крайне важно, что в концептуальном плане деятельность трактуется как фундаментальная (по отношению к принципиально артикулированному характеру философского мировоззрения, а именно: антропологически ориентированному мировоззрению) категория, на основе которой открывается возможность универсального видения мира. В этой универсальности проективно отображается метафизическое решение философской проблемы отношения «человек – мир»; необходимо только постоянно иметь в виду, что метафизическая (трансцендентально-антропологическая) рефлексия «схватывает» указанное отношение в его изначальной амбивалентности, что для такой рефлексии традиционные «онтология» и «гносеология» являются лишь подчиненными, хотя и взаимно связанными частными сферами знания. Отсюда и вытекает методологическая ценность трансцендентально-антропологического философского мироот-

ношения: в его границах преодолеваются односторонности как эпистемологизма (который в своем логическом пределе сводит реальность к знанию), так и натуралистического объективизма (этот тоже не различает знание и его предмет, воображая, что можно воспринимать предмет «таким, каким он есть сам по себе»).

Деятельностно-антропологический подход к анализу прагматизма дает возможность глубже, полнее, всестороннее раскрыть прагматическое представление о человеке как деятельном существе.

Что касается современной отечественной философии, то в ее методологическом арсенале также наличествует комплекс теоретических установок и принципов, могущих послужить основой для построения «будущих», «возможных» антропологий. В данном плане следует, прежде всего, указать на концептуальные наработки Украинского феноменологического общества (А. Бога-чев, А. Ермоленко, В. Кебуладзе, А. Лой, С. Пролеев и др.); украинские философы располагают современными средствами феноменологической дескрипции, процедурная (инструментальная) ценность которой заключается в дискурсивных возможностях устанавливать надежную смысловую корреляцию в семантико-прагматических сопряжениях интенционального поля [об этом см.: 4]. Использование названной дескриптивной методики может способствовать более последовательному, логически выверенному, достоверному в очевидности результатов, эксплицированию метафизического и антропологического содержания из когнитивных и эмпирических составляющих философии Пирса.

В последнее десятилетие прошедшего – начале наступившего столетия украинскими учеными в научный обиход активно внедряется концепт неевклидовой рефлексивности. Терминологически и доктринально авторство концепции принадлежит В. Г. Табачковскому [см., в частности: 9]; он же разработал систему и порядок ее методологического применения; в теоретическое обеспечение исследовательских потребностей методологию неевклидовой рефлексивности внесен Г. Аляевым, В. Бычко, В. Ляхом, В. О कोरोковым, С. Шевцовым и др. Представлю некоторые фундаментальные параметры такой рефлексивности: разомкнутость, развернутость ее смыслового горизонта, открытого в интерпретативную бесконечность; символизм мировидения; дискретность (нелинейность, многовекторность) интенциональных ориентаций мышления; полисемантизм дискурса; смысловой полиморфизм [см.: 7, с. 74].

По моему мнению, указанная методология наиболее эффективна в отношении исследования содержательно гетерогенных, полисемантичных культурных феноменов [см.: 7, с. 71] (к каковым, вне всякого сомнения, относится и философия Пирса). Примером может служить семиотически

многозначное содержание учения Ф. Ницше: это учение, «размещенное» в смысловом поле «неевклидовой» рефлексии, наиболее перспективно осваивать средствами «трансконтекстуального» интеркультурного дискурса, который, во-первых, аутентичен доминирующей модальности нынешних рецептивных приоритетов³, а во-вторых, успешно корреспондирует с имманентной семиотикой ницшеанства «как такового» – ведь его отличает практически неохватный спектр несоотносимых, по «нормам» common sense, знаковых смылосочетаний [см.: 7; 9].

Философия Пирса в не меньшей степени семиотически многозначна; в ее состав входят эмпирические, когнитивно-эпистемные, спекулятивные, трансценденталистские, религиозно-философские и т. п. имплицативные компоненты. Решая задачу историко-философской реконструкции философско-антропологических воззрений Пирса в их коррелятивном сопряжении со специфическими особенностями метафизики прагматизма в целом и метафизики самого Пирса в частности, целесообразно использовать методологические возможности, содержащиеся в теории неевклидовой рефлексивности [8].

В перечне методологических оснований, которые представлены в предложенном очерке креативных потенциалов антропологии Пирса, особо следует отметить «Программу исследования соотношения философии и истории философии как реализацию проекта создания теоретической философии, метафизики конца XX в.», разработанную известным украинским историком философии и метафизиком-теоретиком Г. А. Заиченко. Возможный успех такой попытки философ связывал с решением фундаментальной задачи: обоснованием аутентичного, генетически содержащего проективность мировидения в бинарных (антиномичных) смылосочетаниях языка [2, с. 184–190].

«Философ-теоретик, то есть настоящий метафизик, – был убежден Г. А. Заиченко, – обретает чувство надежности той почвы, на которой он стоит, в результате сознательного и обоснованного выбора новой системы категорий и новых идей, реализованных в системе категорий» [2, с. 190]. Возможность аутентичного выбора он связывал с обоснованием «языка философии», способного осуществить всеохватно-многомерный, включающий противоречиво-амбивалентные, гетерогенно сущие смысловые сопряжения, мировоззренческий синтез. Философ настаивал: и монистический, метафизический синтез, и философский плюрализм – как в прошлом, так и в современной философии – «комплементарные составляющие единого, закономерного процесса философского познания и постижения мира» [2, с. 181]. Условия универсального синтеза, по мнению Г. А. Заиченко, ук-

ренены в самой «природе» философии, а именно – в ее изначальной антиномичности. Он писал: «Философия антиномична. Антиномичность философии проявляется в соотношениях основных ее измерений и их генезисных истоков. Это антиномии теории познания и многообразия реальных познавательных форм; теоретического мировоззрения и тех, во многом конкурирующих, а подчас и противостоящих друг другу, форм мировоззрения, которые складываются и под влиянием отдельных наук, религиозных учений и под влиянием различных (в том числе исторических) типов обыденного знания; философской онтологии и многообразия форм реального бытия природы и человека; философской методологии и конкретных методов познавательной и практической деятельности людей» [2, с. 186].

Учет методологического потенциала, содержащегося в концепции Г. А. Заиченко⁴, позволит исследователям расширить репрезентативное поле прагматизма Пирса в его гетерогенной, «полифонично-стереолексичной» многомерности, а также в большей степени доказательно раскрыть антиредукционистскую и антисубстанциалистскую направленность пирсовской метафизики.

Выводы. Специфика обнаружения и истолкования метафизической и антропологической компонент прагматизма требует применения методологии, позволяющей реконструировать полисемантические и символически-предметно-содержательные мыслительные артефакты. В ходе решения задачи историко-философской реконструкции антропологических воззрений Ч. С. Пирса в их коррелятивном сопряжении со специфическими особенностями пирсовской метафизики, при прочих условиях важную роль играют фундаментальные принципы историко-философского познания, разработанные в классической традиции.

Методология неклассической философии XX века способствует определению порядка семиотических и концептуальных корреляций, опосредствующих системное взаимодействие метафизики и антропологии в смысловом составе философии Ч. С. Пирса.

Учет современных методологических достижений в отечественной философии открывает возможность для более последовательного, логически выверенного, достоверного в очевидности результатов, эксплицирования метафизического и антропологического содержания из когнитивных и эмпирических составляющих философии Пирса.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Прагматизм Ч. С. Пирса, выступающий опосредствующим звеном в ходе эволюционных трансформаций западной философии на пути от классики «через» неоклассику к постклассике, как раз и является примером такой метаморфизации.
2. Метафизическая мысль, указывал М. Хайдеггер, направлена на целое и захватывает экзистенцию.
3. Имеется в виду стремление современных философов осваивать исследуемую предметность в плюралистическом, «мультиверсумном» смысловом пространстве.
4. Хорошо известно, что свою Программу Георгий Антонович намеревался разрабатывать, изначально исходя из условий построения комплементарного компендиума конститутивных возможностей философского универсализма; при этом он полагал, что наиболее широкие горизонты этих возможностей открываются именно в семиотическом проекте Пирса. К сожалению, днепрпетровский ученый не успел приступить к реализации своего замысла. – Разделяя в целом идею Г. А. Заиченко, хочу сказать вот о чем: действительно, только трансцендентально-антропологический подход содержит реальную перспективу (возможного в будущем) мировоззренческого универсализма, хотя само решение – чрезвычайно сложно, если вообще возможно. Впрочем, оно осуществимо (в относительных, конечно, пределах) при условии рефлексивного освоения и предметной (воплощенной в дискурсивную практику) актуализации фундаментальной универсалистской идеи XX века о космогенетичности языка.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Апель К.–О. От Канта к Пирсу: семиотическая трансформация трансцендентальной логики // Трансформация философии. Москва: Логос, 2001. – С. 171–192.
2. Заиченко Г. А. История западной философии. Классика против постмо-дернизма. Днепр: Наука и образование, 2000. – С. 181–190.
3. Иванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство. – Київ: Наукова думка, 1977. – С. 63.
4. Кебуладзе В. Феноменология. – Київ: «ППС-2002», 2005. – 120 с.
5. Кимелев Ю. А. Современные зарубежные исследования по истории фи-лософской метафизики. – Москва: ИНИОН РАН, 1996. – 48 с.
6. Практика – познание – мировоззрение. – Київ: Наукова думка, 1980. – С. 141.
7. Пронякин В. Зияющий дискурс, или интерпретативный беспредел. Ницше в рецептивном поле постмодерна // Філософсько-антропологічні студії '2005. Філософія Ф. Ніцше і сучасність (До 160-річчя від дня народження). – Київ, Stylos, 2005. – С. 70–96.
8. Пронякин В. И. К оценке интерпретативных перспектив нелинейных дис-курсов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – № 1 (23). – Дніпропетровськ, 2015. – С. 11–16.
9. Табачковский В. Фр. Ницше: «Неевклидова рефлексивность» // Філософсько-антропологічні студії '2005. Філософія Ф. Ніцше і сучасність (До 160-річчя від дня народження). – Київ, Stylos, 2005. – С. 3–16.
10. Табачковский В. Г. Ще раз про долю творчої спадщини вітчизняних філософів-шістдесятників // Розбудова держави. – Київ, 1996. – № 3. – С. 37–40.
11. Honnefelder L. Der zweite Anfang der Metaphysik: Voraussetzungen, Ansätze und Folgen der Wiederbegründung der Metaphysik im 13/14 Jahrhundert // Philosophie im Mittelalter: Entwicklungslinien und Paradigmen. – Hamburg, 1987. – S. 165–166.
12. Krampf W. Die Metaphysik und ihre Gegner. – Miesenheim am Glan, 1973. – 161 S.
13. Peirce Ch. S. Collected Papers. Vol. 1-6. / Ed. by Ch. Hartshorne and P. Weiss. Cambridge, 1931-1935; Peirce Ch. S. Collected Papers. Vol. 1-8. / Edited by Charles Hartshorne, Paul Weiss, and Arthur Burks. – Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1931-1958; Peirce Ch. S. Collected papers. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1960; Peirce Ch. S. Collected Papers. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1965.

REFERENCES

1. Apel, K. O., 2001. Ot Kanta k Pirsu: semioticheskaja transformacija transcen-dental'noj logiki [From Kant to Pierce: The semiotic transformation of transcendental logic]. Moscow, Logos, 171–192 (in Russian)
2. Zaichenko, G. A., 2000. Istorija zapadnoj filosofii. Klassika protiv postmo-dernizma [A history of western philosophy. Classics against postmodernism]. Dnipro, Nauka i obrazovanie, 184–190 (in Russian)
3. Ivanov, V. P., 1977. Chelovecheskaja dejatel'nost' – poznanie – iskusstvo [Human activity – cognition – art]. Kiev, Naukova dumka, 63 (in Russian)
4. Kebuladze, V., 2005. Fenomenologiya [Phenomenology]. Kiev, «PPS-2002», 120 (in Ukrainian)
5. Kimelev, Ju. A., 1996. Sovremennye zarubezhnye issledovanija po istorii fi-losofskoj metafiziki [Modern foreign research on the history of philosophical meta-physics]. Moscow, INION RAN, 48 (in Russian)
6. Praktika – poznanie – mirovozzrenie, 1980. [Practice – cognition – worldview]. Kiev, Naukova dumka, 141 (in Russian)
7. Pronyakin, V., 2005. Zijajushij diskurs, ili interpretativnyj bespredel. Nie-tzsche v receptivnom pole postmoderna [Yawning discourse, or interpretive lawless-ness. Nietzsche in the receptive field of postmodernism]. Filososf'ko-antropologichni studiyi '2005. Filosofiya F. Nietzsche i suchasnist' (Do 160-richchya vid dnya narodzhennya). Kiev, Stylos, 70–96 (in Russian)
8. Pronyakin, V. I., 2015. K ocnke interpretativnyh perspektiv nelinejnyh diskursov [To the evaluation of the interpretative perspectives of nonlinear discours-es]. Visnyk Dnipropetrovs'kogo univrsy'tetu. Seriya «Filosofiya. Sociologiya. Politologiya» 1 (23). Dnipro, 11–16 (in Russian)
9. Tabachkovs'kyj, V., 2005. Fr. Niczsche: «Neevklidova refleky'vnist'» [F. Nietzsche: «Non-Euclidean reflectivity»]. Filososf'ko-antropologichni studiyi '2005. Filosofiya F. Nietzsche i suchasnist' (Do 160-richchya vid dnya narodzhennya). Kiyv, Stylos, 3–16 (in Ukrainian)
10. Tabachkovs'kyj, V. G., 1996. Shhe raz pro dolyu tvorchoyi spadshhy'ny' vitchy'znyany'x filosofiv-shistdesyatny'kiv [Once again about the fate of the creative heritage of native philosophers of the sixties]. Rozbudova derzhavy' 3. Kiyv, 37–40 (in Ukrainian)

11. Honnefelder, L., 1987. Der zweite Anfang der Metaphysik. Voraussetzungen, Ansätze und Folgen der Wiederbegründung der Metaphysik im 13./14. Jahrhundert. [The second beginning of metaphysics. Prerequisites, Approaches and Consequences of Metaphysics Reconstruction in the 13./14. Century]. Philosophie im Mittelalter: Entwicklungslinien und Paradigmen. Hamburg, 165–166 (in German)
12. Krampf, W., 1973. Die Metaphysik und ihre Gegner [Metaphysics and its opponents]. Miesenheim am Glan, 161 (in German)
13. Peirce Ch. S., 1965. Collected Papers. Vol. 1-6. Ed. by Ch. Hartshorne and P. Weiss. Cambridge, 1931-1935. Peirce Ch. S. Collected Papers. Vol. 1-8. Edited by Charles Hartshorne, Paul Weiss, and Arthur Burks. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1931-1958. Peirce Ch. S. Collected papers. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1960. Peirce Ch. S. Collected Papers. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1965 (in English)

Пронякин Владимир Иванович – доктор философских наук, профессор
Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара
Адрес: 49010, Днепр, пр. Гагарина, 72
E-mail: vladimir-pronyakin@rambler.ru

Pronyakin Vladimir I. – doctor of philosophical sciences, Full Prof.
Oles Gonchar Dnipro National University
Address: 72, Gagarin Av., 49010, Dnipro, Ukraine
E-mail: vladimir-pronyakin@rambler.ru

Злочинність як наслідок дисбалансу функцій соціального управління: український досвід 1991-2016 рр.

Є. В. Іванов

Одеська національна академія харчових технологій, Одеса, Україна

УДК 130.1:316.012

doi: 10.15421/1717104

Статтю присвячено соціально-філософському аналізу злочинності в Україні за часів Незалежності. Досліджено причини та наслідки злочинності в якості системного явища, що обумовлено процесом відтворення негативних соціальних практик. Виявлено, що дане явище активізувалося внаслідок виникнення дисбалансу функцій соціального управління і має економічне підґрунтя. Охарактеризовано закономірності виникнення корупції та злочинності в українському суспільстві. Виявлено, що наростання криміналу викликає суспільну кризу, яка формується під впливом складного поєднання внутрішніх та зовнішніх взаємодій соціальних акторів і характеризується відчуттям дискомфорту у індивідів, включених в різноманітні суспільні підсистеми. Визначено, що дану кризу відрефлексовано державними органами, розпізнано на етапі її підйому, що відображено в офіційних документах та законодавстві. З точки зору соціальної філософії подано рекомендації щодо подолання криміналу. Обґрунтовано висновок, що, знайшовши «золоту середину» між культурними та соціально-економічними аспектами розвитку країни, можна буде застосувати «м'який» вплив на основні соціальні атрактори, за допомогою яких вдасться скорегувати вектор його розвитку та подолати поширення корупції та процес деструктивного відтворення в суспільстві.

Ключові слова: деструктивне відтворення; подолання кримінальних соціальних практик

Crime as a consequence of the disorder of social governance functions: Ukrainian experience in 1991-2016

Y. V. Ivanov

Odessa National Academy of Food Technologies, Odessa, Ukraine

The relevance of the socio-philosophical analysis of the criminality in Ukraine comes logically from the necessity to overcome the consequences of this negative phenomenon. The goal of this paper is to study the crime as a consequence of the disorder of social governance's functions in Ukraine in the period of 1991-2016. Methods of analysis, modeling, and systems approach have been applied. The focus of this article is on the economic approach to the understanding of criminal behavior and the design of effective policies for dealing with the problem of criminal activity. Literature review allowed analyzing several theoretical orientations on crime, relationships between crime occurrence and population. Criminality can manifest itself as a kind of widespread, destructive, social practice of people. It can be done in individual or collective subject activity. In the mechanism of the institutionalization, crime interacts with the personal and social factors that determine a certain social activity of the person. As a result, a certain type of behavior is reproduced, the nature and direction of which is connected with a specific socio-cultural environment. It is formed on the basis of values, standards of conduct and traditions, which characterize this society, as well as personality traits in Ukraine in the 90's of the twentieth century. Two types of criminal practice grew rapidly: latent one and the criminal activity, recorded by law enforcement agencies. Criminal practices, according to their prevalence and influence on society and the individual, began to compete with other social practices: labor, sports, education, and recreation. Moreover, the plundering of the nation's wealth of the country, created by the activity of several generations during the criminal privatization, has led to the destruction of the economy's ability to provide the population with the most essential products of national consumption. The great criminal revolution in the post-Soviet area turned into a criminal offense. However, this analysis has shown that the fight against criminality in the modern period of Ukraine's development has become a chronic problem, which can only be solved by the improvement of the social governance's system, first by balancing its functions. Due to the absence of common goals in a large society, inevitably there are threats from the destructive self-organization of the population. The results of the research show that there are a number of effective tools to overcome criminal social practices, such as: the creation of a new model of society, activation of mechanisms for creation the unity of society, promotion of self-organization processes.

Keywords: destructive reproduction; overcoming of criminal social practices

Цитування даної статті: Іванов Є. В. Злочинність як наслідок дисбалансу функцій соціального управління: український досвід 1991-2016 рр. / Є. В. Іванов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 124-129. doi: 10.15421/1717104

Citation of this article: Ivanov, Y. V., 2017. Zlochynnist' yak naslidok dysbalansu funktsiy sotsial'noho upravlinnya: ukrayins'kyu dosvid 1991-2016 rr. [Crime as a consequence of the disorder of social governance functions: Ukrainian experience in 1991-2016]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 124-129. doi: 10.15421/1717104 (in Ukrainian).

Received: 17.06.2017

Accepted: 15.07.2017

Преступность как следствие дисбаланса функций социального управления: украинский опыт 1991-2016 гг.

Е. В. Иванов

Одесская национальная академия пищевых технологий, Одесса, Украина

Статья посвящена социально-философскому анализу преступности в Украине в период Независимости. Исследованы причины и последствия преступности в качестве системного явления, которое обусловлено процессом воспроизводства негативных социальных практик. Выявлено, что данное явление активизировалось в результате возникновения дисбаланса функций социального управления и имеет экономическую подоплеку. Охарактеризованы закономерности возникновения коррупции и преступности в украинском обществе. Выявлено, что нарастание криминала вызывает общественный кризис, который формируется под влиянием сложного сочетания внутренних и внешних взаимодействий социальных акторов и характеризуется ощущением дискомфорта у индивидов, включенных в различные общественные подсистемы. Определено, что данный кризис отрефлексирован государственными органами, распознан на этапе его подъема, что отражено в официальных документах и законодательстве. С точки зрения социальной философии даны рекомендации по преодолению криминала. Обоснован вывод, что найдя «золотую середину» между культурными и социально-экономическими аспектами развития страны можно будет применить «мягкое» влияние на основные социальные аттракторы, с помощью которых удастся скорректировать вектор ее развития и преодолеть распространение коррупции и процесс деструктивного воспроизводства в обществе.

Ключевые слова: деструктивное воспроизводство; преодоление преступных социальных практик

Постановка проблемы. На початку XXI ст. соціальні проблеми, в тій чи іншій мірі пов'язані з управлінням, значно загострилися. Практично в усіх сферах суспільного життя, в більшості країн світу ми спостерігаємо ескалацію класових та політичних конфліктів, конфронтацію різних соціальних груп і невдоволення тими, хто повинен вирішувати соціальні протиріччя, керувати суспільством – народними представниками, державними діячами, політиками. В 2013-2014 рр. Україна постала перед серйозними історичними викликами і з огляду на це соціальна філософія не може залишатись осторонь від державотворчих змагань українського народу. На нашу думку, в ході цих подій найбільшим оптимістам щодо української державності стало зрозуміло, що механізм державних органів, який було вибудовано за роки Незалежності, не може більше підтримувати рівновагу в суспільстві, генерує нові проблеми і не дозволяє вирішувати старі. Історія вчить нас, що успіху в укріпленні соціально-політичних структур усіх рівнів та національного суверенітету досягають ті країни, керівництво яких має чітку і продуману стратегію соціального управління. Однією з найгостріших проблем сучасності виступає злочинність, яка в якості відхилення у нормальній поведінці особистості з давніх часів цікавила філософів, учених, пересічних громадян і творчих людей. Однак в якості дисбалансу функцій соціального управління злочинність практично не розглядали в науковій літературі. Подібна постановка наукового дослідження злочинних практик особливо актуальна для України, оскільки наша держава за два з гаком десятиріччя не спромоглася вийти з кола «транзитивних країн» і демонструє стабільно високі показники злочинності як за офіційними, так і неофіційними джерелами. При цьому багато дослідників підкреслюють особливу роль корупції та інших кримінальних практик в Україні, проте серйозний системний погляд на цю проблему, на нашу думку, відсутній. Очевидно, дане явище необхідно

осмислювати передусім з позицій філософського знання.

Аналіз досліджень і публікацій. На Заході до питань злочинності існує високий науковий інтерес. Великої уваги заслуговують праці Є. Сюзерланда, Г. Банкоффа, М. Лінча, Р. Фрімена, Т. Діна, Дж. Рея, Р. Квінні. Британські вчені Дж. Джексон та Б. Бредфорд довели, що злочини фактично є не тільки сигналами про злочинність, а й про наявність широкого кола соціальних проблем. Як правило, вони вказують на брак неформального соціального контролю, розлад у механізмах підтримання згуртованості соціальної спільноти, що проживає на певній території [4; 512-513]. Т. Бернард та Р. Енджел виділили декілька залежних змінних, за допомогою яких запропонували аналізувати кримінальні практики: індивідуальну та організовану поведінку злочинців, агентів кримінального правосуддя і справедливості як соціально-ціннісний концепт [1; 24]. П. Поблете розробила методологію для вивчення злочинності. Вона запропонувала протистояти цьому явищу на основі наступного: 1) вивчення баз даних та доступної інформації; 2) концептуалізації досвіду поліції; 3) активізації механізмів зворотного зв'язку; 4) всебічного залучення експертів [2; 20-21].

Серед українських дослідників, які займаються проблемами злочинності, варто назвати Б. М. Головкина, А. В. Андрушко, В. С. Батиргарєву, А. М. Бойко, Л. І. Аркушу, В. М. Варцабу, О. Ф. Долженкова, В. П. Коржа, М. В. Корнієнко, В. М. Дрьоміна. Л. В. Гусар вказала, що рівень зареєстрованої злочинності неповною мірою відображає реальну криміногенну ситуацію в українському суспільстві, так як значна частина злочинів залишається поза статистикою: розкрадання, контрабанда, шахрайство, незаконне підприємництво [3; 107]. І. В. Однолюк висловив думку, що «здійснення кримінологічної політики щодо запобігання злочинності на державному рівні може бути ефективним

за умов виявлення детермінантів злочинів, встановленню механізму індивідуальної злочинної поведінки та вжиття заходів, що можуть усунути подальше вчинення злочинів» [8; 146]. М. А. Погорецький обґрунтував ідею про те, що сучасна українська злочинність має тенденцію до підвищення кваліфікації, а також внутрішньої організації та професіоналізму поряд зі зростанням технічної оснащеності. Серед можливих «рецептів» проти даного явища дослідник назвав наступні: 1) політичні заходи, направлені на підвищення політичної культури політичних інституцій держави та ліквідацію політичної корупції; 2) удосконалення законодавства [9; 108-109].

Метою дослідження виступає вивчення злочинності в якості дисбалансу функцій соціального управління в Україні в період 1991-2016 рр.

Виклад основного матеріалу. В сучасному українському соціумі злочинність виступає різновидом широко розповсюдженої, деструктивної, соціальної практики людей, що проявляється в індивідуальній або колективній предметній діяльності. У механізмі інституціоналізації злочинності взаємодіють особистісні і соціальні фактори, що обумовлюють певну соціальну активність особи. В результаті репродукуються і відтворюється певний тип поведінки, характер і направленість якої обумовлено конкретним соціокультурним середовищем, що формується на основі цінностей, стандартів поведінки, традицій іманентних даному соціуму, а також особливостями особистості [7; 103-105].

В цілому, відтворення соціальних відносин забезпечує певний соціальний порядок, оскільки соціалізуючись люди отримують приблизно однакові уявлення про соціальні цінності, цілі, засоби їх досягнення та спільний культурний багаж. Відтворення як важливий вид діяльності суспільства є єдиною перешкодою для соціальної ентропії, здатною зупинити її. Людина свідомо чи несвідомо ідентифікує себе з певною культурою, нормами та ідеями, що були вироблені в її рамках за тривалий період її історичного розвитку. Однак індивіди нездатні за своїми норми та цінності культури однаково, процес соціалізації є дуже індивідуальним, нерідко відбуваються його збої та деформації. Криза суспільства та потенціал виникнення злочинності закладені в самому механізмі культури та психології людини, так як передача культурного базису від одного покоління до іншого, від однієї особистості до іншої не завжди відбувається успішно і під час цього процесу можливі складні і суперечливі колізії. Необхідність «соціального» як особливого явища в житті суспільства полягає в складній організації самого суспільства як цілісного суб'єкта історичного процесу. «Соціальне» – це сукупність тих якостей та особливостей суспільних відношень, що інтегруються індивідами та спільностами в процесі спільної діяльності, взаємодії за конкретних умов. Особливості «соціального» можуть проявлятися у відношенні один до одного, до свого становища в суспільстві,

до явищ та процесів суспільного життя. Будь-яка система суспільних відносин – економіка, політика і т. д. торкається відносин людей між собою та відносин з суспільством, має свій соціальний аспект. Отже, суспільство має складну структурно-функціональну організацію, в якій всі суб'єкти взаємодіють один з одним. Соціальне явище або процес виникають тоді, коли поведінка хоча б одного індивіда відчуває на собі вплив іншого індивіда або групи незалежно від їх фізичної присутності. «Соціальне» пов'язане також і з тим, що індивіди займають різні місця та ролі в конкретних суспільних структурах, а це проявляється у різному відношенні до процесів та явищ суспільного життя.

Для українського суспільства 90-х рр. ХХ ст. стало характерним послаблення функцій соціального управління: контролю, мотивації, задоволення потреб населення. Це згубне поєднання стало причиною валу криміналу, який не зменшив масштабів і в більш пізній час. Одеський дослідник кримінальних практик В. Н. Дремін, маючи на увазі сучасний період розвитку суспільства, вказує на те, що «...Мільйони людей різного віку і професій складають величезний масив кримінального населення. Злочинна діяльність уявляє собою широко розповсюджену соціальну практику, яку можна назвати кримінальною соціальною практикою» [10, с.113].

В Україні в 90-ті рр. ХХ ст. швидко наростали два види кримінальної практики: латентна і зафіксована правоохоронними органами. Кримінальні практики за своєю розповсюдженістю і впливом на суспільство та індивіда почали конкурувати з іншими соціальними практиками: працею, спортом, навчанням, відпочинком. Розграбування загальнонародних багатств країни, створених працею декількох поколінь в результаті злочинної приватизації, призвело до руйнування можливостей економіки до забезпечення населення найнеобхіднішими продуктами народного вжитку. Велика кримінальна революція на пострадянському просторі обернулася свавіллям криміналу. Цей процес був природним продовженням національного етатистського розвитку, закономірним переломленням світових тенденцій у постсоціалістичних суспільствах. Синергетична методологія дозволяє розглядати кримінал як форму самоорганізації населення. Злочинний потенціал діяльнісного атратора, який всіляко придушувався за радянських часів, на початку 90-х рр. дуже швидко зреалізувався. Цьому сприяли ослаблення державних структур, розповсюдження корупційних практик, розвал планової економіки, дисбаланс функцій соціального управління, який виник внаслідок формування нової соціальності.

Врешті-решт владі довелося визнати, що кримінал виходить з-під контролю правоохоронних органів. 21 липня 1994 р. Л. Д. Кучма підписав Указ «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» [12]. Нові законодавчі акти,

що мають сприяти підвищенню ефективності боротьби з криміналітетом з'являються і в наш час. Так, 19 червня 2015 р. Указом Президента України П. О. Порошенка було введено в дію Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні» [11]. В цілому передбачені серед заходів кроки сплановано виходячи з міркування, що основним важелем впливу на рівень розповсюдження кримінальних практик є діяльність силових органів. Однак наш аналіз доводить, що боротьба з криміналітетом в сучасний період розвитку України перетворилась на хронічну проблему, яку можна вирішити лише шляхом вдосконалення системи соціального управління, в першу чергу збалансуванням її вищезгаданих функцій. Соціальне управління має важливе завдання, яка часто забезпечує злагодженість роботи суспільних організацій. За умови відсутності спільних цілей у великому суспільстві неминуче виникають загрози з боку деструктивної самоорганізації населення. Соціальне управління характеризує процес впливу на суспільство з метою забезпечення його нормального функціонування. Воно є усвідомленим впливом людей на суспільну систему, а також на окремі її ланки. Органи державної влади можуть забезпечувати ефективне управління, коли вони об'єктивно виражають сподівання народу, що проявлені в суспільній думці, колективній свідомості, соціальній психології [5].

Особливу роль серед злочинних практик та деструктивному відтворенні на теренах пострадянських країн, в тому числі, і в Україні відіграє корупція. Зайнявши помітне місце в структурі суспільних відносин, вона набула системного характеру, в багатьох випадках підміняючи офіційні, врегульовані правом відносини. Системність корупції проявляється передусім у внутрішніх взаємозв'язках корупційних агентів, що включають в себе штучно створену, розгалужену мережу фінансових та інших видів матеріальних винагороджень і послуг, яка забезпечує відтворення корупційних практик по вертикальних і горизонтальних рівнях суспільних відносин, взаємодії влади і населення та представників державних органів між собою. Корупція тісно пов'язана з реальним сектором економіки, а також зі звичайною трудовою діяльністю [10; 407]. Фактично підміняючи собою офіційні відносини між державою і суспільством, уводячи велику частину фінансово-економічних ресурсів у тінь, вона серйозно загрожує верховенству закону, демократії, правам людини, вільній конкуренції. Соціальне управління тісно пов'язане з тією чи іншою економічною моделлю, за якою розвивається певна країна. Один з провідних українських економістів О. І. Соскін подав вичерпну характеристику української економічної моделі та наслідки, до якої приводить її розгортання: «Модель державно-монополістичного капіталізму нині переважає в Україні, бо її носії володіють

основною масовою власністю та контролюють «командні висоти» економіки країни. Модель державно-монополістичного капіталізму передбачає створення замкнених груп олігархічного спрямування, базується на державно-монополістичній власності та орієнтується на пріоритетний розвиток експортно-сировинної моделі економіки. Сутність моделі: прихід до влади фінансово-корпоративної групи у формі клану, що захоплює й перерозподіляє державну власність в особистих інтересах, поступово перетворюючись на замкнуте кастове угруповання, яке набуває рис фінансової олігархії паразитичного лихварського компрадорського типу. Природа існуючої в країні влади є номенклатурно-клановою. Усі клани орієнтуються на пошук, одержання та привласнення монопольного прибутку» [6, с.83].

З огляду на вищевикладене, можна виділити два типи соціального управління: безпосереднє, жорстке, відкрите, явне. Фактично першим видом соціального управління є конструюванням нових та застосуванням старих репрезентацій, моделей у формі наказів, розпоряджень або законів. Він заснований на тому, що репрезентації змушують людину або групу людей виконувати певні дії, корегувати свою діяльність. Сюди ж можна віднести і традиційну діяльність держави щодо боротьби з криміналітетом: пошук злочинців та їх покарання відповідно до закону, проведення спеціальних операцій, профілактичну діяльність силових органів тощо. Другий вид управління – опосередкований, м'який, неявний, прихований, заснований на створенні репрезентацій, які поступово, м'яко впливають на свідомість людини, створюючи умови за яких вона самостійно змінює свою діяльність у тому чи іншому напрямку. Парадокс соціального управління полягає в тому, що неможливо створити репрезентації для всього, що існує в світі, досягнути всі процеси, вирішити всі проблеми і завжди щось залишається поза увагою дослідника, управлінця. Кожна людина сприймає культурні артефакти по-іншому, розуміння світу однією людиною може докорінно відрізнятися від розуміння іншою. З огляду на суспільні взаємовідносини соціальне управління можна розглядати як процес взаємодії декількох основних компонентів: суб'єкта управління, об'єкта управління та моделей, які застосовуються в соціальній практиці. В кожній точці свого розвитку окреме, конкретне суспільство є унікальним і не може бути зі стопроцентною точністю відображене в управлінській моделі, однак, ця модель може бути більш або менш адекватною реальному стану речей. Можна сказати, що якщо модель, яку застосовує суб'єкт управління, в цілому адекватна реальності, то в результаті управлінських дій суб'єкт управління досягає поставлених цілей. Можлива й ситуація, коли управлінська модель неадекватна дійсності, про що може свідчити зростання невдоволення громадянами своїм урядом, поширення злочинних соціальних практик, виникнення екстремістських організацій,

абсентеїзм і т. п. Осмислення структури управлінських взаємовідносин доводить, що існує два типи соціального управління: 1. жорстка детермінація системи; 2. «м'які» форми управління, створення умов, для реалізації необхідних тенденцій, керованої еволюції соціального організму.

Серед усього різноманіття соціальних систем та підсистем ми для простоти розгляду виділимо такі варіанти їх деформації:

1. Амбіційні. Система чи підсистема прагне перетягнути на себе права та можливості інших систем.

2. Автаркічні. Система чи підсистема має власні цілі та інтереси, які у цілому збігаються з суспільними, але свої власні інтереси вона ставить вище суспільних.

3. Корупційні. Система чи підсистема має власні цілі та інтереси, які не збігаються або суперечать суспільним, хоча формально ця система прикриває свої інтереси суспільною доцільністю.

4. Кримінальні. Система чи підсистема має власні цілі та інтереси, які є вкрай протилежними суспільним інтересам через їхню нелегітимну природу.

На нашу думку, в українському суспільстві наявні підсистеми всіх чотирьох типів, які активно взаємодіють між собою та мають на меті отримання надприбутків та розгортання власних організаційних можливостей. Очевидно, у тому випадку, коли державні органи заражені корупцією і пов'язані з кримінальними структурами, то, демократичне і ефективне управління суспільством стає неможливим. Український спеціаліст з проблем корупції Н. П. Нелезенко подав ємне визначення цього явища, яке доводить, що даний феномен деформує оптимальну композицію атракторів системи соціального управління: «...Корупція руйнує соціальну основу державності, виводить інтереси окремих державних службовців зі сфери інтересів держави й суспільства, протиставляє приватні інтереси чиновників суспільним потребам і ідеалам. Урешті-решт це призводить до відчуження влади від народу – її суб'єктного носія й народу від влади в особі її суб'єктних носіїв – державних службовців» [7]. Таким чином, успішна боротьба з різними проявами злочинності можлива лише за наявності ефективного та адекватного викликам сучасності державного апарату. Зрозуміло, що на перший план в цьому ракурсі виходить добре відома ідея Конфуція про «благородного мужа» – державця з високими моральними якостями та видатними інтелектуальними здібностями. Безперечно, що відтворення високоефективної національної бюрократії можливе лише за умови продуктивної роботи функції соціального відбору.

Наше дослідження проблеми злочинності та деформації функцій соціального управління доводить, що її вирішення можливе за наступним алгоритмом: 1) розробка стратегії розвитку країни

на основі розгортання потенціалу найціннішого ресурсу України – його талановитого населення та відповідних соціальних структур з метою перетворення нашої держави на центр розвитку технологічних та соціальних інновацій; 2) усунення відчутних деформацій в економічному та політичному житті на основі досвіду розвитку системи соціального управління провідних країн світу (США, Японії, Китаю); 3) пробудження за допомогою процесу анімації територіальних осередків-громад; 4) розбудова мережевого суспільства на принципах кооперації та самовідтворення; 5) підвищення ефективності державного апарату; 6) перезавантаження та гармонізація усіх функцій соціального управління; 7) всебічне вивчення злочинності як суспільного явища, розробка національної програми її подолання, поступове і покрокове виконання даної програми; 8) всебічне осягання сучасних процесів соціального управління на теренах України, її історичних здобутків та поточного зарубіжного досвіду і запуск на цій основі нового циклу вдосконалення соціальної системи.

Висновки. В цілому можна стверджувати, що в сфері соціальної філософії вдалося знайти принципові рішення великої кількості суспільно-економічних і екологічних проблем, запропонувати перспективні ідеї, що дозволяють вийти на нові обрії розвитку сучасного суспільства. У багатьох сферах соціального буття за тисячоліття людського розвитку були накопичені алгоритми побудови і підтримання відносного добробуту, соціального миру, співіснування з природою, подолання злочинності. Обрана нами проблема не була до цих пір системно розглянута в науковій літературі з позицій соціальної філософії. Злочинність в українському суспільстві 1991 – 2016 рр. підняла голову в результаті поєднання багатьох сприятливих умов: розвал старої політичної системи, формування нової соціальної на основі демократичних цінностей, послаблення державних органів, в тому числі і силових. Економічна модель, обрана українською елітою, призвела до зубожіння широких мас населення, стрімкої майнової диференціації, розповсюдженні злочинних соціальних практик: крадіжок, проституції, наркоманії та наркоторгівлі, контрабанди. На жаль, обрана владою стратегія боротьби з криміналітетом не дала відчутних результатів. З огляду на проведений нами аналіз можна пояснити це природою злочинності, яка детермінується багато в чому процесом деструктивного відтворення. За допомогою силових, адміністративних методів та законодавства не вдається припинити даний процес, обмежити його вплив на соціальну систему. Однак можна виділити ряд ефективних інструментів подолання злочинності: створення нової моделі соціальності, що в більшій мірі відповідає інтересам широких мас населення; активізація механізмів підтримання єдності суспільства; підтримання процесів економічної та громадянської самоорганізації.

Очевидно, що, знайшовши «золоту середину» між культурними та соціально-економічними аспектами розвитку країни доцільно застосовувати не тільки «пряме» управління, а й «м'який» вплив на основні соціальні атрактори, за допомогою яких можна регулювати активність суспільства, корегувати вектор

його розвитку, долати процеси деструктивного відтворення поведінки людини. В майбутніх наукових розвідках доцільно зосередитись на розробці державницької стратегії боротьби зі злочинністю, що буде враховувати досягнення сучасної філософської думки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Нелезенко Н. П. Корупція в постіндустріальному суспільстві [Електронний ресурс] / Державне управління. – Режим доступу до журн. : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=643>
2. Bernard T. J., Engel R. Sh. Conceptualizing criminal justice theory [Текст] / T. J. Bernard, R. Sh. Engel // Justice Quarterly. – 2001. – Volume 18 (Issue 1). – Pp. 1-30.
3. Poblete P. T. Best practices in crime analysis: news and lessons from Latin America [Текст] / Patricio Tudela Poblete. – Santiago, Chile: Fundaciyn Paz Ciudadana, 2013. – 23 p.
4. Гусар Л. В. Тенденції розвитку злочинності в Україні [Текст] / Л. В. Гусар // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Випуск 578. Правознавство. – С. 104-108.
5. Jackson J. and Bradford B. Crime, policing and social order: on the expressive nature of public confidence in policing [Текст] / Jonathan Jackson and Bradford Ben // The British journal of sociology. – 2009. – № 60 (3). – Pp 493-521.
6. Карапетян Л. Концептуальные вопросы социального управления [Электронный ресурс]. – Режим доступа к журн. : http://vasilievaa.narod.ru/10_5_99.htm
7. Соскін О. І. Народний капіталізм: економічна модель для України [Текст] / Олег Ігорович Соскін. – К. : ICT, 2014. – 396 с.
8. Однолько І. В. Теоретичні засади запобігання злочинності [Текст] / І. В. Однолько // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». – 2013. – Т. 4. – №. 29. – С. 141-147.
9. Погорецький М. А. Організована злочинність в Україні: тенденції розвитку та заходи протидії [Текст] / М. А. Погорецький // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2007. – №. 16. – С. 99-110.
10. Дремін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества [Текст] / В. Н. Дремін. – Одеса: Юридична література, 2009. – 612 с.
11. Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу до журн. : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0011525-15>
12. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу до журн. : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/396/94>

REFERENCES

1. Nelezenko, N. P., Koruptsiya v postindustrial'nomu suspil'stvi (2013 October) [Corruption in post-industrial society]. General format. Access: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=643> (in Ukrainian).
2. Bernard, T. J., Engel, R. Sh. 2001. Conceptualizing criminal justice theory. Justice Quarterly 18 (1), 1-30.
3. Best practices in crime analysis: news and lessons from Latin America. Fundaciyn Paz Ciudadana. Santiago, Chile. Poblete P. T. (ed.), 2013.
4. Husar, L. V., 2011. Tendentsiyi rozvytku zlochynnosti v Ukrayini [Trends in crime in Ukraine]. Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu. Pravoznavstvo 578, 104-108 (in Ukrainian).
5. Jackson, J. and Bradford B. 2009. Crime, policing and social order: on the expressive nature of public confidence in policing. The British journal of sociology 60 (3), 493-521.
6. Karapetjan, L., Konceptual'nye voprosy social'nogo upravlenija (1999, May) [Conceptual issues of social management]. General format. Access: http://vasilievaa.narod.ru/10_5_99.htm (in Russian).
7. Narodnyy kapitalizm: ekonomichna model' dlya Ukrainy [National capitalism: the economic model for Ukraine]. IST, Kyiv. Soskin O. I. (ed.), 2014 (in Ukrainian).
8. Odnol'ko, I. V., 2013. Teoretychni zasady zapobihannya zlochynnosti [The theoretical basis of crime prevention]. Naukovi pratsi Natsional'noho aviatsiynoho universytetu. Seriya: Yurydychnyy visnyk «Povityrane i kosmichne pravo» 4 (29), 141-147 (in Ukrainian).
9. Pohorets'kyi, M. A., 2007. Orhanizovana zlochynnist' v Ukrayini: tendentsiyi rozvytku ta zakhody protydyi [Organized crime in Ukraine: trends development and countermeasures]. Borot'ba z orhanizovanoyu zlochynnistyu i koruptsiyeyu (teoriya i praktyka) 16, 99-110 (in Ukrainian).
10. Prestupnost' kak social'naja praktika: instiucional'naja teorija kriminalizacii obshhestva [Crime as a social practice: institutional theory of the criminalization of society]. Juridichna literatura, Odesa. Dremyn V. N. (ed.), 2009 (in Russian).
11. Pro zakhody shchodo posylennya borot'by zi zlochynnistyu v Ukrayini [About measures to strengthen the fight against crime in Ukraine] (2015, June 19). General format. Access: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0011525-15> (in Ukrainian).
12. Ukaz prezidenta Ukrainy «Pro nevidkladni zakhody shchodo posylennya borot'by zi zlochynnistyu» [Decree of the President of Ukraine «On urgent measures to strengthen the fight against crime»] (2003, October 29). General format. Access: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/396/94> (in Ukrainian).

Іванов Євген Валентинович – кандидат історичних наук, доцент
Одеська національна академія харчових технологій
Адреса: 65039, Одеса, вул. Канатна, 112
E-mail: ivanovev77@gmail.com

Ivanov Yevhen V. – PhD in history, associate professor
Odessa National Academy of Food Technologies
Address: 112, Kanatna Str., Odessa, Ukraine, 65039
E-mail: ivanovev77@gmail.com

Етимологія та сутнісні характеристики принципу субсидіарності

І. В. Данилюк

*Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України,
Київ, Україна*

УДК 130.1:316.012
doi: 10.15421/1717105

У даній статті здійснено спробу окреслити етимологічні витoki принципу субсидіарності. Проаналізовано перші згадки поняття «субсидіарність» у римській військовій справі, піддано аналізу значення даного поняття в римській військовій справі та здійснено огляд історичної кристалізації принципу субсидіарності у політичній думці.

Виявлено, що після тривалого забуття поняття субсидіарність повертається в політичну думку на межі XIX століття німецьким єпископом Еммануелем фон Кеттелером, який пропонував «*subsidiäres Recht*», як закон для встановлення меж та повноважень у взаємовідносинах між державою та суспільством. Пізніше поняття субсидіарність запозичить у Кеттелера папа Пій XI та проголосить даний принцип в енцикліці «*Quadragesimo anno*». В подальшому принцип субсидіарності стане одним з фундаментів у католицькому соціальному вченні для побудови відносин між державою та суспільством. Розкрито, що саме в лоні Соціальної доктрини Церкви були і розроблені та визначені етичні, політичні і соціальні основи принципу субсидіарності.

Здійснюється аналіз сучасного визначення принципу субсидіарності та проаналізовано основні характеристики принципу субсидіарність, що окреслює відносини між державою, спільнотою та громадянином у сучасній політичній думці.

Ключові слова: субсидіарність; влада; держава; суспільство

The etymology and essential characteristics of the subsidiarity principle

Y. V. Danyliuk

Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine

The etymological origins of the subsidiarity principle have been outlined in the article. The first mention of the notion of «subsidiarity» in the Roman military affair has been explored and analyzed, the analysis of the meaning of the «subsidiarity» concept in the Roman military affairs has been made and an overview of the historical crystallization of the subsidiarity principle in political thought has been given. It has been noted that from its initial use, the term «subsidiarity» was understood as a principle of weighted help in the situation of necessity, which is the basic etymological meaning of the subsidiarity principle.

It has been found that after a long neglect of the subsidiarity concept, at the nineteenth century it was returned to the political thought by the German bishop Emmanuel von Ketteler, who suggested «*subsidiäres Recht*», a law which established limits and powers in the relationship between the state and society. Later, the concept of subsidiarity was borrowed from Ketteler by Pope Pius XI and was proclaimed in the Encyclical «*Quadragesimo anno*» as a principle of relations between the state and society. Subsequently, the principle of subsidiarity is one of the basic ones in the Catholic social doctrine on building a relationship in the state and society. It has been discovered that the ethical, political and social foundations of the subsidiarity principle were developed and defined exactly in the bosom of the Social Doctrine of Church.

Analysis of the current definition of the subsidiarity principle has been performed in the article and main characteristics of the subsidiarity principle, which outlines the relations between the state, the community and the citizen in modern political thought, have been described. The fundamental political components have been clarified as a criterion for proper relations between the authorities of various hierarchical levels and the civil society.

Today, the subsidiarity principle is fully affirmed and recognized in political thought, both at the national level of individual states and at the international level. For example, the subsidiarity principle is declared to be a basic principle of the European Constitution, the qualitative normative criterion of relations between the European Union and the member states, and on the other hand, the subsidiarity principle serves as the cornerstone of a pluralistic legal system in terms of identities and interests.

Keywords: subsidiarity; authorities; state; society

Цитування даної статті: Данилюк І. В. Етимологія та сутнісні характеристики принципу субсидіарності / І. В. Данилюк // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 130-135. doi: 10.15421/1717105

Citation of this article: Danyliuk, Y. V., 2017. Etymolohiya ta sutnisni kharakterystyky pryntsyphu subydyarnosti [The etymology and essential characteristics of the subsidiarity principle]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 130-135. doi: 10.15421/1717105 (in Ukrainian).

Received: 18.06.2017

Accepted: 16.07.2017

Этимология и существенные характеристики принципа субсидиарности

И. В. Данилюк

Дипломатическая академия Украины при Министерстве иностранных дел Украины, Киев, Украина

В данной статье предпринята попытка очертить этимологические истоки принципа субсидиарности. Проанализированы первые упоминания понятия «субсидиарности» в римском военном деле, подвергнуть анализу значение данного понятия в римском военном деле и сделан обзор исторической кристаллизации принципа субсидиарности в политической мысли.

Выявлено, что после длительного забвения понятие субсидиарности возвращается в политическую мысль немецким епископом Эммануэлем фон Кеттелером, который предлагал «*subsidiäres Recht*», как закон для установления границ и полномочий во взаимоотношениях между государством и обществом. Позже понятие субсидиарности позимствует у Кеттелера папа Пий XI и провозгласит данный принцип в энциклике «*Quadragesimo anno*». В дальнейшем принцип субсидиарности станет одним из фундаментов в построении отношений в государстве и обществе ради достижения общего блага в католическом социальном учении, которое разработает и определит этические, политические и социальные основы принципа субсидиарности.

Осуществляется анализ современного определения принципа субсидиарности и проанализированы основные характеристики принципа субсидиарности, что определяет отношения между государством, обществом и гражданином в современной политической мысли.

Ключевые слова: субсидиарность; власть; государство; общество

Постановка проблеми. Серед причин, які лежать в основі дослідження, яке з'являється в цьому виданні, найбільш важливим є, безсумнівно, визнання того, що, незважаючи на поширення поняття «субсидиарності» в політичному дискурсі та впровадженні принципу субсидиарності в законодавстві України, про його етимологічні витoki мало сказано, а це означає, що послідовність правового принципу і його конкретний потенціал, як і раніше, залишається в значній мірі невизначеним.

Без сумніву, принцип субсидиарності утверджується в українському законодавстві та у відносинах центру та регіонів, але важливо визначити його історичні витoki. Адже дослідження етимологічних витоків принципу субсидиарності сприятиме обізнаності з становлення даного принципу в політичній науці та допоможе визначити етичні, політичні і соціальні основи принципу субсидиарності, що в кінцевому результаті сприятиме у використанні принципу субсидиарності на практиці державними службовцями, управлінцями та громадськими активістами.

Аналіз досліджень і публікацій. Історичні витoki поняття «субсидиарність» шукаємо в італійських термінологічних словниках, а саме *Vocabolario della lingua italiana* [23] 1840 року видання, *Nuovo vocabolario italiano-latino* [17] 1859 року видання та більш сучасному *Grande dizionario della lingua Italiana* [12] 2000 року видання. Щодо кристалізації принципу субсидиарності в політичній думці важливим документом виступає Енцикліка Пія XI *Quadragesimo anno* [20] 1931 року, в якому вперше рекомендується принцип субсидиарності як принцип згідно з яким мають будуватись відносини між державою та суспільством, а також підручник С. Папа «*La sussidiarietà alla prova*» [19] та Г. Лобрано «*Saperi e poteri locali*» [14], в яких здійснено аналіз введення принципу субсидиарності в політичну думку Європи в XIX столітті. Щодо сьогоденного розуміння принципу субсидиарності

ті вартими уваги виступають напрацювання таких іноземних Д. Болоніно [8], А. Фоссаті [10], Л. Гаєта [11], Л. Малфер [15], П. Саварезе [21], Р. Сіріко [22] та вітчизняних Т. Панченко [5], С. Квітка [2], А. Некряч [4], В. Єлагін [1], К. Чабанова [6] науковців.

Мета дослідження дослідити етимологічні витoki та сутнісні характеристики принципу субсидиарності.

Завдання статті: 1) окреслити історичні витoki поняття «субсидиарність», 2) простежити становлення принципу субсидиарності в політичній думці на межі XIX – XX століть та 3) дати сучасне розуміння ролі принципу субсидиарності у відносинах держави – суспільства – громадянина.

Виклад основного матеріалу. З етимологічної точки зору термін «субсидиарність» походить від латинського *subsidium*, що означає «допомогу в потребі, порятунком» [23, с. 1461]. У перших згадках даний термін використовувався в римській військовій термінології, де вказував на резервні війська, підмогу; тобто частина війська позаду бойової лінії, яка мала прийти на допомогу іншим у разі потреби [23, с. 1461]. Слово *subsidium* також пов'язано з дієсловом *subsidiore*, що означає «приходити на допомогу» [23, с. 1461]. Як поняття субсидиарність має також спільне коріння з такими словами, як *sussidio*, *sussidiare*, *sussidiario* [17, с. 2178], що означає «допомога», але не така мирна, як принцип субсидиарності, який ми знаємо сьогодні.

Слово *subsidium* у римській військовій справі трактується як зважена допомога за необхідності, щоб а) надати допомогу у випадку потреби (порятунком від можливої поразки), б) завдати вирішального удару під час битви з метою переможного вирішення битви. Важливо відмітити, що латинське походження слова «субсидиарність» вказує на наступні два різних значення: бути готові втрутитися і втрутитися, щоб підтримати.

Пізніше слово *subsidiium* використовується і в побуті давніх римлян, у випадках необхідності завершити певні громадські роботи (будівництво мостів, доріг, каналів тощо) відповідно до попередньо визначених часових рамок (часто - щоб встигнути до свят) [23; 17].

У середні віки термін «субсидіарності» був втрачений і не використовувався, а потім повернувся в термінологію XIX століття. Віднаходить і використовує вперше термін «субсидіарність» німецький єпископ Еммануель фон Кеттелер, депутат Національного Сейму Франкфурта, автор вислову «*subsidiäres Recht*» [14, с. 94]. Це була програма політичних реформ, в яких засуджувалось неконтрольоване втручання держави в життя суспільства, яке, згідно з Кеттелером, «було важким абсолютизмом, істинним рабством духу і душі, якщо держава зловживає тим, що я називаю Закон субсидіарності» [19, с. 8]. Із цим твердженням німецький єпископ вводить «закон субсидіарності»: «закон, який повинен встановити межі втручання держави в справи суспільства, і в той же час визначити обставини, коли держава має право втручатися в справи суспільства» [19, с. 8].

Водночас філософські витоки принципу субсидіарності такі стародавні, що деякі дослідники ведуть їх до Аристотеля, а інші – до Фоми Аквінського або до Альтузюса. У більш пізній період в філософсько-політичних доктринах декларувалась ідея про субсидіарний характер держави у взаємовідношенні до суспільства і людини, ідеї, які можна відносити до субсидіарних, розвивались у працях Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, В. Гумбольдта, Г. В. Ф. Гегеля, Б. Франкліна, Т. Пейна, Т. Джефферсона, А. де Токвіля, В. Острома, Е. фон Кеттелера та ін.

У той час як з погляду історії політичної думки можна простежити, що визначення етичних, політичних і соціальних основ субсидіарності були розроблені Пієм XI в «*Quadragesimo anno*» (1931), які, власне, і є основою сучасної концепції субсидіарності, яка у 1931 р. була визначена наступним чином: «...повинна залишатися чинною дуже важлива засада суспільної філософії: незаконним є відбирати в окремих осіб змогу робити те, що вони можуть зробити власними силами і старанністю та доручати це спільноті. Так само несправедливим є доручати більшому і ієрархічно вищому згромадженню те, що можуть здійснити менші і нижчі громади. Це є водночас велика шкода і порушення належного ладу в суспільстві; адже природною метою будь-якої діяльності самого суспільства є надати членам суспільного організму додаткову допомогу, а не придушувати і поглинати їх» [20, №80].

Для запобігання незаконного поглинання та втручання вищого рівня влади в нищий, Пій XI пропонує, ввести розподіл повноважень відповідно до принципу субсидіарності, а саме: необхідно,

щоб найвища влада Держави передавала меншим і нижчим спілкам виконання справ і обов'язків меншої ваги, які, зрештою лише відвертали б її від важливіших завдань; таким чином вона зможе з більшою свободою, силою та ефективністю виконувати ту роль, яка належить тільки їй, бо тільки вона може ці завдання виконувати: тобто завдання керівництва, нагляду, заохочення та стримування, залежно від випадку і потреби.

Отож люди на керівних постах повинні бути твердо переконані, що чим досконаліше буде дотримуватися ієрархічного порядку між різними асоціаціями, відповідно до засади допоміжної функції суспільної діяльності, тим ефективнішою буде влада і здоровішим громадське життя, а отже, тим щасливішою і багатшою буде сама Держава» [20, № 81].

Сьогодні ж термін «субсидіарності» використовується для визначення ролі втручання центральної влади та розглядається як останній «засіб» у випадках, коли суб'єкти та інститути локального рівня не в змозі самостійно забезпечити втілення рішень, тобто надається перевага прийняттю рішень на рівні якомога «ближчому» до громадянина [11, с. 121].

Щоб краще зрозуміти сучасну суть принципу субсидіарності, ми звертаємося до «Великого словника італійської мови», відповідно до якого принцип субсидіарності є «принципом ідеологічно-інституційного походження з християнської соціальної доктрини католицького натхнення, який по-різному трактується в інших демократично-ліберальних концепціях суспільства і держави, відповідно до якого структури і політичні інституції більш високого рівня, зокрема, такі як національна держава, повинні піклуватися тільки про аспекти загального блага (для прикладу військова оборона, грошово-кредитна політика і т.д.), тому не можуть адекватно забезпечити структури та інститути нижчого рівня (проміжні соціальні органи), такі як місцеві громади, організації профспілок, добровільні ініціативи (на практиці, те, що роблять настоятелі церкви) та інші «волонтерські» організації чи організації приватного типу (асоціації, кооперативи, підприємства)» [12, с. 579].

Отож, загалом, принцип субсидіарності є принципом організації спільноти і виступає в ролі організуючого принципу, який об'єднує людей та їхні соціальні утворення в інститути та скеровує їх «на регулювання всієї системи взаємовідносин між самими людьми, ринком і державою» [13, с. 51].

У світлі розуміння субсидіарності політична влада в відносинах з громадянським суспільством не може мати за мету ексклюзивну та односторонню організацію суспільства. Громадянське суспільство має керувати собою самостійно, з повною та вільною ініціативою, в той час як завдання політичної влади полягає в захисті, допомозі і регулюванні [18, с. 32]. Принцип субсидіар-

ності, отож, вимагає поваги до автономії. Держава не є абсолютною причиною (також тому що спільнота безпосередньо стикається з проблемами, які розглядаються, таким чином знає краще відповіді на питання та способи ефективнішого вирішення проблеми), політична влада, залишаючи за собою функції по контролю і нагляду, втручається тільки в умовах продиктованих об'єктивною необхідністю [16, с. 53-54].

Принцип субсидіарності визначає модель організації та політичні дії у відповідності до взаємодоповнюваності, підтримки та інтеграції, а не заміни [10, с. 43]. Субсидіарність передбачає відмову від систематичних форм експропріації завдань та ініціатив, що мають відношення до тих, хто безпосередньо змушений здійснювати необхідні втручання [22, с. 9]. Як слушно зазначає український науковець С. Квітка, принцип субсидіарності «не тільки визнає наявність обмежень центральної влади, а й пропонує методичку визначення обсягу повноважень місцевих органів управління» [2, с. 30].

Суспільно-політична конструкція, що базується на принципі субсидіарності, передбачає державно-приватну систему втручання, розроблену у відповідності до принципу інтеграції сфер автономії, а не на взаємовиключенні [10, с. 44]. Відповідно до принципу субсидіарності, всі вищестоящі інститути повинні надати допомогу (*subsidium*) – підтримку, просування, розвитку – по відношенню до нижчих [3, с. 186].

Устрій, заснований на принципі субсидіарності, передбачає визнання і заохочення організацій, асоціацій та спільноти, в яких віссю виступає «людина-сім'я-група», які і складають суспільство [22, с. 10]. Тому субсидіарність у своїй основі має «визнання фундаментальних прав індивідів і соціальних груп, а отже, і першість таких прав по відношенню до держави» [10, с. 43]. Це не означає, виклик прерогативам державної влади, яка насправді є необхідною для забезпечення, захисту, контролю та координування всієї діяльності, що представляє спільний інтерес [10, с. 43].

У підсумку, субсидіарність сприяє здійсненню ініціатив власне громадянином (ами), тому що громадянин (и) є той (ті), хто знає (ють) краще свої проблеми та потреби і, отже, знають кращі способи вирішення своїх проблем та задоволення потреб [8, с. 54].

Принцип субсидіарності є інституційним еле-

ментом, що має сильний вплив на процес прийняття рішень, оскільки заснований на тому, що спосіб яким цей принцип реалізується, має наслідки на функції, завдання, цілі, які різні установи, організації та державні установи переслідують [8, с. 55]. У даному конкретному сенсі принцип субсидіарності сприяє співробітництву між державою і регіонами та між державою і громадянами, у плані інтеграції, «діючи як фактор «відновлення рівноваги» у здійсненні його для того, щоб уникнути можливих зловживань» [7, с. 153], як прості індивіди, так і групи людей здатні співпрацювати в дусі доброї волі один з одним і з процедурним контролем установ, сприяючи суспільному добробуту [21, с. 33].

Опосередковано шлях, що сприяє субсидіарності «може бути можливістю до побудови нової етичної культури, яка може допомогти поширити соціальну відповідальність» [15, с. 63] управлінців щодо своїх громадян. Але не тільки: відповідно до принципу субсидіарності самі громадяни, не в меншій мірі від управлінців, відповідальні за власне майбутнє, і майбутнє своїх поколінь.

Висновок. Таким чином, від початкового використання в історії терміну «субсидіарності» декларується, як принцип зваженої допомоги в необхідності, який є його основним етимологічним сенсом. Але тільки з часом, особливо останнім часом, були з'ясовані його фундаментальні політичні складові, як критерій належних відносин між владою різних ієрархічних рівнів та між владою та компонентами громадянського суспільства.

Сьогодні принцип субсидіарності має повне ствердження і визнання в політичній думці як на національному рівні окремих держав, так і на міжнародному рівні.

Так, наприклад, принцип субсидіарності задекларований в якості основного принципу в Європейській Конституції, маючи роль нормативного критерію у відносинах між Європейським Союзом і державами-членами, а з іншої сторони, служить в якості наріжного каменя плюралістичної правової системи з погляду ідентичностей та інтересів.

Перспектива подальших досліджень у даному напрямі окреслюється необхідністю визначення витоків, кристалізації в політичній думці та значення принципу субсидіарності, що, в свою чергу, сприятиме кращому впровадженню принципу субсидіарності в суспільні відносини та місцеве самоврядування в Україні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Єлагін В. Соціальна держава та принцип субсидіарності в системі владних відносин провідних держав світу [Текст] / В. Єлагін // Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – № 1. – С. 359-367.
2. Квітка С. Принцип субсидіарності та процеси децентралізації в Україні [Текст] / С. Квітка // Аспекти публічного управління. – 2015. – Т. 3. – № 4 (18). – С. 28-35.
3. Комpendіум соціальної доктрини Церкви [Текст] / Папська комісія «Справедливість та мир». – К.: Кайрос, 2008. – 536 с.
4. Некряч А. Субсидіарність по-українськи: реалії та перспективи (політологічний аналіз) [Текст] / А. Некряч // Проблеми міжнародних відносин. – 2010. – № 1. – С. 23-37.
5. Панченко Т. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку [Текст] / Т. Панченко. – Х.: Майдан, 2011. – 365 с.
6. Чабанова К. Принцип субсидіарності в процесі децентралізації влади [Текст] / К. Чабанова // Державна політика щодо місцевого самоврядування: стан, проблеми та перспективи. – 2014. – № 2. – С. 95-106.
7. Agosta S. La leale collaborazione tra Stato e regioni [Text] / S. Agosta. – Milano: Giuffrè, 2008. – 345 p.
8. Bolognino D. Le nuove frontiere della cittadinanza sociale [Text] / D. Bolognino // Democrazia partecipativa e nuove prospettive della cittadinanza. A cura di G. C. De Martin, D. Bolognino. – Padova: CEDAM, 2010. – P. 23-90.
9. Costa P. Sui debiti concettuali del principio di sussidiarietà. Contributo allo studio di un concetto quasi-moderno [Text] / P. Costa // Amministrazione in Cammino. – 2012. – P. 1-10.
10. Fossati A. Lo Stato della democrazia repubblicana: Elementi di diritto pubblico [Text] / A. Fossati. – Milano: EDUCatt, 2010. – 162 p.
11. Gaeta L. Sussidiarietà e sicurezza sociale: una prospettiva storica dell'approccio «a più livelli» [Text] / L. Gaeta // Studi in onore di Remo Martini. Vol. II. A cura di R. Martini. – Milano: Giuffrè, 2009. – P. 121-137.
12. Grande dizionario della lingua Italiana. XX. S. v. Sussidiarietà – 579 p. SQUI-TOG [Text] / A cura di Salvatore Battaglia. – Torino: Unione tipografico – Editrice Torinese, 2000. – 1110 p.
13. Lazzaro A. Volontariato e pubblica amministrazione: stato attuale e nuove prospettive [Text] / A. Lazzaro. – Milano: Giuffrè, 2006. – 156 p.
14. Lobrano G. Saperi e poteri locali: un problema costituzionale e la sua soluzione in chiave storica-sistemica [Text] / G. Lobrano // Sviluppo e saperi nel Mediterraneo. A cura di E. Deriu. – Milano: Franco Angeli, 2012. – P. 81-104.
15. Malfer L. Fattore 4. Uno slogan per la sostenibilità del welfare [Text] / L. Malfer. – Milano: Franco Angeli, 2011. – 192 p.
16. Minnerath R. The fundamental principles of social doctrine. The issue of their interpretation [Text] / R. Minnerath // Pursuing the common good: how solidarity and subsidiarity can work together. Edited by S. Margaret. – Archer e Pierpaolo Donati, 2008. – P. 45-56.
17. Nuovo vocabolario italiano-latino: compilato ad uso delle scuole. S. v. Sussidiarietà. – 2178 p. Luigi Della Noce e Federico Torre. – Torino: Tip. F. Favale. 1859. – 2527 p.
18. Nicotri F., Boschetti M., Raimondo E., Rossi A. Stato e Sussidiarietà: l'istituzione, la famiglia, la società civile [Text] / F. Nicotri, M. Boschetti, E. Raimondo, A. Rossi // Sinderesi: fondamenti di etica pubblica. A cura di S. Sangalli. – Roma: GBPress, 2012. – P. 27-74.
19. Papa S. La sussidiarietà alla prova: i poteri sostitutivi nel nuovo ordinamento costituzionale [Text] / S. Papa. – Milano: Giuffrè Editore, 2008. – 362 p.
20. Pio XI. Quadragesimo anno [Text] / Pio XI. – Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1931. – 148 n.
21. Savarese P. La sussidiarietà e il bene comune [Text] / P. Savarese. – Roma: Nuova Cultura, 2014. – 162 p.
22. Sirico R.A. Sussidiarietà, società e diritti. Comprensione ed applicazione [Text] / A cura di R. Sirico e D. Antiseri. Traduzione di F. Felice. // Il principio di sussidiarietà: la difesa della persona umana. – Roma: Grand Rapids, 2003. – P. 7-42.
23. Vocabolario della lingua italiana già compilato dagli accademici della Accademia della Crusca. Tomo secondo, parte seconda. S. v. Sussidiarietà – 1461 p. A cura di G. Manuzzi. – Firenze: Appreso David Passigli e Socj, 1840. – 1656 p.

REFERENCES

1. Elagin, V., 2009. Sozialna derzava ta prunzup subsudiarnosti v sistemi vladnuh vidnosun providnuh derzav svitu [Welfare state and the principle of subsidiarity in the system of power relations leading countries]. Aktualni problemu derzavnogo upravlinnia 1, 359-367 (in Ukrainian).
2. Kvitka, S., 2015. Prynzyp sybsydiarnosti i prozes dezentralisazii v Ukraini [Principle of subsidiarity and processes of decentralization in Ukraine]. Aspekty publichnoho upravlinnya 3; 4 (18), 28-35 (in Ukrainian).
3. Kompendium socialnoi doktryny Tserkvy [Compendium of the Social Doctrine of the Church]. – Kyiv: Kairos, 2008. – 536 (in Ukrainian).
4. Nekriach A., 2010. Subsidiarnost po-ukrainsku: realij ta perspektuvu [Subsidiarity in Ukrainian]. Problemu miznarodnuh vidnosun 1, 23-37 (in Ukrainian).
5. Panchenko, T., 2011. Prunzup subsudiarnosti u suchasnomu demoratuchnomu rozvutku [Principle of subsidiarity in modern democratic development]. Harkiv. 365 (in Ukrainian).
6. Chabanova, K., 2014. Prunzup subsudiarnosti v prozesah dezentralizazij vladu [The principle of subsidiarity in the process of decentralization]. Derzavna polituka do miszevogo samovriaduvannia: stan, problem ta perspektuvu 2, 95-106 (in Ukrainian).
7. Agosta, S., 2008. La leale collaborazione tra Stato e regioni [The loyal collaboration between the state and the regions]. Milano, Italia, 345 (in Italian).
8. Bolognino, D., 2010. Le nuove frontiere della cittadinanza sociale [The new frontiers of social citizenship]. // Democrazia partecipativa e nuove prospettive della cittadinanza. A cura di G. C. De Martin, D. Bolognino. Padova, Italia. 23-90 (in Italian).
9. Costa, P., 2012. Sui debiti concettuali del principio di sussidiarietà [About the conceptual debts of the subsidiarity principle]. // Amministrazione in Cammino. Italia. 1-10 (in Italian).
10. Fossati, A., 2010. Lo Stato della democrazia repubblicana: Elementi di diritto pubblico [State of Republican Democracy: Elements of Public Law]. Milano, Italia. 162 (in Italian).
11. Gaeta, L., 2009. Sussidiarietà e sicurezza sociale: una prospettiva storica dell'approccio «a più livelli» [Subsidiarity and Social Security]. // Studi in onore di Remo Martini. Vol. II. A cura di R. Martini. Milano, Italia. 121-137 (in Italian).
12. Grande dizionario della lingua Italiana. XX. S. v. Sussidiarietà. SQUI-TOG. A cura di Salvatore Battaglia. Torino, Italia: Unione tipografico – Editrice Torinese. 2000. 579 (in Italian).
13. Lazzaro, A., 2006. Volontariato e pubblica amministrazione: stato attuale e nuove prospettive [Volunteering and public administration]. Milano, Italia. 156 (in Italian).
14. Lobrano, G., 2012. Saperi e poteri locali: un problema costituzionale e la sua soluzione in chiave storica-sistemica [Local knowledge and powers]. // Sviluppo e saperi nel Mediterraneo. A cura di E. Deriu. Milano, Italia. 81-104 (in Italian).

15. Malfer, L., 2011. Fattore 4. Uno slogan per la sostenibilità del welfare [Factor 4. A slogan for the sustainability of welfare]. Milano, Italia. 192 (in Italian).
16. Minnerath, R., 2008. The fundamental principles of social doctrine. The issue of their interpretation. Pursuing the common good: how solidarity and subsidiarity can work together. 45-56 (in English).
17. Nuovo vocabolario italiano-latino: compilato ad uso delle scuole [New Italian-Latin vocabulary]. S. v. Sussidiarietà. Luigi Della Noce e Federico Torre. Torino, Italia: Tip. F. Favale. 1859. 2178 (in Italian).
18. Nicotri, F., Boschetti, M., Raimondo, E., Rossi, A., 2012. Stato e Sussidiarietà: l'istituzione, la famiglia, la società civile [State and Subsidiarity]. Sinderesi: fondamenti di etica pubblica. A cura di S. Sangalli. Roma, Italia. 27-74 (in Italian).
19. Papa, S., 2008. La sussidiarietà alla prova: i poteri sostitutivi nel nuovo ordinamento costituzionale [Subsidiarity on the exam: the replacement of powers in the new constitutional order]. Milano, Italia. 362 (in Italian).
20. Pio XI. 1931. Quadragesimo anno [Quadragesimo anno]. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana. (in Italian).
21. Savarese, P. 2014. La sussidiarietà e il bene comune [Subsidiarity and the common good]. Roma, Italia. 162 (in Italian).
22. Sirico, R. A., 2003. Sussidiarietà, società e diritti. Comprensione ed applicazione [Subsidiarity, Society and Rights]. Il principio di sussidiarietà: la difesa della persona umana. A cura di R. Sirico e D. Antiseri. Traduzione di F. Felice. Roma, Italia. 7-42 (in Italian).
23. Vocabolario della lingua italiana già compilato dagli accademici della Accademia della Crusca. Tomo secondo, parte seconda [Vocabulary of the Italian language]. S. v. Sussidiarietà. A cura di G. Manuzzi. Firenze, Italia: Appreso David Passigli e Socj. 1840. – 1461. (in Italian).

Данилюк Іван Васильович – аспірант

Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України

Адреса: 01001, Київ, вул. Велика Житомирська, 2

E-mail: IvanDanyluk@gmail.com

Danyliuk Ivan V. – postgraduate

Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine

Address: 2, Velyka Zhytomyrska Str., Kyiv, Ukraine, 01001,

E-mail: IvanDanyluk@gmail.com

**ІСТОРИК – УКРАЇНІСТ
(ПРОФЕСОРУ СЕРГІЮ СВІТЛЕНКУ – 60 !)**

Напевно, в житті кожної самотньої, творчої особистості є якийсь непомітний зовні, але обов'язково присутній внутрішній стрижень, навіть якась іманентно властива лише їй внутрішня таїна, розгадувати яку в першу чергу доводиться самій людині, пізнаючи себе як би із середини, а уже потім з'являються ті, кого зацікавило щось написане чи сказане нею, просто небайдужі до її долі, кому захотілося поділитися своїми роздумами про життєві, професійні й суто людські грані такої особистості. Історик, безперечно, – в цьому ж ряду, в цій площині суспільно значущих координат, уособлюючи собою високопробний інтелектуальний продукт, здатний не тільки адекватно, правдиво відтворювати й пояснювати минуле, але й науково вивірено проектувати, прогнозувати майбутнє.

Натомість не варто забувати, що яким би талановитим не був історик, яким би вагомим чи не дуже був його творчий доробок, більшість із зробленого ним добувається зазвичай не просто, нерідко у нещадній боротьбі з умовами, обставинами, викликами часу, та й чого гріха таїти, і з самим собою. І справді, як говорили древні мудреці, – Non est facile ad astra iter! При цьому не кожному вдається зберегти, так би мовити, «обличчя», репутацію «незалежного» дослідника минувшини й не

скотитись у болото кон'юнктурщини, міфотворчості, тісно пов'язаних з політикою, ідеологією, правлячим класом.

Не секрет, що певна частина можновладців так чи інакше намагається використати історію, як суперчутливий індикатор соціального самопочуття, для реалізації своїх вузькоєгоїстичних, кланових інтересів, цинічного зведення рахунків з минулим, опозицією, обґрунтування сумнівних ідеологем, стратегій, проектів тощо. Відтак чесному історикові й доводиться подеколи, що називається, «тримати удар», відстоюючи своє пріоритетно-ексклюзивне право на фахове пізнання й розуміння минулого, окремих його драматичних сторінок, яке далеко не завжди вписується в схему їх суб'єктивного сприйняття чиновництвом.

Таким зовсім не безхмарним є життєве й професійне повсякдення багатьох творчих людей, такою реально дивовижною є іронія їхньої долі, жорстка діалектика й закономірність їхнього співіснування в соціумі. Добре це підмітив, як на мене, ще німецький письменник-гуманіст Т.Манн: «Взагалі говорячи, талант дуже складне, важке поняття, і справа тут не стільки в здібностях людини, скільки в тому, що являє собою людина як особистість. Ось чому можна сказати, що талант є здатність віднайти власну долю» (курсив наш. – В.І.).

На моє переконання, ювіляр жодним чином професійно й морально не сфальшував, не поступився принципами «перед обставинами», він знайшов, викував і продовжує вигранювати власну долю яскравим розмаїттям мозаїчних картин, демонструючи взірць сумлінного й самовідданого служіння історичній науці, рідній Батьківщині, людям.

Сергій Іванович Світленко народився 7 липня 1957 р. в м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро) в родині службовців. Батько Іван Якович Світленко (1927-2015) – виходець із селян, народився теж 7 липня, як і син, учасник Другої світової війни, у повоєнний час після закінчення Дружківського машинобудівного технікуму працював у промисловому секторі Дніпропетровська: майстром, начальником цеху, на інженерно-технічних посадах. Мама – Марта Степанівна Світленко, в дівочтві Хаджинська (1928), із містян, закінчила Артемівський кераміко-механічний технікум і трирічну партшколу (диплом якої тоді прирівнювався до вищої освіти за рівнем учительських інститутів), працювала у Дніпропетровському раднаргоспі, в об'єднанні «Дніпробудматеріали».

За чесну і сумлінну працю, активну громадську діяльність подружжя Світленків удостоєні численних відзнак, гідно вшановані у своїх трудових колективах. Здебільшого власним прикладом – працелюбністю, порядністю, людяністю, батьки й виховували сина, створюючи при цьому сімейну ауру добра, щирих почуттів, взаємоповаги, справедливості. Усіляко допомагала й бабуся

Юля, залучаючи онука до осягнення премудростей духовного світопізнання через твори майстрів художнього слова – Олександра Пушкіна, Івана Крилова, Миколи Гоголя, Миколи Некрасова, Тараса Шевченка, Жуля Верна, Марка Твена, Рафаелло Джованьолі та інших класиків.

До речі, в роду Сергія Івановича не тільки міцні трудові, а й глибокі духовні коріння. Прадід його по батьковій лінії Роман Євстафійович, приміром, належав до православних священників, служив головою церковної ради в с. Олексіївка на Донеччині. У 1937 р. він, як і безліч його «колеги» з різних конфесій, потрапив під молох сталінського терору, був заарештований органами НКВС, а сумнозвісною «трійкою» засуджений до розстрілу. І лише через півстоліття (1989) з нього офіційно зняли тавро «ворог народу» й повністю реабілітували.

Не минули родину Світленків й усі три радянські голодомори, особливо другий початку 1930-х років, коли сім'я ледве вижила, мабуть, завдяки тому, що дід ювіляра – Яків Романович записався до колгоспу, де на трудодні видавали мізерні пайки їжі.

Ці чи не найдраматичніші сторінки нашого відносно недавнього минулого, його справжні «оголені нерви» не могли, звісно, залишити осторонь і не спонукати історика Світленка до професійного їх осмислення й пошуку відповіді на ключове питання: чому так сталося? Відтак він став одним з найактивніших співавторів у реалізації обласної програми «Реабілітовані історією» та підготовці фундаментальних регіональних видань – двотомника про масові репресії на Дніпропетровщині за радянських часів (2009) і обласного тому Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні (2008). Добре знаю: йому дуже хотілося бодай у такий спосіб посприяти відновленню історичної справедливості щодо земляків – безвинних мучеників радянського режиму. І він це зробив!

Формування світоглядної і духовної парадигми Сергія Світленка відбувалося у російськомовному переважно середовищі Дніпропетровська, але значною мірою й під благотворним впливом української мови, літератури, культури, національних звичаїв і традицій. Тяга до українського виявлялася у нього вже, певно, на генетичному рівні, коли Сергій відвідував свого діда Якова Романовича і бабусю Тетяну Полікарпівну на Донеччині. Хоч їхня мова не була вишукано літературною, мала чимало російських мовних домішок та «модифікацій» місцевого походження, однак це була рідна українська, і саме так онук її сприймав.

Із любов'ю і вдячністю згадує Сергій свої україномовні студії в російськомовних школах № 18 і 26, де він здобував середню освіту. Особливо приємні враження залишила вчителька української мови та літератури з СШ № 26 Полі-

на Василівна Хоруженко, яка застосовувала різні інтерактивні прийоми та методики, щоб зацікавити учнів своїм предметом. Очевидно, саме на її уроках майбутній професор-україніст відкрив для себе цвіт української літератури у творчості Івана Котляревського і Григорія Квітки-Основ'яненка, Тараса Шевченка і Марка Вовчка, Панаса Мирного та Івана Нечуя-Левицького, Івана Франка й Лесю Українку, Михайла Коцюбинського та Ольгу Кобилянську, Юрія Смолича і Юрія Яновського, Андрія Малишка та Максима Рильського, Павла Тичини, Олеся Гончара та ін.

Занурюючись таким чином у глибинні пласти українства, Сергія Світленка, як і багатьох його однолітків, з дитинства захоплювала романтика пізнання історії людської цивілізації, своєї української минушини, чому неабияк сприяла Олена Василівна Светлова, педагог високого класу, випускниця історичного факультету Московського університету ім. М.В. Ломоносова. Схоже, що якраз вона поставила вирішальну крапку у виборі Сергієм фахової й життєвої дороги, прищепивши йому закоханість в історію – спочатку як шкільного предмета, а згодом і як об'єкта наукового інтересу. Помітно впливали на формування моральних і духовних якостей учнів й такі вчителі, як фізик М.С. Сушкевич (його син нині – Герой України, очолює Національний параолімпійський комітет), географи – О.І. Репринцева і С.І Железняк, класний керівник, учитель російської мови та літератури Г.І. Розумна, які відрізнялися своєю ерудицією, інтелігентністю, вмінням полемізувати, вести з вихованцями справжній діалог, спонукаючи їх до роздумів, пошуку, так би мовити, власної стежини до Храму.

Водночас і Сергій постійно займався самоосвітою: окрім захоплення художньою літературою, цікавився новинами життя країни та зарубіжжя, рано почав читати «дорослу» періодику – газети «Комсомольская правда», «Правда», «Известия», «Советский спорт», журнал «Международная жизнь», відвідував гурток політінформаторів у школі, брав участь у роботі суспільно-політичного клубу при районному будинку піонерів. Є документ (свідцтво), який засвідчує, що ім'я Сергія Світленка було занесене до Книги пошани цього клубу.

На такому ціннісному тлі у нього поволі вирівлялася думка стати істориком, і вона остаточно сформувалася у випускному класі, коли Сергій твердо вирішив поступати на історичний факультет Дніпропетровського державного університету. Успішно закінчивши десятирічку з Похвальною грамотою «за особливі успіхи у вивченні гуманітарних наук» (в атестаті всього три «четвірки» з алгебри, геометрії та хімії) і здавши вступні іспити на «відмінно», він у 1974 р. реалізував свою мрію. Абітурієнта не стримувало навіть те, що конкурс на спеціальність «Історія» в ДДУ був майже 6,5 осіб на місце. Зрештою «спрацювали» і міцні

шкільні знання, і цілеспрямованість абітурієнта.

З перших студентських кроків Сергій Світленко буквально поринув у безмежний океан знань. Все його цікавило, породжувало безліч запитань, підштовхувало до пошуку відповідей на них. А допомагала проникати у «таїни» професії плеяда відомих науковців, чудових педагогів, імена яких були добре відомі не тільки в Україні, а й за її межами. Це передусім доктори наук, професори В.Я. Борщевський, Д.П. Пойда, А.М. Черненко, кандидати наук, доценти О.Ф. Батаріна, А.Г. Болєбрух, В.М. Калашніков, І.Ф. Ковальова, М.П. Ковальський, І.О. Кривий, Т.Д. Липовська, М.Д. Мартинов, Т.Г. Медоварова, В.І. Михайлова, Ю.А. Мицик, Л.О. Пушкіна, В.І. Шевцов та ін. Своєю вагомою «лепту» у гуманітарний розвиток студентів-істориків тих літ внесли також філософи М.П. Бартун, І.А. Мороз, С. М. Шабаліна, літературознавець Н.І. Заверталюк, політекономіст Ю.А. Карцев, завідувач кафедри наукового комунізму Ф.С. Репринцев, викладач латинської мови Т.О. Іваненко та ін. Добрим словом згадує ювіляр і своїх студентських «батьків» – кураторів, молодих доцентів Т.Д. Липовську і В.В. Стецкевича, якого після від'їзду до Кривого Рогу змінив М.Я. Білан.

Всі вони, зрозуміло, різнилися і за віком, і за професійним досвідом, і за стилем подачі навчального матеріалу. Проте всіх їх, здається, об'єднувало головне: атмосфера творчості, доброзичливості, що передавалася від покоління до покоління, формуючи своєрідний ареал істфаківського братства Дніпропетровського університету.

Здоровий морально-психологічний клімат, націленість на навчання домінували і в тодішньому студентському середовищі, сприяючи поступовому сходженню вчорашніх школярів до вершин «найлюдянішої» і «найпатріотичнішої» професії. З особливою теплою називає Сергій Світленко імена таких своїх однокурсників, як Вікторія Вечірко, Сергій Драбан, Лариса Ільченко, Лариса Коваль (Семенюченко), Микола Корнюшин, Олександр Нікілев, Сергій Поляков, Володя Пчолкін, Юрій Пшеничний, Лідія Рибалко, Микола Стрюк, Федір Шепель та ін.

Творча аура, що була визначальною в нашому істфаківському житті тих часів, як губка втягувала у свою орбіту й талановитих студентів. Радість перших новаторських кроків у науці Сергій Світленко відчув, коли зі своїм науковим керівником В.І. Михайловою почав досліджувати одну з «цілинних» тем – діяльність підпільних друкарень катеринославських соціал-демократів кінця XIX – початку XX ст. На цьому шляху були не тільки курсові, а й конкурсні студентські роботи з перемогами на них, виступи на наукових конференціях, у тому числі в інших університетах, звідки молодий дослідник привозив заслужені відзнаки, початки джерелознавчих студій в архівах Дніпропетровська, Києва, Москви. Квінтесенцією цих на-

укових пошуків стала захищена 24 квітня 1979 р. дипломна робота, яка віншувала собою успішне завершення навчальних зусиль Сергія. Диплом з відзнакою – наочний тому доказ.

Натомість студентська доба в біографії С. Світленка була б неповною, якщо не згадати його громадської активності. Він обирався до складу бюро ЛКСМУ факультету, працював у «Комсомольському прожекторі» істфаку і університету, був головою Студентського наукового товариства в рідному підрозділі, займався профорієнтаційною роботою, неодноразово заохочувався за успіхи на цьому поприщі.

Перше своє робоче місце випускник Дніпропетровського університету С.І. Світленко отримав з посадою вчителя історії у СШ № 58 м. Дніпропетровська. І вже у 1981-1982 рр. він став переможцем огляду-конкурсу на звання «Кращий по професії» у Кіровському районі обласного центру. А очолювана ним учительська комсомольська організація школи була кращою з-поміж середніх освітніх осередків міста.

Здавалося, саме тут, у вирі шкільного життя, молодий історик знайшов себе, відчув своє покликання, патріотичний і громадянський обов'язок. Тим паче що все нібито ладилось: була підтримка з боку педколективу, перші успіхи, перемоги, нагороди...

Утім, щось все-таки не давало спокою, по-доброму збуджувало, тягнуло на рідний факультет. Навесні 1982 р. вибір був зроблений і через кілька місяців після вступних іспитів Сергій Світленко став аспірантом очної форми навчання відомого українського історика-аграрника професора Дмитра Пойди на очолюваній ним кафедрі історії СРСР та УРСР. Внаслідок продуктивних консультацій з авторитетним ученим, завідувачем відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР професором В.Г. Сарбеєм була уточнена й затверджена тема кандидатської дисертації в такій редакції «Діяльність друкарень загальноросійського революційного підпілля на Україні в буржуазно-демократичний період визвольного руху (1861-1895 рр.)». Відтоді між дніпропетровським аспірантом і маститим науковцем склалися добрі професійні й людські стосунки, перервані лише наприкінці 1990-х рр. передчасною смертю Віталія Григоровича.

Аспірантські роки С.І. Світленка були насичені інтенсивною науково-евристичною діяльністю, численними поїздками в центральні бібліотеки та архіви Москви, Ленінграда, Києва, де зосереджувались основні масиви джерел та літератури по темі дисертації. Всього було опрацьовано 28 фондів із 7 державних архівів, що стало солідним підґрунтям дослідження молодого науковця. Дисертацію він підготував достроково, але через процедуру перереєстрації спеціалізованої вченої ради в ДДУ захистив її пізніше

(5 вересня 1986 р.), коли рада була затверджена.

У відгуку наукового керівника професора Д.П. Пойди вказувалося: «... Працюючи над своїм дисертаційним дослідженням, С.І. Світленко показав виняткову працелюбність і вміння глибоко аналізувати, узагальнювати джерела, робити самостійні науково обґрунтовані висновки». Позитивні відгуки надійшли від офіційних опонентів (д.і.н., проф. В.Г. Сарбей, к.і.н, доц. С.О. Сосновчик) і провідної установи (Одеський держуніверситет ім. І.І. Мечникова) за підписом доктора історичних наук, професора З.В. Першиної, що у поєднанні із впевненим захистом здобувача дало підстави членам спецради одногосно підтримати дисертацію та її автора. Невдовзі це рішення було підтверджено й ВАК СРСР (1987).

Зауважимо, що з листопада 1985 р. Сергій Іванович працював асистентом кафедри історії СРСР та УРСР, від спочатку заняття на підготовчому відділенні, був куратором групи слухачів-істориків. Долучився і до громадських справ: був членом профбюро факультету, позаштатним інструктором парткому університету, комісаром штабу на сільгоспроботах. А коли навесні 1987 р. відбулася ротация декана історичного факультету і замість професора А.М. Черненка прийшов доцент А.Г. Болебрух, С.І. Світленку була запропонована в новій команді посада заступника декана з навчальної роботи.

Чим тільки не доводилося опікуватись одному з новоспечених керівників факультету, адже то був час так званої «перебудови», який охопив усі сфери життя країни, у тому числі й вищу школу. Ось лише неповний перелік зон його відповідальності: організація навчального процесу, керування радою старост, комісією по боротьбі з правопорушеннями, товаришким судом, святковими комісіями, штабом цивільної оборони, дільничною виборчою комісією на виборах народних депутатів СРСР у 1989 р., участь у роботі товариства «Знання» (у 1985-1988 рр. прочитав близько 60 публічних лекцій на суспільно-політичні теми) тощо.

Напружена адміністративно-викладацька і громадська діяльність не заважала, однак, Сергію Івановичу круто змінити й вектор особистого життя. Знаковими подіями стали його одруження у березні 1987 р., а через рік поява у них з дружиною Тетяною Анатоліївною доньки Ганни (пізніше закінчила наш університет, аспірантуру і нині працює за обраним фахом). Відтепер уже власна сім'я поряд з батьківською родиною стає для нього і надійним тилом, і осередком особливого душевного тепла, радості, затишку, надихаючи на нові здобутки в царині її величності історії.

З листопада 1988 р. С.І. Світленко залишив

деканат й зосередився на кафедральній діяльності, працюючи на посаді доцента і заступника завідувача кафедри історії СРСР та УРСР з навчально-методичної роботи. Тут склався дружній колектив однодумців, в який органічно вписався і молодий науковець. У березні 1990 р. він отримав вчене звання доцента.

За дорученням кафедри Сергій Іванович розробив і почав читати для істориків базові лекційні курси з історії Росії XIX – початку XX ст., а також низку спецкурсів («Революційне народництво в Україні», «Російське народництво: витоки, сутність, історичне значення» та ін.), проводив семінарські та практичні заняття, спецсеминари, керував курсовими і дипломними роботами. Примітний штрих: з 1991 р. навчальний процес він веде українською мовою.

Активно займався профорієнтаційною роботою по набору абітурієнтів на історичний факультет, кілька років був головою предметної комісії з історії, особисто розробив нову, тестову систему вступних екзаменів, яка була успішно впроваджена в університеті.

Набутий на кафедрі й факультеті досвід науково-педагогічної роботи С.І. Світленко використав при підготовці кількох навчальних посібників. Перший з них – «Революционно-народническое движение 70-х годов XIX века на Украине в воспоминаниях современников» побачив світ у 1990 р¹. А незабаром у Києві вийшов курс лекцій з історії народів Росії, в якому перу дніпропетровського дослідника належить розділ «Російська культура і культура народів Росії у другій половині XIX – початку XX ст.» (1992). Через рік він став співавтором іншого навчального посібника, виданого знову в Києві, підготувавши розділ «Україна в другій половині XIX ст.». Крім того, наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років С.І. Світленко взяв участь у формуванні трьох кафедральних збірників наукових праць.

Показово, що він аж ніяк не обмежувався студіями лише в стінах *Alma mater*, у форматі такого собі «кабінетного ученого», навпаки, з кожним роком дедалі впевненіше виходив на оперативний простір історичної науки, розширюючи контакти і коло своїх колег – однодумців, а з ними й тематично-змістовий ареал досліджень. З цією метою ефективно використовував передусім можливості підвищення кваліфікації (стажування) в провідних університетах України та Росії. Так, протягом жовтня 1989 – січня 1990 рр. це були Київський університет ім. Т.Г. Шевченка і Московський університет ім. М.В. Ломоносова, а у лютому – червні 1993 р. – той же Московський і Санкт-Петербурзький університети.

¹ Світленко С.І. Революционно-народническое движение 70-х годов XIX века на Украине в воспоминаниях современников: уч. пособие. – Д.: ДГУ, 1990. – 76 с.

Під час восьмимісячного перебування в них стажист познайомився і налагодив ділові зв'язки з відомими істориками визвольного руху, імена яких говорили спеціалістам самі за себе. Це – професори А.М. Катренко (Україна), В.Ф. Антонов, Б.С. Ітенберг, Ю.Д. Марголіс, Є.Р. Ольховський, М.Г. Седов, В.О. Федоров, академік І.А. Федосов (РФ) та ін. Безпосереднє спілкування з ними було вельми корисним у фаховому зростанні дніпропетровського доцента, а широка пошукова робота в центральних бібліотечних і архівних фондах Києва, Москви, Санкт-Петербурга ще й досить результативною. Тільки з кінця 1988 р. до кінця 1993-го Сергій Іванович опублікував 33 наукові та навчально-методичні роботи. Поволі його ім'я стає впізнаним у наукових колах, свідченням чого може, зокрема, слугувати персональне запрошення на Перші Нечинські читання, що пройшли у Ніжинському педінституті в березні 1991 р. за участю двох десятків найвідоміших фахівців з історії визвольного руху України та Росії.

Працюючи переважно у площині конкретно-історичних досліджень, С.І. Світленко починає одночасно приділяти все більше уваги джерелознавчим та історіографічним аспектам українського народництва другої половини XIX ст., маючи для цього достатньо вагомі підстави у вигляді зібраного й систематизованого ним потужного комплексу різних за походженням та видовою належністю джерел. Відтак після консультацій з провідними науковцями (професори М.П. Ковальський (Дніпропетровськ), В.Г. Сарбей (Київ), М.Г. Седов (Москва) виник задум реалізувати цей потенціал на рівні докторського дослідження за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, для чого С.І. Світленко з жовтня 1994 р. був зарахований в очну докторантуру і з ентузіазмом взявся за опрацювання нової проблеми. Науковим консультантом призначили проф. М.П. Ковальського (щойно переїхав до Острога на посаду проректора щойно відродженої знаменитої Острозької академії).

Розпочалися непрості докторантські будні в умовах різкого падіння добробуту людей, страшенної інфляції, хронічних заборгованостей по зарплаті, стипендіях. Та попри це за три роки близько 230 діб історик провів у відрядженнях, продовжуючи евристичні дослідження в архівохранищах Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Харкова, Житомира, Львова, Миколаєва, Одеси, Херсона. Синтезованим підсумком цієї роботи стала публікація 17 новаторських розвідок, у тому числі монографії (1995)², навчального посібника (1998), загальним обсягом майже 26 др. арк., а також підготовка тексту чотирьох розділів докторської дисертації.

Утім, у зв'язку з обранням С.І. Світленка на посаду завідувача кафедри історії України (з 15 жовтня 1997 р.) і включенням його у повноцінний

процес організаційної та навчально-методичної діяльності в новому колективі, розробки низки нормативних і спеціальних курсів робота над завершенням дисертації розтягнулася ще на три роки.

Паралельно дослідник готує й видає другу монографію (1999)³ і кілька статей, бере участь у 7 міжнародних і 13 всеукраїнських наукових форумах. Загалом його творче надбання до кінця 1990-х рр. склалося з трьох монографій (двох одноосібних), двох навчальних посібників, 29 статей сумарним обсягом понад 85 др. арк. Логічним наслідком копіткої науково-дослідницької й публікаторської праці С.І. Світленка став успішний захист докторської дисертації «Народництво в Наддніпрянській Україні 60-80-х років XIX століття: проблеми історіографії, джерелознавства та археології» (15 листопада 2000 р. у спецраді Дніпропетровського національного університету). Офіційними опонентами виступили добре відомі вчені професори А.М. Катренко, І.І. Колесник, Ю.А. Пінчук, провідна установа – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Диплом доктора історичних наук здобувач отримав у 2001 р., а через рік – атестат професора по кафедрі історії України.

З 2002 р. й донині С.І. Світленко працює деканом історичного факультету, виконуючи одночасно за сумісництвом функції завідувача кафедри історії України (до 2010), потім – професора цієї ж кафедри. За цей час, будучи надійною ланкою в команді ректора, члена-кореспондента НАН України, професора М.В. Полякова, він зарекомендував себе справжнім лідером факультетського колективу, з ініціативи й під керівництвом якого проведена масштабна організаторська робота щодо модернізації освітнього процесу відповідно до сучасних вимог та стандартів, відкриття нових спеціальностей (у 2000-х – 2010-х рр. «Археологія», «Архівознавство», «Середня освіта. Історія»). Нині відбувається підготовка до ліцензування ще двох спеціальностей – «Музезнавство, пам'яткознавство», «Інформаційна, бібліографічна та архівна справа», розширення та динамізації наукових досліджень, міжнародних зв'язків, організації багатьох резонансних наукових конференцій (зокрема, обласних історико-краєзнавчих «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (проведено 10 форумів), Всеукраїнських Яворницьких читань (2007, 2010, 2015) тощо. Укладено ряд угод про співпрацю з галузевими інститутами НАН України, профільними підрозділами Києво-Могилянської і Острозької академії, Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської, Вроцлавського університету (Польща), Університету штату Парана (Бразилія) та ін. Декан брав активну участь в організації та проведенні трьох українсько-польських археологічних експедицій (2013-2015).

С.І. Світленко як науковець-україніст продовжує плідно досліджувати проблеми історії, історіографії, джерелознавства, археографії, національного і суспільно-політичного рухів в Україні кінця XVIII – початку XX ст., української освіти, науки та історіософії, заповнюючи тим самим дедалі повніше власну «нішу» в окреслених сферах вітчизняної історичної науки. Загальний його друкований доробок перевищує 500 праць, в т.ч. 11 монографій, 9 навчальних посібників, 3 документальних збірників. Підготував одного доктора і 15 кандидатів історичних наук. Головний редактор «Вісника Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія» (з 2002), збірників наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» (2001-2016, вип. 1-14), «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» (2004-2016, вип. 1-14). Усі ці видання з 2016 р. індексуються в міжнародній базі даних Index Copernicus Valne (LCV).

Як, до речі, й популярний у наукових колах альманах «Грані», співзасновником якого є університет разом з Центром соціально-політичних досліджень. Сергій Іванович є членом редколегії цього та низки інших авторитетних видань («Бористен», «Грані», «Ейдос», «Проблеми політичної історії України», «Питання німецької історії» та ін.), сприяючи своїми цінними рекомендаціями й серйозними публікаціями поліпшенню їх контенту і зміцненню наукового авторитету.

Професіоналізм, ініціативність та неабиякі організаторські здібності С.І. Світленко переконливо продемонстрував під час реалізації кількох науково-важливих й соціально значущих регіональних проектів. Зокрема, він забезпечував підготовку третього і четвертого видань історії Дніпропетровського національного університету (2003, 2008), біобібліографічного довідника про його професорів (1-2-ге вид., 2003, 2008), двотомника усної історії університету (2013, 2016), двотомника історичних нарисів про діячів державної влади та самоврядування нашого краю (2009-2010), входив до авторського колективу монографії «Історія міста Дніпропетровська» (2006), здійснював наукове редагування Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. на Дніпропетровщині (2008) і праці «Історична пам'ять Дніпропетровщини» (2012) в рамках національної програми «Реабілітовані історією». Значний розголос у наукових колах і серед громадськості мали його монографії про суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття (2006)⁴ і особливо недавня – про Дмитра Яворницького (2015)⁵.

Варто наголосити: хоч за яку проблему брався Сергій Іванович, тканина його досліджень ніколи не відходила від наріжних засад наукової сумлінності й порядності. Йому однаково чужі як хуторянство, так і замилювання мінливими сучасними інструментами вивчення історії, почуття винят-

ковості й своєрідне самоїдство, коли такою собі «фішкою просунутості» вченого меншовартісно вважають саркастичне сприйняття вітчизняної минувшини.

Звичайно, Сергій Іванович, як і всі ми, історики, зазнав відчутних впливів новітньої української доби, зумовлених головним чином здобутою довгоочікуваною незалежністю нашої держави й отриманою свободою творчості, доступом до багатьох табуєваних раніше архівних інформаційних масивів. Проте, як і будь-який самодостатній дослідник в будь-якій цивілізованій країні, С.І. Світленко не пішов найлегшим шляхом, шляхом приснозвісної зміни акцентів – плюсів на мінуси і навпаки, чим грішать нерідко деякі політично заангажовані, кон'юнктурні псевдоісторики, а залишився самим собою, вірним основоположним теоретико-методологічним принципам наукового пізнання минулого, вдвляючись у нього очима власного, українського світу й сприяючи своєю чесною працею та активною громадянською позицією збереженню традицій, наступності й неперервності історіографічного процесу. А це, погодьтеся читачу, дорогого варте в наш суперконтroversійний час, позначений запекою ідейною боротьбою на ниві історії.

Сергій Іванович постійно і з задоволенням займається громадськими справами. Заступник голови спеціалізованої вченої ради Дніпропетровського університету (з 2004 р.); член експертної ради з історії (2004-2008, 2014-2015) і атестаційної колегії МОН України (2010-2011); вчений секретар, заступник голови секції Наукової ради МОН (з 2011). Голова осередку Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка у Дніпропетровську (з 2006 р.), член правління обласного відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців. Величезну увагу науковець приділяє популяризації історичних знань через публічні виступи в школах, ліцеях, коледжах, засобах масової інформації. Як керівник історико-краєзнавчої секції міської комісії з перейменувань топонімів у рамках декомунізації суспільного простору України, С.І. Світленко у 2015-2016 рр. проводив непросту, емоційно насичену інтелектуальну та організаційну роботу в даному напрямку, в результаті чого тільки по м. Дніпро було змінено більше 350 назв проспектів, вулиць, скверів, парків тощо, а по області понад 4 100.

А ще завдяки скрупульозному вивченню й сучасному прочитанню додаткових історичних джерел (у тому числі знайдених нещодавно археологічних артефактів) Сергію Івановичу разом з колегами (проф. І.Ф. Ковальова, доц. О.А. Репан та ін.) вдалося науково обґрунтувати нову дату заснування нашого міста (1524 р.), подовживши таким чином його «вік» більш ніж на два з половиною століття (з 1776 р.). Так що після проведення відповідних формальних процедур цілком ймовірно, що вже незабаром ми ста-

немо свідками відзначення 500-річчя Дніпра.

Все це принесло вченому заслужене визнання і авторитет серед громадськості краю.

За вагомий внесок у підготовку висококваліфікованих фахівців, плідну науково-педагогічну, організаторську та громадську діяльність С.І. Світленко удостоєний почесного звання «Заслужений працівник освіти України» (2008), Подяки Президента України (2003), Почесної грамоти Кабінету Міністрів України (2016), Знака «За розвиток регіону» (2013), почесних медалей «За заслуги перед містом» (2007), «За вірну службу ДНУ» (2008), визнавався кращим науковцем Придніпров'я (2008), має інші державні, відомчі та місцеві відзнаки.

Своє 60-річчя професор С.І. Світленко зустрічає на інтелектуальному підйомі, пульсує новими ідеями й жагою до пізнання. І це не просто банальні слова, що звично лунають у ювілейних реляціях, а реальні творчі плани та проекти знаного ученого. Тож побажаємо йому сил і здоров'я для їх успішної реалізації! А ще: *Nulla dies sine linea!*

В.В. Іваненко, проректор
Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара,
доктор історичних наук,
професор